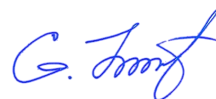

**Б. ОСМОНОВ атындагы ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК: 811.11-112:811.512.154:811.111:82.1

ЖАПАРОВА ГУЛНАРИДА ТОКТОРАЛИЕВНА

«КЫЗ ДАРЫЙКА» ПОЭМАСЫНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ

(кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормонун негизинде)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациялык иш

Илимий жетекчиси:

филология илимдеринин доктору,
профессор Караева Зина Караевна

Жалал-Абад – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
БАП 1. ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК	9
1.1. Лингвопоэтиканын калыптанышы жана өнүгүшү	9
1.2. Лингвопоэтикалык изилдөөлөр чет өлкөлөрдө (АКШ, Англия, Франция, Германия ж.б.)	15
1.3. Россиядагы лингвопоэтикалык изилдөөлөр	27
1.4. Кыргызстандагы лингвопоэтикалык изилдөөлөр	41
Биринчи бап боюнча жыйынтык	54
БАП 2. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОСУН ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	56
2.1. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөөнүн материалдары	56
2.2. Элдик поэмалар жана аларды которуунун ыкмалары	62
Экинчи бап боюнча жыйынтык	72
БАП 3. «КЫЗ ДАРЫЙКА» ПОЭМАСЫНЫН КОТОРМОСУНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ	74
3.1. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы фонетика-фонологиялык каражаттарды которуунун жолдору	74
3.2. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы морфологиялык каражаттарды которуунун жолдору	84
3.3. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы лексикалык каражаттарды которуунун жолдору	91
3.4.«Кыз Дарыйка» поэмасын англис тилине которууда синтаксистик каражаттардын берилиши	108
3.5.«Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна стилистикалык анализ	114

3.6. «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна адабий анализ	130
3.7. «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна семиотикалык анализ	145
3.8. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы экстралингвистикалык факторлор	155
Үчүнчү бап боюнча жыйынтык	176
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ	180
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	184
КЫРГЫЗ ТИЛИНЕН АНГЛИС ТИЛИНЕ АЛЫНГАН ЭТНОГРАФИЗМДЕР	204

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасын алгачкы жолу англис тилине которуу менен, аталган поэманы жана анын котормосуна лингвопоэтикалык атайын илимий деңгээлдеги иликтөө жүргүзүлгөндүгү менен түшүндүрүлөт. Лингвопоэтикалык иликтөө аркылуу көркөм чыгармада колдонулган жана чыгарманын өзгөчөлүгүн, кайталанбастыгын аныктай турган фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык мүнөздөгү лингвистикалык каражаттардын бардык түрлөрүнүн биригүүсү менен тексттин идеялык – көркөм мазмунун ачуудагы аткарган ролун аныктоо жана алардын коннотативдик деңгээлде которулушун изилдөө негизги маселе катары каралат. Бул максатка байланыштуу лингвопоэтиканын изилдөө жолун ачат. Филологиялык дисциплиналардын контекстинде ээлеген ордун аныктоо үчүн көркөм адабият тилин изилдөөгө илимий көз караштардын эволюциясына көз салуу милдети коюлат. Ошондой эле котормо илиминде экстралингвистикалык релеванттуулуктардын өзгөчөлүктөрү эске алынбай келген, б.а. системага салынбай келген. Биз илимий ишибизде тексттин котормосун пайдалануу менен лингвопоэтикалык каражаттардын негизинде алгачкы жолу системага салып изилдөөгө аракет жасалат.

«Кыз Дарыйка» элдик поэмасынын котормосу аркылуу эмпирикалык маалыматтарды илимий анализдөө жана теориялык жалпылоо болуп саналат. Коомдун этноулуттук чөйрөсү жөнүндөгү билимди жаңы теориялык тыянактар менен байытуу, практикалык мааниси бар конкреттүү милдеттерди чечүү болуп саналат. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнүн турмушунда этностук фактордун ролун, азыркы өнүккөн мезгилде кыргыз элин таанып билүүчүлүк, теориялык жана практикалык жактан чоң мааниге ээ болот. Лингвопоэтикалык талдоо улуттун тарыхый эс тутумун ойготууга, улуттук баалуулуктарды, алардын маани-маңызын тааный жана баалай билүүгө чоң өбөлгө түзөт. Бир тилден экинчи бир тилге поэмаларды которуу аркылуу башка элдин тилдик жана дүйнө

таанымдык өзгөчөлүгүн таанууга болот. Анткени элдик поэмалар аркылуу берилген улуттун маданияты өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар, адамдагы материалдык, руханий ишмердүүлүктүн, социалдык-тарыхый, эстетикалык, моралдык нормалардын, баалуулуктардын натыйжасы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу бул илимий иште элдик поэманын англис тилине которулушу жана андагы тилдик каражаттар, эки элдин дүйнө таанымынын чагылдырылышын талдоого арналгандыгы менен **актуалдуу** болуп саналат.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүп жаткан негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Илимий эмгек өздүк демилгенин негизинде аткарылган.

Изилдөөнүн максаты – «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү аркылуу, котормо тексттин негизинде анын көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн, поэмадагы лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорду илимий негизде ар тараптан аныктоо. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

1. Лингвопоэтиканын калыптануу, өнүгүү этаптарын жалпы тил илиминде, кыргыз жана англис тилдеринде чыгармаларды лингвопоэтикалык өңүттө изилдөөнүн жана аларды которуунун илимий-теориялык, методологиялык, методикалык маселелерин аныктоо;
2. Кадыркул Алимановдун вариантында айтылган «Кыз Дарыйка» поэмасындагы лингвистикалык каражаттарды, алардын көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн, лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорун көрсөтүү;
3. Кыргыз жана англис чыгармаларына тиешелүү болгон тилдик каражаттарды түрдүү деңгээлдерде системага салуу, моделдөө, салыштырып талдоо;
4. Кыргыз чыгармаларын англис тилине которууда түп нусканын эффективдүүлүгүн, адекваттуулугун сактоонун жолдорун белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы.

- 1.«Кыз Дарыйка» поэмасы алгачкы жолу которулуп, лингвопоэтикалык анализдер жасалды.
2. Элдик поэманы англис тилине которуунун өзгөчөлүктөрүн биринчи жолу илимий деңгээлде изилдөө менен тектеш эмес эки тилдин жалпылыгы менен айырмачылыктардын негизинде которуу жолдорун иштеп чыгуу менен бирге алардын лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлорго көңүл бурулду.
3. Улуттун тарыхын гана камтыбастан, элдик поэманын өзгөчөлүгү менен айырмаланып, коомдун өсүп-өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарын, улуттук өзгөчөлүгүн чагылдырган элдик поэмасына лингвопоэтикалык анализ жасалышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.
4. Улуттун идеялык эстетикалык баалуулуктары, өзгөчөлүктөрү, дүйнөнү таанып билүү, тарбиялык-дидактикалык маселелер б.а. комплекстүү релеванттуулуктар камтылды.
5. Лингвопоэтикалык анализ менен катар экстралингвистикалык тарыхый, социалдык, когнитивдик, эстетикалык, психологиялык, маданий, семиотикалык релеванттуулуктар каралды. Лингвопоэтикалык анализдерди карап чыгуунун негизинде мисалдар системага салынып, моделдер түзүлүп алардын функциялык өзгөчөлүктөрү каралды жана которуу ыкмалары аныкталды.

Илимий иштин практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган корутунду-жыйынтыктарды жогорку жана атайын окуу жайларында, жалпы эле көркөм чыгарманын тилин үйрөнүүдө, бул багыттагы изилдөөлөрдө, аны окутуунун теориялык-методикалык принциптерин иштеп чыгууда, “Көркөм чыгарманын тилине лингвистикалык талдоо”, “Адабий анализ”, “Семиотика”, “Котормонун теориясы жана практикасы” сабактарын окутууда колдонууга жана окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүдө, атайын курстар менен атайын семинарларды өтүүдө, тилдик көркөм каражаттарды аныктоодо, котормолорду

жана жүргүзүлгөн анализдерди котормо таануу илимин өнүктүрүүдө колдонууга болот. Изилдөө аркылуу тектеш эмес тилдердеги поэманы которуудагы экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирин окурмандар практикалык жактан көрө алышат. Келечекте кыргыз тилинен англис тилине түз которууга аракет жасаган изилденүүчүлөргө, котормочуларга маанилүү ресурс боло алат. Аталган илимий жоболор, корутундулардын лингвопоэтика илими үчүн зор кызмат кыла тургандыгы, поэтикалык чыгармаларды англис тилине которуу менен котормо жолдорун системалаштыруу, тектеш эмес тилдерди салыштыруу үчүн лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү, элдик поэмаларга илимий-изилдөөнүн келечектүү жана керектүү багыттарын көрсөтө алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. «Кыз Дарыйка» поэмасын кыргыз тилинен англис тилине которуудагы кыйынчылыктар, лингвистикалык каражаттарды которууда эффективдүү, адекваттуу которууга жетишүү, котормонун өзгөчөлүктөрүн эске алуу аркылуу түшүндүрүлөт.
2. «Кыз Дарыйка» поэмасынын котормосуна лингвосемантикалык, лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык илик жүргүзүүдө тилдик иерархиянын дээрлик бардык деңгээлдери фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик трансформациялар камтылат.
3. Эпикалык чыгармаларды которуудагы атайын эпикалык формулаларга таянуу менен, адабий анализ аркылуу чыгарманын идеясы болгон «намыс», «сүйүү» түшүнүктөрү талдоого алынат.
4. Элдик поэманын котормосундагы тилдик каражаттардын денотативдик жана коннотативдик маанилери менен бирге, андагы маданий, тарыхый, эстетикалык, психологиялык, прагматикалык, социалдык, когнитивдик өнүктөгү маселелерди, ошондой эле экстралингвистикалык релеванттуулуктардын бүтүндөй катарын

изилдөө котормонун семиотикалык элементтерине илик жүргүзүү зарылдыгын шарттайт.

5. Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу көркөм котормодо өзгөчө маанилүү орунду ээлейт, котормолор улуттун идеялык, эстетикалык баалуулуктарын, өзгөчөлүктөрүн, дүйнөнү таанып билүүсүн, тарбиялык-дидактикалык маселелерин б.а. комплекстүү релеванттуулуктарды чагылдырат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөөдө биринчи жолу Кадыркул Алимановдун вариантында айтылган элдик поэманын котормо тексттине лингвистикалык, стилистикалык, адабий, семиотикалык анализдерди топтоп жана тектеш эмес тилдерди салыштыруу аркылуу темага байланыштуу тыянак-кортундулардын негизинде диссертант тарабынан талдоого алынып, түшүндүрүлдү. Ошондой эле иштин максат, милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга обзор жасалышы, факты-материалдар топтолуп, талданышы, сыпатталып баяндалышы, изилдөөдөн алынган натыйжалар, коргоого коюлган теориялык жоболор жана жалпы корутундулар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Илимий иштин апробацияланышы. Темага байланыштуу Илимий макалалар жогорку окуу жайлар тарабынан уюштурулган түрдүү илимий-практикалык конференцияларда жарыяланып, басмадан чыккан: 1) «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализдин жасалышы (кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормолордун негизинде) К. Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин 25 жыл Эл аралык илимий-практикалык конференциясы, 14-15 май, 2018; 2) Элдик баатыр - бул маданияттын белгиси (кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормонун негизинде) Teaching foreign languages in the conditions of modern innovative technologies, эл аралык Ала-Тоо университети 9-ноябрь, 2020; 3) «Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы фонетикалык-фонологиялык деңгээлиндеги стилистикалык каражаттар жана аларды которуу жолдору 18 эл аралык түрк дүйнөсү

симпозиуму, Түркия, Сакария 12-14 декабрь, 2020; 4) Фонетико-лексические средства и способы перевода в поэме “Кыз Дарыйка” в журнале «Бюллетень науки и практики» в №9 (сентябрь) 2021 г.; 5) Перевод синтаксических средств в поэме «Кыз Дарыйка» на английский язык и их особенности. 6) Общество, язык и культура XXI века: сборник научных статей к 25-летию юбилею Кыргызско-Турецкого университета «Манас» / Под общ. ред. М. В. Пименовой. Санкт-Петербург – Бишкек, 2021. – 429 с. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 20). THE ROLE OF IDIOMS IN TRANSLATIONS. (on the example of translated poem Warrior Dariyka from Kyrgyz into English) Санкт-Петербург, февраль, 2021; 7) «Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы семиотикалык белгилерди которуу. Перевод семиотических символов в народной поэме «Кыз Дарыйка». Translation of semiotic symbols in the folk poem «Warrior Daryika». Известия вузов Кыргызстана; Ошондой эле республикалык, эл аралык илимий-теориялык конференцияларда котормо жөнүндөгү докладдар окулуп, макалалар жарык көрдү. Кыргыз тилинен англис тилине түз которулган алгачкы котормо окуу китеби 2018-жылы башталып, 2020-жылы элдик поэма «Кыз Дарыйка» чыгармасы которулуп, басмадан чыкты.

Диссертациянын түзүлүшү. Киришүүдөн, үч баптан, он төрт параграфтан жана ар бир баптан келип чыккан жыйынтыктардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардан, этнографизмдерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү – 204 бет.

БАП 1. ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК

1.1. Лингвопоэтиканын калыптанышы жана өнүгүшү

Лингвопоэтика – адабият таануу менен лингвистиканын чегинде турган филологиялык тармак.

Көркөм чыгарманын тилин, тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функциясын изилдеп, көркөм чыгарманын жана жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын формалдык структуралар менен болгон байланышын ачып берет. Лингвистикалык поэтика тилдин вербалдык белгилердин, формалдык структуралардын поэтикалык, стилистикалык функцияларын, семиотикалык каражаттарды жана мүмкүн болгон комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери менен биримдикте изилдөгө алат. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулган тилдик фактылардын классификациясы түзөт да, поэтикалык фонетика, поэтикалык морфология, поэтикалык синтаксис, поэтикалык семантика, поэтикалык лексикологиядан түзүлөт. Ал эми бул маселелерди лингвопоэтикалык иликтөөнүн негизинде гана чечүүгө болору эбак эле далилденген. Мына ушул жагдайды эске алып, элдик поэмага лингвопоэтикалык анализ жүргүзүүгө киришип отурабыз.

Элдик поэманы которуу – поэмага башка тилде жан киргизүү, башка элдин талабына, психологиясына, кыскасы, которулуп жаткан тилдин ээлеринин менталитетине дал келтирип кайра жазып чыгуу дегендик. Бул көркөм чыгарманы которуунун өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Анткени которулуп жаткан чыгарманын стили, поэманы түзүүдөгү тилдик каражаттарды иштетүү өзгөчөлүктөрү, өзгөчө салыштыруулары, күтүлбөгөн метафоралары, эпитеттери жана философиялык көз караштары бар, ошону дал өзүндөй которуу үчүн которулуп жаткан тилден адабий мотивдерди, формулаларды, троптун

түрлөрүн, стилистикалык фигураларды табуу зарыл. Мындан сырткары дүйнө элдеринин оозеки чыгармаларында ар бир элдин адабиятында (фольклорунда) образ түзүү ыкмалары бар. Ошондуктан бардык элдердин фольклорундагы аялдардын образын бир кылкада карап, окшош деп айтууга кыйын. Ар бир элдин өзүнүн тарыхына, жашоо шартына, улуттук көз карашына дүйнө таануусуна, салтына, ал эле эмес диний ишенимине жараша фольклордук көркөм образдар жаралып, алардын формасы да мазмуну да түрдүү болушу - мыйзамдуу көрүнүш. Жалпысынан караганда, көркөм стилдин поэзия жанрындагы образдар системасынын, эстетикалык табит маселесинин башка жанрлардан айырмаланышы да котормодо өзүнчө проблема жаратат.

Кыргыз тилиндеги чыгарманы англис тилине которуу өзгөчөлүктөрдү - которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды изилдөө жана аларды колдонуу себептерин көрсөтүү, которуу жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык жана функционалдык стилистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык жана методологиялык негиз катары изилденди. Поэманы которууда негизги маселе катары тилдин спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, чыгармадагы көркөм образды башка тилдин каражаттары аркылуу анын өзгөчөлүгүн, негизги ойдун түпкүлүгүн, мазмундук биримдигин жана стилин сактоо менен котормо тилде кайрадан иштеп чыгуу жана экстралингвистикалык кырдаалды эске алуу менен чыгарманы адекваттуу которууну эсептедик. Ошондуктан поэманы терең түшүнүүнү, кылдат мамилени биринчи милдет кылып алдык. Натыйжада, поэтикалык чыгарманы кыргыз тилинен англис тилине которуу аркылуу кыргыз элинин каада-салттарын жана маданиятынын өзгөчө экендигин, кылымдардан бери келе жаткан тарыхый өнүгүүсүн, дүйнөнү кабылдоо өзгөчөлүгүн адекваттуу жеткирүүгө шарт түзүлдү.

Изилдөөгө алынып жаткан элдик поэма адегенде оозеки формада, анан жазма түрүндө элге тараган жана анын өзүнүн стили, тилдик каражаттардын иштетилишинин өзгөчөлүктөрү жана турмуш-жашоого, сүйүүгө карата философиялык көз караштары болгон. Поэтикалык стиль образдуу – эстетикалык өзгөчөлүгү менен башка стилдерден айырмалананып турат.

Мындай сюжеттер түрк элдерине исламдын таралышы аркылуу келген. К. Алимановдун негизги милдети – Куранда жазылган түрдүү поэтикалык трактаттарды, пайгамбарлардын, сахабалардын турмушун чагылдырган эпизоддорду негиз кылып, көркөм чыгармаларды, поэмаларды жазып ошол аркылуу ислам динин элге жеткирген. Анын айтайын деген оюн, идеясын, маанайын жеткирүү үчүн өзгөчө коннотацияга бай түшүнүктөр, сөздөр, сүйлөмдөр колдонулат. Чыгармадагы айрым бир сүйлөмдөр көркөм элестүү көрүнүштү сүрөттөп жеткире алуучу күчкө ээ. Чыгарманын поэтикалык тилинин өзгөчөлүгүнө көңүл буруу менен бул маселелерди лингвопоэтикалык талдоонун негизинде гана терең изилдөөгө болорун эске алып, биз эмгегибизде элдик поэмага жана анын котормолоруна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү менен көркөм образдарды жаратууда колдонулган тил бирдиктеринин стилистикалык коннотацияларынынын маанисин ачып берүү жана аларды коннотативдик деңгээлде которуу жолдорун аныктоого аракет жасалды.

Бул багытта академик В. В. Виноградов да бир топ үзүрлүү эмгек жасаган. Алгач аталган маселеге ал слависттердин 4-эл аралык съездинде жасаган баяндамасында кайрылган, т.а., анда көркөм адабияттын тили, аны изилдөөнүн багыты, ыкмалары, принциптери каралып, анын негизинде өз алдынча изилдөө керектиги баса белгиленип, ошого жараша атайын концепциясын сунуш кылган. Окумуштуунун 1963-жылы жарык көргөн «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика» деген эмгегинде: «Көркөм адабияттын тилин изилдөө адабият таануу илими менен тил илиминин принциптерине жакын, бирок көркөм сөздүн архитектуроникасы жана жалпы эстетикасынын алкагындагы

маселелердин жыйындысына таянган өз алдынча теориялык негизге ээ болушу керек», деген илимий корутундусун берген [Виноградов, 1963:179].

Мына ошондон баштап «лингвистикалык поэтика» же «лингвопоэтика» деген термин пайда болгон. Көркөм чыгарманын тилин изилдеген өзүнчө филологиялык дисциплинаны түзүү зарылдыгы жөнүндө В. В. Виноградовдун эмгектеринде да кенири айтылат. Ал «лингвистикалык поэтика» терминин илимий негизде колдонууга киргизген, филологиялык илимдин бир тармагы катары лингвопоэтиканын темасын жана милдеттерин түзгөн алгачкы илимпоздордун бири болгон. Көркөм чыгармага лингвистикалык талдоо адабий изилдөөлөрдү жүргүзүү менен тыгыз байланышта, анткени тил аркылуу гана автордун идеясы ишке ашырылат. Ошентип, лингвистикалык жана адабий стилистиканын кесилишиндеги эки ыкманын жакындашуусунун натыйжасында филологиянын жаңы тармагы – лингвопоэтика пайда болгон.

Лингвистикалык метод үчүн анализдин негизги материалы – чыгарманын тили, ал эми адабий илим үчүн тексттин өзү (экстратилдик факторлор). Ошентип, көркөм чыгармалардын тилин изилдөө филологиянын лингвистикага жана адабий илимге бөлүнүшүн бекемдейт. Бирок, Л. В. Щерба, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, В. М. Жирмунский, В. Чичерин жана башкалар сыяктуу илимпоздордун эмгектеринде бул ыкмаларды жемиштүү айкалыштыруу мүмкүнчүлүгү жөнүндө ишенимдүү жана далилдүү айтылат. Л. В. Щерба көркөм чыгарманы чечмелөөдө идеяны түшүндүрүү гана эмес, адабий жаратуунун көркөм жагын баалоо да маанилүү деп айткан. Тилдин айрым экспрессивдүү элементтеринин эң сонун семантикалык нюанстарын түшүнбөстөн, текстке лингвистикалык талдоону ойдогудай жүргүзүү мүмкүн эмес [Щерба, 1974:97].

А. А. Потебнянын илимий изилдөөлөрүнүн негизинде жаралган тилдин коммуникациялык функциясы менен поэтикалык же эстетикалык функциясын каршы коюу, поэтикалык тил менен улуттук тилди эки башка система катары

кароо идеялары кулачын кенен жайды. Мындай илимий-натыйжаларды Ю. Н. Тынянов, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, Б. А. Ларин, А. М. Пешковский, ж.б. окумуштуулар да өз изилдөөлөрүндө кубатташып, бул теорияны андан ары өнүктүрүшкөн. Лингвопоэтикалык изилдөөлөр эки чоң топко бөлүнөт. Алардын биринчисине, изилдөөлөрдөн көрүнүп тургандай, типологиялык коннотацияга ээ болгон изилдөөлөр Р. Барт (1989), А. И. Новиков (1983), В. Н. Комиссаров (1984), Ч. Г. Филмор (1984), Т. Б. Назарова (2003) мында көркөм кабылдоонун типологиясын кайра жаратуу кеңири планда түшүндүрүлөт.

Англис тил илими бөлүмүнүн лингвопоэтикалык изилдөөлөрүнүн экинчи багыты толугу менен түп нускадагы котормолорун Реформатский (1952), Арнольд (1981), Виноградов (2001) тарабынан изилденген. Бул эки багыттын тең талашсыз артыкчылыктары бар, бирок жүргүзүлүп жаткан изилдөөлөрдүн натыйжалары эки учурда тең белгилүү чектөөлөргө ээ. Жеке текстти талдоодо типологиялык мүнөздөгү изилдөөлөрдүн натыйжалары канчалык деңгээлде колдонулаары жогоруда айтылган. Текстти жана анын башка тилдерге которууда дал келтирүү кыйла натыйжалуу, анткени бул жерде басым өзүнчө кабыл алуудан жалпы текстке өтөт. Ошону менен бирге, мындай изилдөө учурунда ар дайым текстке кирген тил бирдиктеринин салыштырма маанисин баалоо мүмкүн эмес. Котормодо алардын айрымдарынын жоктугу түп нусканын уникалдуулугун жана көркөм баалуулугун аныктай турган нерсе эмес. Лингвопоэтикалык анализ берүүдө тилдин формасы чыгарманын мазмунун түзүүдө кандай катыша тургандыгын билдирип, адабият менен тыгыз байланышат Липгарт (1996). Лингвопоэтикалык талдоо О. С. Ахманова (1966) В. Я. Задорнова (1986), А. А. Липгарт (1998), М. Э. Конурбаев (1999) жана Т. Б. Назаровалардын (2002) эмгектеринде иштелип чыккан.

Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу өзгөчөлүктөрү, которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды, интерпретацияларды изилдөө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып

берүү, котормо жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык факторлорун аныктоо максатында белгилүү окумуштуу лингвисттердин эмгектери теориялык негизде колдонулду. Котормо илиминин теориясынын негизинде поэтикалык чыгармаларды которуу маселелери көптөгөн лингвисттер: О. С. Ахманова (1966), Л. С. Бархударов (1973), В. Н. Комиссаров (1978), Я. И. Рецкер (1982) жана Т. А. Казаковалардын (2000) эмгектеринде изилденген. Изилдөөчүлөрдүн көңүлүн котормочунун ишин татаалдаштырган поэтикалык чыгармалардын өзгөчө спецификасын белгилөө менен чыгарманын формасын сактоо же жоокердин эпикалык образын берүү сыяктуу маселелерге көңүл бурулган.

Изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негизи жана илимий булактары катары төмөндөгү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды: Тил илиминде текстке, көркөм текстке, лингвопоэтикага байланыштуу Аристотель, А. А. Потебня, В. В. Виноградов, Ю. Н. Тыняков, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, А. М. Пешковский, Р. Г. Сыздыкова, А. Х. Жубанов, А. З. Ахметов, Ж. Шүкүров, Б. Юнусалиев, Т. Аширбаев, Ж. Мамытов, Б. Усубалиев, С. Өмүралиева, С. Мусаев, к. З. Зулпукаров, К. Саматов, Т. Маразыков, А. Абдыкеримова, А. Ормонбекова, А. Омор, А. Дунканаев жана башка окумуштуулардын эмгектериндеги илимий-теориялык жоболор, жыйынтыктар иликтөөнүн максатына, багытына жана жеке көз карашка жараша жетекчиликке алынып, “Кыз Дарыйка” поэмасынын көркөмдүүлүгүн, өзгөчөлүгүн арттырып турган тилдик каражаттарды, т.а., лексика-семантикалык, этнолингвистикалык жана лингвопоэтикалык жактан бир бүтүндүктө кароо иштин илимий-теориялык негизин түздү. Кыргыз чыгармаларын которуудагы лингвистикалык, экстралингвистикалык, семиотикалык өзгөчөлүктөр жана котормочулуктун теоретикалык-методологиялык маселелери З. Караеванын (2006) илимий эмгегинде изилденген.

«Лингвопоэтика – бул филологиянын көркөм текстте колдонулган, белгиленген тил бирдиктеринин стилистикалык функциясын, алардын белгилүү бир идеялык-көркөм мазмунун жеткирүү менен эстетикалык эффект түзүү үчүн алардын функциялары жана салыштырмалуу мааниси жөнүндө суроого байланыштуу каралган бөлүмү», – деп профессор так аныктаган [Липгарт, 2021:18].

Бул темадагы илимий эмгектерди карап чыкканыбызда, лингвопоэтиканын өзүнчө дисциплина катары тарыхы дагы деле аз изилденгенин, изилдөө иштеринин көпчүлүгү филологиянын ушул тармагынын методологиясына арналгандыгын көрсөттү. Лингвопоэтиканын тарыхы жана методологиясы А. А. Липгарт, Л. С. Карпованын жана Е. В. Полякованын илимий эмгектеринде берилген. Көркөм адабиятты изилдөө көптөгөн ата мекендик жана чет элдик илимпоздордун эмгектериндеги негизги көйгөйлөрдүн бири бойдон кала берүүдө. Көркөм текстти талдоо салттуу түрдө эки багытта (методдо), *лингвистикалык жана адабий багытта* жүргүзүлөт.

1.2. Лингвопоэтикалык изилдөөлөр чет өлкөлөрдө (АКШ, Англия, Франция, Германия, ж.б.)

Поэтиканын тилине негиз салган байыркы грек окумуштуусу Аристотель экендиги белгилүү. Ал өзүнүн «Поэтика» (1957) жана «Риторика» (1984) аттуу эмгектеринде сөз өнөрүнүн негизи болгон тил жана анын семантикасы, кептин поэтикалык түзүлүшү жөнүндө бир топ кызыктуу маселелерди көтөргөн. Мындай маселелер Цицерон, Гораций жана Квинтилиандын эмгектеринде да каралган, т.а., бул окумуштуулардын эмгектеринде поэзия, проза, троптор, фигуралар, кеп, анын сапаты жана стилдер тууралуу алгылыктуу натыйжалар чыгарылган.

Лингвистикалык анализ. Лингвопоэтиканын компоненти катары XX кылымда текстти изилдөө жаатында карама-каршы тенденция - интеграцияга

карай бара-бара пайда болду. Тексттин лингвистикалык уюштурулушун изилдөөгө байланыштуу жаңы дисциплина пайда болду, ал тексттин лингвистикасы же башкача айтканда, тексттин лингвистикалык анализи деп аталган. Бүгүнкү күндө текстти бир тараптуу талдоо жана анын табиятын бир негизде түшүндүрүү мүмкүн эмес жана текст лингвистикалык жетишкендиктердин негизинде тексттин филологиялык анализи катары аныкталат. Жаңы интегралдык илимий дисциплинаны түзүү табигый жана актуалдуу экендиги түшүндүрүлөт. Лингвистикалык анализдин предмети - бул анын бардык деңгээлдерин эске алуу менен бүтүндөй структуралык-маанилик кеп чыгармасы катары өзүнчө текст саналат: семантика, структура, прагматика – ал аткарган бардык функцияларды эске алуу менен: семиотикалык, номинативдик, коммуникативдик, психологиялык, гносеологиялык, эстетикалык, ж. б.

В.фон Гумбольдт тарабынан айтылган ойлор тил илиминде зор мааниге ээ. Бул окумуштуунун түшүндүрмөсүндө – тил – бул адамдын ички дүйнөсү менен тышкы көрүнүштөрдүн, нерселердин дүйнөсүнүн ортосунан орун алган дүйнө [Гумбольдт, 1984:304], ошондой эле, тил- адамдын дүйнө таанымын калыптандыруу жана анын руханий күчтөрүн өнүктүрүү үчүн зарыл болгон, адамдын өзүнүн табиятына берилген каражат [Гумбольдт, 1984:51]. «Адамдын тил аркылуу гана адам болорун», «тилде адамдын чыгармачылык алгачкы күчтөрү, анын терең мүмкүнчүлүктөрү аракетке келерин» эң алгач Гумбольдт айткан. «Тил – бул элдин бирдиктүү руханий энергиясы» – деп белгилеген окумуштуу [Гумбольдт, 1984:314].

Э. Бенвенист өзүнүн «Жалпы тил илими» аттуу эмгегинин бир бөлүгүн «Тилдеги адам» («Человек в языке») (1974) деп атаган. Ал өзүнүн эмгегинде жогоруда айтылган ойлорду андан ары өркүндөтүп, -дүйнөдө тили бар адам гана, башка адам менен сүйлөшүүчү адам болгондуктан, тилдин өзү адамдын аныктамасына тиешелүү, -деп айтат. Окумуштуунун бул ойлору Л. Вайсгербер,

Э. Сепир жана Б. Л. Уорф сыяктуу америкалык окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Лео Вайсгербердин ою боюнча, тил реалдуудук менен ойлоонун ортосундагы өзүнчө бир аралык-ортотмчу дүйнө болуп эсептелет.

Лео Вайсгербердин пикиринде, тилдик аралык-ортотмчу дүйнө өтө терең улуттук өзгөчөлүктөргө ээ. Кандай гана ой-жүгүртүү болбосун, ал улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Сепир-Уорфтун гипотезасына ылайык, адамзаттын ар бир тили өзүнө гана тиешелүү болгон белги бирдиктеринин спецификалык системасына жана аларды колдонуунун эрежелерине ээ, жана ал ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн адамдарга курчап турган дүйнөнү ар башкача чагылдырат [Камбаралиева, 2019:62].

Стилистикалык анализ. Бул негизинен окурмандардын тил менен кандайча байланышкандыгын изилдейт. Тексттерди окуп жатканда кантип түшүнөбүз жана текст кандай максатта таасир берет. Колдонууну айкалыштыргандыгын эске алганда, стилистиканы өнүктүрүү психологиялык процесстер жөнүндө билгендерибиз менен лингвистикалык анализ, окуу менен байланышкан тил илимин жана психология изилдөөгө XX кылымда түзүлө баштаган. XX кылымдын экинчи жарымында, англо-америкалык сындын башталышында, китептер басмадан чыгарылган. Алардын үчөө сунушталган макалалар, конференциялардын баяндамалары журналдарда жарыяланган, алардын ичинен эң таасирдүүсү - Роман Якобсондун макаласы (1960). Ал «акыркы билдирүү: лингвистика жана поэтика» деп аталат. Бул өтө татаал, стилистиканы түшүнмөйүнчө текстти окуудан баш тартыңыз дейт, бирок Якобсон ар кандай нерселерди бириктирген стилистикалык фигураларды өнүктүрүү маанилүү багыттар экендигин белгилеген. Стилистиканы адабий аракеттердин логикалык уландысы катары кароого болот. XX кылымдын башында авторлор эмес, сынчылар тексттерди изилдөөгө басым жасашкан. XIX кылымдын адабий сынчысы авторго басым жасаган, ал эми британиялык эки сынчы И. А. Ричардс

жана Уильям Эмпсон жана анын окуучусу тексттик сынга көңүл буруу үчүн бул ыкманы четке кагышкан.

Мындай ыкма көбүнчө практикалык сын деп аталат жана ага ылайык келет. Клеант Брукс, Рене менен байланышкан АКШдагы ушундай критикалык кыймыл Веллек, Остин Уоррен жана башкалар жаңы сын-пикирлерди жаратышкан. Жаңы сында дээрлик жалаң гана адабий чыгармаларды көз карандысыз деп сүрөттөөгө негизделип, эстетикалык объектилерге, практикалык сын-пикирлерге, окурмандын чыгарма менен өз ара аракеттенүүсүнүн психологиялык аспектилерине көбүрөөк көңүл бурулган, акцент тексттин тилинде, анын авторунда эмес деп эсептешкен, бул сынга негизделген адабияттын маанилүү чыгармалары жөнүндө отчеттор керектелген. Даярдалган жана эстетикалык жактан сезимтал сынчылардын интуитивдик окуунун натыйжаларынын негизинде, бул сынчылар тексттердин тилин терең талдап чыгышкан эмес. Дээрлик жүз жылдан кийин бул ыкма мектептерге күчтүү таасир эте баштаган. Батыш университеттери менен сынчылары очерктердин ар кандай түрлөрүн жаратышкан. Мындай очерктердин авторлору тексттин мааниси же тексттин аларга кандай таасир этери жөнүндө билдирүү жасашкан, андан кийин мисал келтирүү үчүн тексттин үлгүсүн келтиришкен. Балким, муну адабий сынга «ырастоо жана цитата» ыкмасы деп атаса болмок. Жалпылап айтканда, стилистика боюнча адистер «билдирүү жана цитата» стратегиясы тексттеги кайсы бир көз карашты, идеяны талкуулоо үчүн жетишсиз деп эсептешет, анткени стилистика боюнча адистер чөйчөк менен эриндин ортосундагы аралыктай, көп учурда билдирүү менен цитатанын ортосунда логикалык боштуктар бар дешет.

Текстти деталдуу талдап, тексттеги тигил же бул көз карашты жактаганда, окурмандын көз карашын, сөзсүз, эске алышыбыз керек. Бирок Батыш Европада, Түндүк Америкада стилистикалык анализ практикалык сын жана жаңы сын менен байланышта, мурунку критикалык ыкмалардын негизинде

(бирге) өнүгүшү керек деген ойду тутунушат. Стилистика боюнча адистер дагы ушул ыкманы колдошот, адабий эмес, речтин башка стилиндеги тексттерге да ушундай эле мамиле болгону оң дешет.

Роман Якобсон Чыгыш Европада пайда болгон стилистиканын өнүгүшүнө таасир этүүчү дагы бир маанилүү багытты айткан. XX кылымдын алгачкы жылдарында Москвадагы лингвистикалык чөйрө, ошондой эле И.А. Ричардс адабий сын-пикирлерде авторго ашыкча токтолууну четке кагып, лингвистиканын психологиялык таасирине байланыштуу тексттин тилин талдоону сунуштаган. Бул топко лингвисттер, адабият таануучулар жана психологдор кирген, аларды Прага структуралисттери да колдошкон.

Кийинчерээк стилистикада текстти изилдөөнүн таасирдүү аспектисин, алдыңкы план теориясын, иштеп чыгышкан. Бул ой-пикирлер тексттердин айрым бөлүктөрүн чечмелөө жагынан башка окурмандарга караганда көбүрөөк таасир эткен, - деп божомолдогон, анткени тексттик бөлүктөр лингвистикалык жактан чектелүү гана же тексттин бөлүгү гана болгондуктан, окурмандарга психологиялык жактан бүтүн тексттей таасир бере алмак эмес.

Антика мезгилдеринде эле философтор, лингвисттер, так илимдерди изилдөөчүлөр адамдын маалыматты кабыл алуусу менен аны иштеп чыгуу маселелерине көңүл бурушуп, бул процесстен кандайдыр бир мыйзам-ченемдүүлүктөрдү табууга аракет жасашкан. Дүйнөлүк тилчилер Дж. Миллер, Ф. Джонсон-Лэрддин «Тил жана кабыл алуу» (1976), Дж. Лакофф, М. Джонсондун «Биз менен жашаган метафоралар» (1980) аттуу изилдөөлөрү жарыяланып, аталган илимдин пайдубалы түптөлө баштаган. Ушундай америкалык илимпоздордун эмгектери лингвистиканын теориялык жана методологиялык негиздерин түзгөн. Буга Ж. Миллер менен Ф. Джонсон-Лэрддин процедуралык семантикасы, Ф. Джонсон-Лэрддин менталдык моделдери, Дж. Лакофф менен М. Джонсондун метафора теориясы менен далилденген. Кошумча тилди эске алуу өзгөчө кызыгууну туудурат жана

поэзияны которуунун өзгөчөлүктөрү, бул позициялардан, анткени ал процессте котормо тынымсыз туюнтулбаган билдирүүгө муктаждык пайда болот. Түшүнүктөрдү, сөздөрдү жана грамматикалык кабыл алуучу тил үчүн дизайн. Бирок, мындай туюндуруу жөндөмү болот, «ал ар кандай тилдик системанын имманенттүү компоненти», – деп түшүндүрөт, – «ар бир тилде керектүү потенциалдуу каражаттар бар» [Каде, 1978:78]. Милдеттердин татаалдыгы жана мындай изилдөөдөгү акыркы тыянактар филологиядагы так методдор боюнча лингвопоэтикалык реакцияны пайда кылды, алар – М. Риффатер (1980, 1987) жана М. Халлидей (1991). Алар лингвопоэтикалык деңгээлде бардык категорияларды статистикалык эсептөөлөр менен чектелген жана аздыр-көптүр стилистикалык деталдуу анализ жасашкан. Бирок бардыгы тилдин системасын изилдөөдөн анын иштөөсүнүн конкреттүү учурларын карап чыгууга өтүү зарылдыгы лингвопоэтикалык тартиптин көйгөйлөрүнө типологиялык мамиленин натыйжаларынын чектелгендигин айкын деп түшүнүшкөн.

Улуу Британияда тил илими мектебин эң көрүнүктүү жана таасирдүү өкүлү Джон Ферс лингвистикалык концепцияны негиздеген. (Лондондо тил таануу мектеби болгон.) Британ окумуштууларынын кийинки түшүнүктөрү жана идеялары системалык лингвистика теориясы – бул лингвисттин Джон Ферсинин ысымына тигил же бул багытта түздөн-түз байланыштуу. АКШ менен Улуу Британияда тил илимпоздорунун изилдөөлөрү негизделген лингвистикалык материалдагы изоморфтук кубулуштардын айырмачылыктарын, бул илимдин өнүгүшүнө чоң салым кошконун белгилөө керек. Улуу Британияда тилчилер ар кандай тирүү тилдердин кеңири тилдик материалынан, алардын сүйлөгөндөрүнүн көптүгүнөн жана анын ичинде Британ империясынын болушунан улам көп түрдүү экзотикалык материалдарга ээ болушкан. Ошол эле доордо Швейцария Женева мектебинин салты боюнча Балли (1961), Ф. де Соссюр (1977) функционалдык транспозиция теориясын, ошондой эле тил тутумунун иерархиялык идеясын түзгөн. Ошол эле

учурда, француз мектеби Мартине (1963), Гийом (1992) сүйлөө тилинин мазмунун рационалдуу уюштурууга жана сүйлөөдө тил бирдиктеринин өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүгүн эсепке алууга көңүл бурган. Кээ бир айырмачылыктарга карабастан, лингвопоэтиканын негизги жоболоруна эң жакын Д. Лич жана М. Шорттун эмгектери каралган. Д. Личтин көз карашы боюнча лингвопоэтиканы, стилистиканы негизинен “актуалдаштыруу” Прага лингвистикалык мектебинен башталган. Тексттин формасы менен интерпретациясынын ортосундагы байланыш катары, ар кандай, көбүнчө батыш стилистикасынын бири-бирине карама-каршы келген багыттары лингвопоэтикалык изилдөөлөр менен айырмаланган иштердин окшоштугу изилденген. «Стилистикалык плюрализм» – бул тилдин функциялары боюнча стилди талдоо. Д. Лич жана М. Берк боюнча стилистиканын алдында аны кантип аныктоо керек экендигин белгилеген.

Филологиялык анализ. Ал поэтикалык экспрессивдүүлүктүн каражаттарын аныктайт, ошондой эле поэманын кайталангыс маанайы жаралат. Текстти тилдик талдоо боюнча билимдин чегинде жайгашкан, тилдин ар кандай тармактары боюнча: фонетика, лексика, грамматика дисциплиналарын үйрөнгөндөрүн эске алуу керек. Иш процессинде окурмандардын көңүлүн поэтикалык көркөм текстте белгилүү окурмандарга экспрессивдүүлүк ыкмаларына метафора, метонимия, синекдоха, эпитеттер гана эмес, чыгарманын үн (фонетикалык кубулуштарга) курамына, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүнө таандык экендигине бурулат. Бул фонетика жана грамматиканын өзгөчөлүктөрүн баса көрсөтүп, өзү максат болушу керек эмес экенин белгилей кетүү маанилүү, ал эми бүт чыгарманын негизги маанайын, негизги идеясын билдирүү каражаты болуп саналат. Практикалык жактан алганда, Гумбольдт, Потебня жана Фосслердин филологиялык изилдөөлөрү улантылып, изилдөөлөрдүн сандык жана сапаттык прогрессине алып келди.

Сөздүн пайда болушун поэтикалык чыгармачылыктын актысы катары кабыл алуу, анын “ички формасына” кирүүгө умтулуу, анын алгачкы поэтикалык касиеттерин актуалдаштыруу, бир нече жолу жок болуп кеткен жана күнүмдүк колдонуу процессинде арткы планга кеткен учурларды сүрөттөө текстти лингвопоэтикалык талдоонун сөзсүз шарты болуп саналат [Риффатер, 1987:5]. Бирок, мындай изилдөөлөр лексикалык бирдиктерди гана талдоо, сөздөрдүн лексика-семантиканын чегиндеги маанилеринин, дагы башка маанилеринин тексттеги функциясын карап чыгуу лингвопоэтиканын бир гана этабы болуп саналат.

Л. Шпитцер, текстти талдоодо «филологиялык чөйрө» боюнча иш алып барган жана бул иш-аракеттер аркылуу оң натыйжаларга жетишкен; чыгарманын жеке стилдик касиетин табуу идеясына жана анын тилдик уюмунун чегинен толук чыкканга чейин бүтүндөй тексттин чечмеленишин ушул сызыктан чыгарууга ушунчалык ынтызар болгондуктан, ал жүргүзгөн талдоо, эреже катары, материалдын бардык лингвопоэтикалык касиеттерине байланыштуу тексттин мазмунун карап чыгуу үчүн лингвопоэтикалык изилдөөгө коюлган негизги талаптарга жооп берүү кыйынчылык жаратат.

Семиотикалык анализ. Семиотика илими ар түрдүү элдин маданиятынын кандайдыр бир маалымат камтыган белгилер системасынын структурасын жана анын функцияларын, б.а., түшүнүктөрдү, образды белги менен берүү болуп саналат. Семиотика грек тилининдеги «семиос» деген сөздөн келип чыккан, ал «белги» дегенди билдирет. Семиотика белгилер жана белгилердин системасы жөнүндөгү илим катары 20-кылымдын башында пайда болгон. Семиотика жөнүндө ой пикирлер көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде изилденип келе жатат. Анын негиздөөчүсү – белгилүү лингвист Ф. Де Соссюр (1977), анын идеяларын улантуучулары америкалык логик, философ, изилдөөчү Ч. С. Пирс, Ч. Моррис, Р. Карнап, А. Тарский ж.б. окумуштуулар, философтор кирет. Семиотиканын негизги предмети – белги. Окурман/угуучу/котормочу

кандайдыр бир белгини ошол маданияттын өкүлү катары түшүнөт. Семиотиканын экинчи негизги түшүнүгү – семиозис.

Ч. Морристин [Моррис, 1998:5] аныктамасы менен семиозис үч фактордун негизинде ишке ашат: 1) белги катары иш аткарат; 2) белгини көрсөтөт; 3) белги катары таасир берет. Тилди семиотикалык система катары интерпретациялоодо белги сөз, сөз айкашы, морфема ж.б. менен берилет. Мисалы, арстан – жапайы жырткыч айбанат катары эмес, күчтүү адамдын символу катары берилет. Сүйлөм – толук белги, сөз толук эмес белги катары каралат. Котормону изилдөөчүлөр көркөм чыгармалардын котормосу семиологиянын эки баскычтуу процессинен турарын аныкташкан. Анткени котормочу көркөм текстти, сөздөрдү белги катары кабыл алып, чыгарманы кабыл алуучу рецептор катары котормонун белгилерин интерпретациялайт. Котормочунун белгилерди кабыл алуусуна жараша көркөм чыгарманын интерпретациясы берилип, окурмандын кабыл алуусун жаратат. Тил менен маданияттын байланышы жана маданиятты семиотикалык системада түшүнүү азыркы убактагы актуалдуу изилдөөлөрдүн бири болуп саналат. Лингвистикалык жана маданий изилдөөлөрдө маданияттын мазмуну катары, ал эми тилде анын формасы катары каралат. Мында негизги нерсе маданияттын кандай фактылары тил аркылуу берилүүсү эмес, маданиятты билдирүү үчүн тил кандай жолдорду, системаларды иштеп чыгаары маанилүү. Семиотикалык көз караш менен караганда, маданият деп – сүйлөшүү, баарлашуу процессинде элдер кандай сөздөрдү, белгилерди колдонушат деген сыяктуу маалыматтарды адекваттуу интерпретациялоо үчүн адамзат тарабынан топтолгон маалыматтардын жыйындысын айтабыз. Ал эми элдик поэманы которууда элдик чыгарма өз алдынча синтаксиске ээ болуп, нерселерди атап көрсөтүүчү сөздөрдөн турарын эске алышыбыз керек. Бирок элдик поэмада анын синтаксиси жана андагы сөздөр окурманга өзгөчө таасир берүүчү касиетке ээ жана окурман үчүн андагы баалуулуктар, баалоо биринчи планга чыгат.

Семиотика адамзаттын иш аракетиндеги эң маанилүү формаларды түшүнүүгө негиз түзөт, анткени көркөм чыгармалардагы, адамзаттын иш аракеттеринин белгилери андагы байланыш мамиле аркылуу чагылдырылат. Мындай түшүнүү белгилер аркылуу ишке ашкан функцияларды бөлүп кароого жардам берет. Адамзаттын жасаган иш аракетин белгилер аркылуу түшүнүү менен семиотика философия менен тыгыз байланышта болуп турганын далилдейт. Семиотиканын илим катары колдонулуу чөйрөсү тил илими менен гана чектелип калбастан, илимдин башка тармактарын да, атап айтканда, география, тарых, медицина, биология, архитектура, химия, астрономия, математика, геометрия өңдүү илим жааттарында, ал тургай театр, сүрөт, музыка, коомдун маданий турмушунун башка тармактарында активдүү колдонулаары окумуштуулар тарабынан бир ооздон белгиленип жүрөт. Америкалык окумуштуу Ч. С. Пирс белгинин кызмат аткаруу табиятына байланыштуу төмөндөгүдөй жагдайларды бөлүп көрсөткөн [Пирс, 2000]. *Ар бир ой – бул белги* деп атаган, ал семиотиканы философия менен лингвистиканын ортосундагы илим катары караган. Белгинин реалдуу жашоодо да аң-сезимибиздеги, дүйнө таануудагы абстрактуу нерсе катары да түшүнүк экендигине көңүл буруу менен анын эки түрүн көрсөткөн:

- нерселер кандайдыр бир белгилүү, реалдуу объект катары;
- биздин аң сезимибиздеги абстрактуу түшүнүк.

Изилдөөчүлөр Ч. Морристин (1983), Ч. Пирстин (1982) изилдөөлөрүнө байланыштуу семиотиканын үч бөлүгү тилдик жана адабий семиотикалык талдоо жүргүзүүдө колдонулаарын белгилешкен – *синтактика*, *семантика* жана *прагматика*. *Синтактика* жана *семантика* айтылган ойдун, сүйлөмдүн структурасын жана көркөм тексттин тил бирдиктеринин функцияларын үйрөтөт, *прагматика* – белгилер системасы менен аны колдонуучулардын ортосундагы мамилени, көркөм тексттеги белгилерди окурман кандай түрдө түшүнгөндүгүн изилдейт. Бул процессти аткаруу, б.а., кандайдыр бир нерсенин

белги катары функция аткарыш процессин *семиозис* деп аташат. Котормолорду талдоодо келип чыккан маселе: тилдик белгинин касиети котормодо кандайча өзгөрөт. Семиотиканы изилдөөчүлөр белгилердин ар кандай группаларын иштеп чыгышкан. Алардын ичинен *Ч. Пирстин* классификациясы боюнча белгилердин трихотомиясы мындай мүнөзгө ээ: *икона*, *индекс* жана *символ*. *Иконикалык белги* объектти негизинен ага окшоштугу менен билдирет, бирок кээде бул окшоштук конвенциялык эрежелер менен конкреттүү сырткы көрүнүшү сакталышы мүмкүн – мисалы, алгебралык, же башка формула., формасы аркылуу окшоштукка негизделген конкреттүү предметти көрсөтүүчү белги [Пирс, 1982:139]. Алардын варианттары – «сүрөт», «окшоштук» деген белги-көчүрмөлөр, белги-иконалар. Бул белгилер, белгилөөчү менен белгилөөчүнүн байланышы алардын окшоштугу, окшоштугу менен түрткү берет. *Иконикалык белгилер* материалдык структурасында денотат структурасын кайталайт, анын репродукциясы көрсөтүлгөн нерсеге же кубулушка окшоштук принцибине негизделген. Ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө байланыштуу котормочу сөздүн денотативдик маанисин которууда негизги маселе – түпнуска (оригинал) менен которулуп жаткан тилдин бирдиктеринин семантикалык жактан дал келишин изилдөө болуп саналат.

Европалык семиотиканын өнүгүшүндө чоң ролду XX кылымдын ортолорунда калыптанган польшалык семиотикалык мектеп (М. Р. Майенова, Е. Фарино, Ст. Жулкевский, Е. Пельц, А. Богуславский ж.б.) ойногон. Семиотика мында (өзгөчө Польша Илимдер Академиясы түзгөн атайын сектордо,

М. Р. Майенова жектектеген адабий изилдөөлөр институтунда структуралык жана таризделген поэтика катары каралган. Мектепке Д. Чижевскийдин, Р. Якобсондун жана «кошуна» чех адабият таануусундагы структурализмдин өкүлдөрү – Я. Мукаржовский менен И. Левыйдан эмгектери зор таасир тийгизген. Польшалык структуралык поэтикадан семиотиканын өзүнө өтүү М. Р. Майенованын жетекчилиги менен 1960-жылдары поэтика маселелери

боюнча Польшадагы конференциялар; 1960-жылдардын ортосунан тартып Польшада семиотикалык симпозиумдар өткөрүлө баштаган. 1968-жылы Варшавада семиотика боюнча Конгресс өткөн, анын натыйжасы болуп Эл аралык семиотикалык коомдун түзүлүшү саналган. Өзгөчө топко Бохума шаарындагы Рур университети менен байланышкан немис семиотиктерин (В. Кох, У. Фигге, К. Аймермахер, М. Флейшер, В. Айсман, П. Гжибек; акыркы жылдары Грац, Австрияда иштеп жатышат). Бул топ теориялык жана культурологиялык мүнөздөгү иштерди чыгарат. Франциядагы семиотикалык мектеп окумуштуулардын бириккен уюмун түзүү менен белгилерди ар түрдүү сфералардагы колдонушун изилдешкен. Семиотика илим катары XX кылымдын экинчи аягында пайда болуп иштей баштаган. Бирок 1969-жылы Парижде төмөнкү окумуштуулардын: Р. Якобсон, Э. Бенвенист жана К. Леви-Стростун катышуулары астында Семиотикалык изилдөөлөрдүн мекемесин түзүшкөн (IASS). Алар атайын «Semiotica» деген илимий журналды уюштурушуп, анын башкы редактору болуп Т. Себеок дайындалган. Бул уюмдун биринчи президенти катары Э. Бенвенист шайланган, ал эми жогорку катчы катары А. Греймас дайындалат.

Тилдин семиологиялык принциптеги сүрөттөлүшү кандайча деген суроого жооп алгачкы жолу Ф. де Соссюр тарабынан берилген. Адамдын тилин имманенттүү функция катары карап, тилдеги белгилер гана маанинин негизги касиеттерин бере алат деген ойго келген. Тилди система катары кароо менен бирге лингвистиканын жалгыз объектиси тил деп көрсөткөн. Эгерде кепти ала турган болсок, Соссюрдун оюу боюнча, анда биз системаны көрө албайбыз деген «Ой табияты боюнча баш аламан болуп калаарын көрсөтүп, бөлүктөргө бөлүнөөрүн көрсөтөт» [Соссюр, 1977:144].

1.3. Россиядагы лингвопоэтикалык изилдөөлөр

Лингвистикалык анализ. Орус окумуштуусу М. В. Ломоносов «Краткое руководство к красноречию» (7-том, 1952) аттуу эмгегинде Байыркы Грецияда жана Байыркы Римдеги чечендик өнөрдүн жоболорун орус тилинин материалында анализ жасоого аракет кылган жана анын эмгектеринде сөздүк курам, анын түрлөрү, алардын тилдик каражат катары прозада, поэзияда ж.б. колдонулушу каралган. Тексттерди лингвопоэтикалык изилдөө салты негизинен академик В. В. Виноградовдун эмгектери менен байланыштуу. Л. В. Щербанын (1974) жарыяланган бир нече эмгектерине белгилүү бир антитарыхизм (тарыхка каршы болуу) мүнөздүү болгон. Академик Виноградовдун сөзү боюнча, ал үчүн «Тил - кызыгуу менен мүнөздөлөт, тил социалдык тутумуна жана оозеки чыгармачылыкка эмес, лингвистикалык изилдөөнүн көркөм чыгарма адабий галереянын тарыхый алкактарынын ыкмасына алынып, «адабият музейинен» алынат» [Виноградов, 2001:62] деп белгилеген; Б. В. Томашевский конкреттүү тексттерди талдоодо баштапкы теориялык жоболордун бардык ырастоолору менен тарыхый-маданий комментарийге ыктаган [Томашевский, 1999];

Эгерде филологиялык илим адабиятынын бардык классиктеринин чыгармасына лингвопоэтикалык комментарий берүү менен иштеген академик В. В. Виноградовдун эмгектеринин сандык жана сапаттык баалуулугу жагынан уникалдуу болбосо, көркөм чыгарманы лингвопоэтикалык талдоо мүмкүн экендиги жөнүндөгү аргументтерди келтирүү курулай убаракерчилик болмок [Виноградов, 2001:49-58]. Тигил же бул тилдик элементтин лингвопоэтикалык маанилүүлүгүнө карата окумуштуулар тарабынан деталдуу стилистикалык анализ жүргүзүү жана ар кандай тарыхый-маданий факторлорду эске алуу менен айтылган жана жасалган тыянактарды корутундулап, эстетикалык баалуулугуна эч ким шек санабаган классикалык адабияттын салмактуу чыгармаларын камтыган, изилденүүчү материалдын мүнөзүн кошкон.

Лингвистикалык анализ универсалдуу, анткени ал функционалдык стилине карабастан, ар кандай кептик чыгармада (текстте) колдонулат. Анын жалпылык, тексттин талдоо мүнөзүнөн сөз чыгармаларын теңдештирет, аларды бир деңгээлге коет. Бирок, көркөм адабияттын тилинин уникалдуулугу, өзгөчөлүгү каралат. Аны изилдөөдөгү алдын-ала коюлчу кадам (бул биринчи кадам) - лингвистикалык анализ. Аны оозеки искусство катары лингвопоэтиканын жардамы менен гана маңызын ачууга болот [Задорнова, 1984, 1992], [Липгарт 1994, 1999]. Ал эми профессор В. Я.Задорнова изилдөөнүн предметин "көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы, анын жардамы менен жазуучу өзүнүн идеялык-көркөм ниетин ишке ашыруу үчүн зарыл болгон эстетикалык таасирди камсыз кылат", -деп белгилейт [Задорнова, 1992:19]. Ошондой эле, ал лингвопоэтикалык анализдин методологиясынын кеңири түшүндүрмөсүн берет. Ал эми илимий адабияттарды изилденүүчү тема боюнча деталдуу талдоодон кийин, көркөм чыгармалардын ар түрдүүлүгү жана лингвопоэтикалык анализдин бирдиктүү методун түзүүгө тоскоол болот деген жыйынтыкка келет, буга байланыштуу ар кандай методологиялык ыкмалар пайда болгон [Задорнова, 1992:70].Изилдөөчүнүн ою боюнча, лингвопоэтикалык анализдин максаты - тилдин тигил же бул бирдиги автор тарабынан көркөм оозеки чыгармачылык процессине кандайча пайдаланганын аныктоо, тил каражаттарынын тигил же бул өзгөчө айкалышы эстетикалык эффектти жарата алат [Задорнова, 1992:19].

Тексттеги лингвопоэтикалык изилдөө тигил же бул стилистикалык ыкмаларды жана тилдик каражаттарды жөн гана аныктоого эмес, көркөм чыгарманын эстетикалык таасирин оозеки түшүндүрүүгө багытталган". Лингвопоэтикалык изилдөө стилистикалык эффектти жаратууда жана көркөм мазмунду жеткирүүдө тигил же бул тилдик элементтердин ролу кандай экендигин аныктайт. Лингвопоэтиканы көркөм контексттеги тил бирдиктери алган эстетикалык касиеттерди изилдеген филологиянын бөлүмү катары кароого

болот. Изилдөөчү көркөм стилден башка стилдин тексти менен алектенгенде, анын кабылдоосун жалпысынан мүнөздөсө, алардын мазмуну жана сөз айкашынын тил бирдиктери менен биримдикте түздөн-түз кабыл алуу катары кароого болот. Эгерде көркөм адабиятты изилдөө жөнүндө сөз болсо, анда биздин кабылдоолорубуз тилдик ой жүгүртүүнүн бир тегиздигинен экинчисине өтүп, жаңы деңгээлге көтөрүлөт. Көркөм оозеки чыгармачылык чөйрөсүндө өзүн көрсөтүү менен тилдин ар кандай элементтери эстетикалык экспрессиянын объективдүү мүмкүнчүлүктөрү ачылат жана өзгөрүүгө дуушар болот.

Лингвопоэтикалык анализдин предмети изилденип жаткан чыгармага ылайык эстетикалык трансформацияга кабылганда гана изилдөөчү аны бере алат. Башкача айтканда, лингвопоэтиканын предмети - көркөм чыгармада колдонулган тилдик каражаттардын жыйындысы, ал аркылуу жазуучу чыгармасын эстетикалык жактан камсыз кылат. Белгилүү болгондой, эстетикалык таасир чыгармада айтылгандарга гана эмес, анын кандайча айтылышына да байланыштуу.

Лингвопоэтикалык анализдин максаты - тилдин тигил же бул учурдагы тил бирдиктеринин оозеки көркөм чыгармачылык процессине кандайча катышкандыгын аныктоо, сөздүн же сөз айкаштары аркылуу берилген эстетикалык эффектини белгилөө. Бул жерде үч деңгээлдин–семантикалык, метасемиотикалык жана лингвистикалык деңгээлдердин - катышы жана өз ара аракети жөнүндө суроо пайда болот. Семантикалык деңгээлде тил бирдиктеринин түз маанилеринде карап чыгуу, текстти түзүүгө катышкан тилдик материалды талдоо маселелери каралат. Метасемиотикалык деңгээлде болсо, тил бирдиктери речтин стилинде функцияланышы каралат. Ошентип, тил бирдиктеринин кепте реализацияланышы изилдөөгө алынат. Мында негизинен тил бирдиктериндеги кошумча мазмунга, кептин контекстинде пайда болгон стилистикалык коннотацияларга көңүл бурулат. Бирок, семантикалык

деңгээлди тил менен, метасемиотикалык деңгээлди кеп аркылуу аныктоо, же аны белгилүү белгилүү деңгээлде жөнөкөйлөтүү болуп саналат. Ошого карабастан, көпчүлүк учурда ингеренттик метасемиотика, башкача айтканда, стилистикалык жана экспрессивдүү-эмоционалдык-баалоочу түс этникалык бирдик катары аларга мүнөздүү болгон тилдин бирдиктери эске алынбай калууда.

Лингвистикалык деңгээлде бир нече процесстер жүрөт, ал эми семантикалык жана метасемиотикалык терминдер ар бир учурда ар кандай мааниде колдонулат. Бул терминдер синоним катары (тил менен кеп) колдонулганда, семантикадан адгеренттик метасемиотикага өтүү процесси келип чыгышы мүмкүн:

Демек, лингвопоэтика – филологияга тиешелүү илимдин багыты, анын алкагында көркөм текстте колдонулган стилистикалык боектуу тил бирдиктери, алардын өз ара карым-катнашка кириши, туюнтуу, таасир этүү, эстетикалык эффект жаратуу функциялары жана алардын мааниси каралат [Липгарт, 2021:7]. Демек, аныктамадан көрүнүп тургандай, ар бир баяндоо тибинин өзгөчө логикалык-маанилик табияты болот жана алар өздөрүнө мүнөздүү болгон өзгөчө тилдик туюндурулушка ээ, ал эми ушул өңдүү баяндоонун түрлөрү лингвопоэтикада иликтенет. Бул ыкма алгач М. Э. Коңурбаев тарабынан Библиянын текстине лингвопоэтикалык иликтөө жүргүзгөн.

Стилистикалык анализ. Стилистика боюнча илимий изилдөөлөр көп кездешет жана бул кандайдыр бир деңгээлде филологдордун көңүлүнөн ушул агымдын өкүлдөрүнүн маанилүү жетишкендигин камтыйт: илимий эмгектерге типологиялык негиз болгон "поэтикалык тилдин" элементтерин изилдөө толук ийгиликке жетишкенин билдирет (5). Б. В. Томашевскийдин 1925-жылы жарык көргөн "Адабият теориясы" [Томашевский, 1999] китеби буга далил катары тилдин эстетикалык функциясы менен байланышкан. Текстти жөн гана аныкталган түшүнүктүк мазмундан да көп нерсеге жеткире алган тил

бирдиктеринин дээрлик бардык функциясы камтыйт, башкача айтканда, бул эмгекте тилдин лексикалык деңгээлинин стилдик катмары менен гана чектелип калбастан, көркөм тексттеги бардык тилдик бирдиктерди изилдөөгө алган. Тил фактылары ушунчалык кылдаттык менен каралгандыктан, системанын бөлүктөрү катары тил бирдиктеринин лингвопоэтикалык касиеттери жеке мүнөздөөгө алынат [Томашевский,1999:8]. Бул жагдай, чынында эле, максатка ылайыктуу системасын ишке ашыруу жана жарым-жартылай аны жоюу, андан чегинүүгө бир эле учурда бир мисал катары көркөм сөз бирдиктеринин ишин изилдөө методдорун иштеп чыгуу болуп саналат.

Лингвопоэтиканын маңызы жана милдеттери боюнча көз караштын өзгөрүшү лингвистикада үстөмдүк кылган структуралык-тутумдук парадигманы антропоцентрдик ыкма менен алмаштыруунун натыйжасында ишке ашып, бул процесс XX кылымдын 90-жылдарынын ортосунда аяктаган. Лингвопоэтиканын максаты лингвостилистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Алар лингвопоэтика тилдик деңгээлдин образдуу каражаттарын текст түзүүчү аспектиде, алардын маанилеринин жана образдуулуктун жаралышына тийгизген таасирин эске алуу менен изилдешип, экинчиден, көркөм тексттеги потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу аркылуу тропторду, стилистикалык фигураларды жана ыкмаларды мүнөздөйт.

Г. О. Винокур менен В. В. Виноградовдун көркөм текстинде процесстеги маанилүү роль-эки илимий багыттын дифференцияланышы. Алардын бардыгы эстетикалык жактан өзгөртүлгөн деп ырастаган классикалык тил изилдөөлөрүнүн мааниси кайрадан бааланат. Лингвопоэтиканын максаты лингвостилистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Алар лингвопоэтика тилдик деңгээлдин образдуу каражаттарын текст түзүүчү аспектиде, алардын маанилеринин жана образдуулуктун жаралышына тийгизген таасирин эске алуу менен изилдешип, экинчиден, көркөм тексттеги

потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу аркылуу тропторду, стилистикалык фигураларды жана ыкмаларды мүнөздөйт. Лингвопоэтиканын максаттары жана берилиши үчүн бул формага лингвистика менен лингвистиканын айырмачылыктарын аныктоого мүмкүндүк берди. Алар лингвопоэтика тилдик деңгээлдин каймана каражаттарын текстти түзүүчү аспектте изилдейт, алардын маанисин жана образдарын жаратууга тийгизген таасирин эске алуу менен, экинчиси көркөм тексттеги потенциалдуу функцияларын жана экспрессивдүү жөндөмдөрүн эске алуу менен тропторду, стилистикалык фигураларды жана техникаларды мүнөздөйт деп белгилешет. В. В. Винокур көркөм тексттерде жагымсыз сөздөр жок, ал классикалык тил изилдөөлөрүнүн маанисин жогору баалап, алардын бардыгы эстетикалык жактан өзгөрүлдү деп белгилеген.

Көркөм адабиятты толук филологиялык багытта кабылдоо үчүн тексттин өтө маанилүүлүгү, көркөм адабияттын контекстинде тилдик каражаттарды жана алардын ар кандай эстетикалык функциясына байланыштыруу маселеси иликтенген. Тексттин эстетикалык уюштурулушу бардык деңгээлдеги тилдик бирдиктерди камтыса да, негизги роль сөздүн айланасында уюштурулган тилдин негизги бирдиги катары лексемага таандык экендиги белгиленген.

Биздин изилдөөбүздө бардык башка бирдиктери жана түшүнүктөрү тилдин башка аспектилеринин маанисин эч төмөндөтпөстөн, көркөм таасирдин күчү баарынан мурда сөздөрдө деп эсептейт. Көркөм контекстке киргенде, сөз аркылуу чыгармачылык менен жаратылган өзгөчө дүйнө пайда болот. Жазуучунун көркөм дүйнөсү менен шартталгандыктан, сөз эстетикалык курч маани менен байытылып, татаал эстетикалык бүтүндүктүн мыйзамдары боюнча жашай баштайт. Ал нюанстардын жана түстөрдүн бардык тулкусунда пайда болуп, каймана ой жүгүртүүнүн куралы болуп калат.

Көркөм текстти кабыл алууда, ал бир эле учурда үч деңгээлге тийиштүү: семантикалык, метасемиотикалык жана лингвопоэтикалык, ошого жараша

анализдин үч түрүнүн объектиси боло алат. Алгачкы эки деңгээл лингвистиканын тармагына кирет жана сөздүн семантикалык мазмунун, семантикасын жана ага дал келген экспрессивдүү-эмоционалдык баалоону же коннотацияларды делимитациялоону камтыйт. Үчүнчү деңгээлдеги кабылдоолор сөздүн белгисин жана татаал эстетикалык өзгөчөлүктөрү менен түздөн-түз байланышкан чыгарманын көркөм-идеялык мазмунун изилдейт. Текстти функционалдык-стилистикалык параметрлерин иликтөөдө көбүнчө В. Виноградов, М. Кожина, В. Одинцов, Д. Шмельов, С. Ермоленко, А. Коваль, Л. Мацько жана башкаларга таандык.

Адабий анализ. Филологиялык анализдин максаты - автордун ниет-максаты гана эмес, жазуучунун чеберчилигинин жеке өзгөчөлүктөрүн да аныктоо. Жогоруда талкууланган окумуштуулардын изилдөөлөрү адабий чыгармаларды анализдөөнүн жаңы ыкмасынын теориялык негизи болуп саналат, ал текстти ар тараптуу изилдөөнү камтыйт, диалектикалык биримдикте иш алып барган, жалпы максатка багытталган мазмундуу жана формалдуу учурларды камтыйт. Талданган деталдардын артында жалпы идеяны так чагылдыруу, берилген чыгарманын маанисин, мүнөзүн, маңызын жана бүтүндөй көркөм адабияттын милдеттерин түшүнүү керек [Щерба,1974:8]. Филологиялык анализ тууралуу структурализмдин негизги жоболору Ю. М. Лотмандын эмгектеринде белгиленген [Лотман 1996,2001]. Ю. М. Лотмандын структуралык анализдин үлгүлөрү төмөнкүчө: "структуралык анализдин негизи адабий чыгарманы органикалык бирдик катары кароо болуп саналат. Текст бул талдоодогу аны түзгөн элементтердин механикалык суммасы катары кабыл алынбайт: алардын ар бири башкаларга карата гана ишке ашырылат" [Лотман, 1996:11]. Изилдөөчүнүн эмгектеринде поэтикалык тексттин төмөнкү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн: "1. Кеп - деңгээлинин каалаган элементтери маанилүү даражага көтөрүлүшү мүмкүн; 2. Тилде формалдуу болгон бардык элементтер кошумча

маанилерди алуу мүнөзү менен поэзияда семантикалык мааниге ээ болушу мүмкүн" [Лотман, 1996:47].

Тил илиминде "текстке филологиялык талдоо" түшүнүгү көп түрдүү чечмеленет. Мисалы, Н. Д. Тмарченко тексттин филологиялык анализине төмөнкүдөй аныктама берет: "көркөм тексттин мүнөзү, курамы жана түзүлүшү, ошондой эле функциялары, илимий түшүнүктөрдүн жардамы менен бул структуранын ар кандай элементтерин аныктайт" [Тмарченко, 2005:6].

М.И.Гореликова текстти талдоо түшүнүгүн: "тексттин грамматикалык структурасынын лексикасын талдоо аркылуу текстти чечмелөө; талдоонун маанилүү этабы - сөз структураларынын бөлүмү жана жазуучунун көз карашын аныктоо; автордун түшүнүүсүн чагылдырган баалоочу көз караш жана тексттин коммуникативдик мазмунун, маанисин түзөт", – деп чечмелейт. [Гореликова, 2002:6-7]

Тексттин филологиялык анализи лингвопоэтиканын негизи катары каралат: бул жөнүндө А. М. Науменко, анын предметинин максаттарын аныктай алган [2005;416]. Филологиялык анализ көркөм тексттин керектүү бөлүгү экендигин аныктоо менен Т. П. Беценко өзүнүн макаласында филологиялык анализдин окуу процессине керектүү каражат экендигин көрсөтүп, көңүгүүлөрдүн түрлөрүн берет, ошондой эле филологиялык анализдин башка анализдерден өзгөчөлүгүн , андагы проблемалуу моменттерин берет. Анын илимий анализдерин окуу процесстерине пайдалуу экендигин баса көрсөтөт. Филологиялык анализ адабиятты үйрөтүүдө аны таанытуучу өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтүү менен өз эне-тилиндеги адабий чыгармаларды иликтөө чоң роль ойноорун эске салуу абзел. Филологиялык анализ жасоодо изилдөөчү өзүнүн жогорку деңгээлдеги билимин көрсөтө алуу менен бирге, өзүнүн жөндөмдүүлүгүн ар түрдүү деңгээлде көрсөтө алышы мүмкүн. Текст лингвистикалык анализдин объектиси катары илгертеден бери эле байыркы окумуштуулардын көңүлүн буруп келген, алар адабий анализ менен

лингвистикалык анализди эриш аркак карашып, бирдиктүү бир багытта изилдешкен. Мындай эмгектерге М. Бахтиндин, В. В.

Виноградовдун, В. Ейхенбаумдун изилдөөлөрү кирет. Ал эми көркөм тексттин теориясын В. В. Виноградов, Л. Новиков изилдешип, аны өзүнчө бир татаал синтаксистик комплекс катары карашкан. Текстке мындай жол менен келүү жана аны изилдөөнү кийинчерээк О. Востоковдун, Ф. Буслаевдин, О. Пешковскийдин, Л. Булаховскийдин, М. Пospelовдун, И. Фигуровскийдин эмгектеринде каралган. Көркөм текстти анализдөө методикасын иштеп чыгууда көбүнчө О. Пешковский, Л. Щерба, В. Виноградов, О. Ефимов, Л. Булаховский, И. Билодид, В. Мельничайко, Е. Пасичник, В. Недилько жана башкалардын эмгектери каралган. Көркөм тексти окутуунун методикасын окутууда лингвистикалык, стилистикалык, адабий анализдерди жасоону өзүнчө бир жол катары эсептешип, изилдешкен. Бирок филологиялык анализде ошолордун баарын бириктирүү маселеси чоң ролду ойногон. Комплекстүү филологиялык анализ – бул жалпы типтеги анализ болорун эске салышкан жана адабий чыгарманын проблематикасын, негизги идеясын кароону сунушташкан. Андан сырткары, кептин композициялык структурасын аныктоону, образдардын структураларын, ички тексттеги байланышты аныктоону, маркерленген тилдик каражаттарды изилдөөнүн милдети катары көрүшкөн [Азнаурова, 1977:86]. Филологиялык анализдин максаты чыгарманын идеясын чыгармадагы образдар аркылуу жана аларды уюштурган элементтер аркылуу көрсөтүү болгон. Мындай шартта көркөм текст эстетикалык феноменге айланат.

Котормонун изилдөө объектиси которулган текст болуп саналат, азырынча тексттин жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Ар кандай окумуштуулар сунуш кылган тексттин аныктамаларын жалпылоо менен, алардын эки негизги “сортун” белгилөөгө болот: Биринчиден, бул кыска, кээде каймана маанидеги формулировкалар; экинчиден, тескерисинче, анын (тексттин) көптөгөн маанилүү белгилерин келтирүү менен изилдөөчүлөрдүн тексттин көлөмдүү

мүнөздөмөсүн берүүгө умтулуусун ачкан кеңири аныктамалар [Бабенко, 2004: 20].

Биринчи учурда, аныктамалар тексттин кандайдыр бир негизи катарына, негизги касиетине басым жасайт. Мисалы: “Текст – бул анын жаратуучусунун (авторунун) ниетинин тилдик туюнтмасы” [Лихачев, 1983]; “Текст – функционалдык жактан толук сүйлөө (айтып берүү) бүтүндүгү” [А. А. Леонтьев].

Тексттин көпчүлүк аныктамалары - экинчи типтеги аныктамаларга кирет да, анын бир катар маанилүү белгилерин камтыйт, бул аныктамалар комплекстүү мүнөзгө ээ. Көлөмдүү аныктамаларда белгилердин айкалышы берилет, адатта, басымдуу компонент баса белгиленет.

Мисалы: “көркөм текст – бул сүрөткердин өзгөчө ички абалынан келип чыккан, кеп(речь) түрүндө дүйнөнү жанга негиздеген сезимдик-түшүнүк катары түшүнүү” [Бабенко, 2004: 21].

1981-жылы И. Р. Галперин тарабынан сунушталган тексттик аныктамада тексттин табиятын ачып берет жана текстти лингвистикалык талдоого эң көп шилтеме берилет: “Текст - бул толук объективдештирилген, жазуу же оозеки түрдө туюнтуу процессинин чыгармасы, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштардын ар кандай түрлөрү менен бириктирилген, белгилүү бир максатка багытталган өзгөчө бирдиктерден (суперфразалык бирдиктерден) турган речтик (кептик) чыгарма”.

Филология үчүн маанилүү маселелерди кароо көптөгөн заманбап окумуштуулардын эмгектери менен улантылды, анын ичинде профессор

О. С. Ахманованын жетекчилиги астында ишке ашырылган эмгектер да арбын.

Семиотикалык анализ. Лингвопоэтикалык анализ изилдөөдө сөздүн семиотикалык белгисин, тилдеги керектүү метафораларды талдап, башка тектеш жана тектеш эмес тилдердеги сөздөр жана сөз айкаштары менен интерпретациялап, алардын синтактика жана прагматикасын, башка маданий

кабылдоолор менен катышын, берилишин карап чыгуу негизги ыкмаларга кирет. Ошондой эле, семиотикалык белгилерди таап, аларды салыштыруу, алардын арасындагы маанилик айырмачылыктарды, окшоштуктарды табуу маанилүү. Эне тили катары колдонгон адамдардын арасында сөздөр кандай ассоциация менен мээде сакталарын изилдөө керек. Семиотикалык белгилерди жогоруда айтылган талаш тартыштарга карабастан окумуштуулар белгилерди ар тараптан изилдөөгө аракет кылышкан. Семиотика кызыкчылыктары адамдардын байланыштарына карата колдонулат. Анын ичинен эң негизгиси тил болуп саналат, себеби баардык айтылуучу ойлор, тил менен берилет, бирок семиотика муну менен гана чектелип калбастан турмуштун түрдүү чөйрөсүндө колдонулат, б.а семиотикалык белгилерди географияда, тарыхта, медицинада, биология, архитектура, химия, астрономия, математика, геометрия, ал тургай театр, маданияттын түрдүү тармактарында, кыскасы адамдын турмушу эмне менен байланыштуу болсо ошонун баарына семиотика тил аркылуу кызмат өтөй алат. Кийинки белгинин бир функциясы кайсыл бир объекти символдоштуруп, аны менен байланышта турат. Буга мамлекеттин символикалык белгилери - байрак, гимн, герб, ж.б. кирет. Мындай шартта белгилер тил аркылуу эмес, тилдик эмес каражаттар менен берилет. Белгилердин тилдик каражаттар менен берилиши өзгөчө касиеттерге ээ болот. Белгилер көпчүлүк мезгилде сөздөр менен берилет. Тилдик белгилер чындыкка багытталып, анын адам менен болгон мамилесин көрсөтө алат. Сөздөр менен адамды көкөлөтө мактап же жерге киргизе жаман сөз менен өлтүрүп коюу да мүмкүн. Баарлашуу менен бирге адамдар бири бирине өзүнүн сезимдерин, бир нерсени баалоону, пландарын, келечектеги максаттарын, бөлүшүү менен кайсыл бир маалыматтарды бере алат. Адамдын тили байланышуунун бирден бир уникалдуу, эч нерсе менен алмаштыргыс каражаты болуп саналат. Семиотика – белги жана белгилердин системасын гана изилдебестен, белгилердеги “көзгө көрүнбөгөн” жана “кулакка угулбаган” же аудио

визуалдуу көрүнүштөрдү да изилдей алат. Мисалы түш көрүү, бир нерсени элестетүү сыяктуу кубулуштар кирет. Белгинин маңызын, мазмунун түшүнүү менен биз эмоционалдык таасир ала алабыз. Айрым бир изилденүүчү объекттерди элестетүү менен гана иштей алабыз, ошондуктан бул дагы изилдөөнүн бир кыйынчылыктарына кирээрин айтат. 1983-жылы Степановдун редакциясы астында «Семиотика» (1983) деген 2 томдук илимий эмгектер жыйнагы китеби жана «Закрепление и верование» жана «Канткенде биздин ойлорубузду ачык-айкын кыла алабыз (2000)» деген эки макаласы жарык көрдү. Семиотиканын россиялык багыты көптөгөн көрүнүктүү жана көп кырдуу негиздөөчүлөргө таянган: «орус формалисттеринин мектеби» (Ю. Н. Тынянов, Б. М. Эйхенбаум, В. Б. Шкловский), Москва лингвистикалык кружогу (Р. О. Якобсон, Г. О. Винокур, А. А. Реформатский ж.б.), С. О. Карцевский, психологдор мектеби (Л. С. Выготский, А. Р. Лурия ж.б.), С. М. Эйзенштейндин теориялык эмгектери ж.б.у.с. 1960-жылдардын башында Москвада семиотикага ар кандай жолдор менен: структуралык лингвистикадан автоматтык которууга чейин, компаративистикадан, жалпы тил таануудан келген изилдөөчүлөрдүн тобу калыптанган. Алардын бир бөлүгү СССР Илимдер академиясынын славян таануу институтунун структуралык типология секторунун кызматкерлери болуп калган, аны 1960-жылдан 1963-жылга чейин В. Н. Топоров, 1963-жылдан 1989-жылга чейин В. В. Иванов жетектеген. Кийинчерээк Москва семиотикалык мектеби деп аталып калган семиотикалык багыттын идеологдору болуп калышкан. Бул топко сектордун кызматкерлери - А. А. Зализняк, И. И. Ревзин, Т. Н. Молошная, Т. М. Николаева, Т. В. Цивьян, З. М. Волоцкая ж.б. киришкен. 1962-жылы бул топ тарабынан белги системаларын структуралык изилдөө боюнча Симпозиум өткөрүлгөн, анда табигый тил эле эмес, искусствонун жана адабияттын семиотикалык аспектилерин, коммуникациянын вербалдык эмес белгилеринин семиотикасы, ырлардын анализинин математикалык аспектилерин ж.б. каралган. Башында

москвалык изилдөөчүлөрдүн тобу семиотикалык теориянын тиркемелеринин ар түрдүү аймактары менен алектенген болсо, бара-бара алардын кызыкчылыктары негизинен көркөм тексттин жана мифологиянын семиотикалык анализине негизделген, бул «экинчилик моделдештирүүчү системалар» деп аталып калган. (экөө тең «биринчилик моделдештирүүчү системалар» катары каралган тилдин базасында түзүлөт деп болжолдонот. Семиотикага Б. А. Успенский, Е. В. Падучева, А. К. Жолковский, Ю. К. Щеглов ж.б. зор салым кошушкан.

Россияда семиотиканын өнүгүүсүндө Ю. С. Степановдун эмгектеринин – анын өзүнүн Семиотика монографиясынын, ошондой эле 1983-жылы ал түзгөн, редакциялаган жана кириш сөзүн жазган антология-китебинин мааниси зор, анда орус окурманы Ч. С. Пирстин, Ч. Морристин ж.б. идеялары менен тааныша алат. Ю. М. Лотман жетектеген Москва –Тарту мектеби кеңири белгилүү. Лотмандын чыгармачылык биографиясындагы маанилүү учур болуп анын 1960-жылдардын башында москвалык семиотиктер (В. Н. Топоров, В. В. Иванов, И. И. Ревзин ж.б.) менен таанышканы эсептелген. 1960-жылдардын башындагы жаңы идеялардын комплекси – кибернетика, структурализм, машина менен которуу, жасалма интеллект, культурологиялык сүрөттөөдөгү бинаризм ж.б. Лотманды өзүнө тартып, аны марксисттик багытын кайра кароого аргасыз кылган. 1964-жылы Кяэрикуда (Эстония) Лотмандын жетекчилиги алдында Белги системаларын иликтөө боюнча алгачкы мектеп түзүлгөн. Бул мектептер андан кийин 1970-жылга чейин 2 жылда бир жолу чогулуп турган. Москва менен Тартунун жакындашынын негизинде жазылган макалалар Тартуда жарыкка чыгып турган, узакка чейин семиотикалык идеялардын жалгыз эркин трибунасы катары кызмат кылган Белги системалары боюнча эмгектердин сериясында жүзөгө ашкан (2018-жылы 45-чыгарылышы жарык көргөн). Россиялык семиотикалык мектеп тилдик каражаттар семиотикалык белги катары кабыл алынуусу талашсыз маселе. Орус

лингвисттери тилдик белгилердин төмөнкү касиеттерин көрсөтүшөт, аларга: а) тилдик белги эки жактуу, эки жагы тең психологияга тиешелүү б.а. идеяны көрсөтөт. (Ф. де Соссюр); 2) тилдик белги ошол эле мезгилде бир жактуу б.а. материалдуу – сөз менен берилет. (В. 3. Панфилов, В. М. Солнцев); 3) тилдик белги — эки жактуу б.а. идеяны да материяны да көрсөтөт (А. С. Мельничук, Б. Н. Головин, Б. А. Серебренников). Айрым бир изилдөөлөрдө сөздүн лексикалык мааниси анын экстралингвистикалык факторлоруна байланыштуу деп көрсөтүшөт. В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, Я. Н. Амосова, В. А. Звегинцев, И. Т. Арнольд, В. М. Никитин, Д. Н. Шмелев ж.б. сөздүн мааниси грамматикалык мааниге да байланыштуу деп көрсөтүшсө, айрымдары анан мааниси прагматикалык факторго да тиешеси бар дешет., б.а кимге эмнени айтып жатасын, ошого да байланыштуу деген ойго келишет.

«Тилсиз адамдын турмуш-тиричилик тажрыйбасын жалпылоо, аны экинчи адамга жеткирүү, кийинки муунга өткөрүү мүмкүн эмес; белгилер системасы катары жашаган тил гана бул башкы милдетти аткара алат» [Кубрякова, 2010:13] – деген алгылыктуу пикир айткан.

Табияттагы берилген жана адам коомундагы маалыматтарды каттоо, иштеп чыгуу жана адам өзү түзгөн «илимий баалуулуктардан тышкары семиотика метонимиялык мааниде да колдонулат, анда «белгилердин системасы катары каралат». Белгилер системасы» (мисалы, биологиялык семиотика, ал тургай намаз семиотикасы, пейзаждын семиотикасы, картанын семиотикасы, жасалма тилдин семиотикасы ж.б., кыскасы айлана чөйрөбүздүн баары семиотикалык каражаттардан турат). Адамдын сырткы келбети, кийген кийими, сүйлөгөн сөзү, жүрүм-туруму анын ким экендиги жөнүндө кабар берет. Башка илимдер сыяктуу семиотика да азыркы мезгилде өзүнүн заманбап талаптарын коюу менен бирге өсүп-өнүгө баштаганына күбө болобуз. Мисалы, жасалма тилдерди түзүүдө, (мисалы, программалоо тилдери, индекстөө документтерди, илимий-техникалык маалыматтарды жана жазууларды системалаштырууда иштетилет.

Экинчи багыты – бул табигый тилдеги текстти иштетүүнү камсыз кыла алат. (машина котормо, автоматтык индекстөө жана абстрактуу алгоритмдерди түзүү болуп саналат. Ч. Пирс семиотиканын үчүнчү бөлүгү катары символдорду белгилейт. Символдор баарыбызга белгилүү болгондой эле өзүнүн структуралык жана семантикалык касиеттери бар объекттер. Кыргызстандын символдоруна гимн, желек, герб кирет.

Символ – өзү жалпылап, өзү туюк белгиси катары кызмат кылган предметтерге ишара берген идеялык образдуу структура болуу менен, ал ар түрдүү кыялдуу формаларга өтүүгө жол берет [Веселовский, 1989:67]. Ошондуктан, бул жерде биз символ менен берилген белгилердин глобалдуу мааниси бар экендигин белгилеп кетүү керек. Орус адабий семиотикалык мектебинин өкүлдөрү катары (айрыкча Пропп, И. Школовский жана Якобсондор) семиотиканы чыгарманы изилдөөдөгү “көркөм ыкмасы катары” кабыл алып, ал аркылуу чыгармалардагы семиотикалык каражаттарды изилдөөгө жол салышкан.

1.4. Кыргызстандагы лингвопоэтикалык изилдөөлөр

Лингвистикалык анализ. Көркөм чыгарманын тилин иликтөө кыргыз тил илиминде белгилүү илимпоз, илимдин кандидаты Ж.Шүкүровдун (1947) «Язык Молдо Кылыча» аттуу кандидаттык диссертациясынан башталат. Мындан ары көркөм чыгарманын тилин көркөм текстти лингвистикалык жана стилистикалык багытта иликтөө иштери К. Кырбашев (1968), К. Зулпукаров (1983, 1996), З. Дербиева (2001), Ж. Мамытов (2002), Т. Аширбаев (2000, 2001), С. Өмүралиева (2005), Б. Усубалиев (1994, 1995), С. Мусаев (1990, 2000), К. Саматов (1997, 2004), А. Оморев (2002), З. Караева (2006), М. Тагаев (2006), Т. Маразыков (1996, 2005), А. Абдыкеримова (2008), К. Калиева (2010), А. Асылбекова (2012), Д. Кенжебаев (2014), У. Камбаралиева (2014), С. Мамбаева (2016), С. Жумалиев (2015), Т. Сыдыкова (2017), А. Токтоматова (2017), М. Алишова (2021), А. Абдраева (2022) эмгектеринде кеңири иликтенген.

Лингвистикалык факторлор кепте өтө активдүү болот жана алардын мазмунун конкреттүү адабий тилдин структураларынын тилдик бирдиктери түзөт. Башкача айтканда кыргыз адабий тилинин ар бир стилинин лингвистикалык факторлору пикир алмашууда бир топ туруктуу абалга жетишкен [Аширбаев, 2000:21].

Б. Усубалиевдин докторлук диссертациялык эмгеги «Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик» деп аталганы менен изилдөөнүн өзү аталган илимий эмгектен чыгып, эстетикалык, философиялык, социалдык, адабий, этикалык маселелерди да камтыган, азыркы тил илими менен айтканда, интеграцияланган изилдөөгө айланып, текст таанууга, айрыкча, көркөм текст таанууга жаңылыктарды алып келген» [Усубалиев, 1994:425].

Поэтикалык тил дегенибиз – улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданган бир формасы катары кароого болот. Поэтикалык тилдин дагы бир спецификалык өзгөчөлүгү тилдик элементти максималдуу актуалдаштыруу менен байланыштуу. Практикалык тилдин элементи анын көндүм, түз мааниси боюнча, стереотиптик мүнөздө автоматтык түрдө кабыл алынса, поэтикалык тилдин элементин автоматтык түрдө кабылдоо менен, анын чыныгы маанисин, семантикалык жылышууларын, көркөм маңызын аңдап түшүнүүгө мүмкүн эмес. ЛПнын предметин көркөм текст деп түшүнөбүз [Абдыкеримова, 2017:6].

Кыргыз окумуштууларынын лингвопоэтиканы изилдөөлөрү кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын (тилин) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер саналуу гана. Адабият таанууга киришүү, адабият теориясы боюнча окуу методикалык эмгектердеги М. Борбугулов (1996), Ж. Шериев (1993), А. Муратов (2004), ж.б. көркөм чыгарманын тили боюнча көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар жөнүндө иликтенип, алардын негизинде гана көрсөтүлгөн. Маселен, проф. С.Өмүралиева көркөм текстти кептик факт, дихотомиянын бир бөлүгүнүн

реализациясы катары кароо менен, аны лингвистикалык талдоону 2 түрдүү мамиле аркылуу жүргүзгөн: 1) маселенин маңызын берүүчү бир эле сөздүн, сүйлөмдөн турган синтаксистик бирдик – микротекст чегинде; 2) бүтүндөй кептик турум, чыгарма – макротекст чегинде. Проф. Ж. Мамытов көркөм чыгарманын тилинин спецификасын лингвостилистикалык планда, андагы диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу сыпаттоого алган. Изилдөөчү

А. Оморов акын Ж. Мамытовдун поэзиясындагы тилдик каражаттарды стилистикалык аспектиде иликтөө менен, поэтикалык чыгармалардагы сөздөрдүн маанилери, троптун фигуралардын, фоностилистикалык каражаттар, ыр түзүлүшүндөгү айрым маселелерине токтолуп, өзүнүн ой пикирлерин айтышкан. Ал эми проф. Б. Ш. Усубалиев тилдин көркөм адабий чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, адабий чыгарманын тилинин көп милдеттери бар экендиги тууралуу айткан. Кийинки кезде тексттик лингвистиканын алкагындагы иликтөөлөрдү көргөзгөн (С. Мусаев 2000, Т. Маразыков 1996, 2005 а,б, С. Өмүралиева 2002, 2005).

«Текст – кандай гана болбосун, белгилүү бир кабар берүүчү логикалык, психологиялык таасирлердин негизинде жаралган грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бүтүндүк». [Өмүралиева, 1999:16]

«Текст – бул бир тилдин тыбыштык-тамгалык белгилери аркылуу турпатталган, байланыштуулукка, уюшуу бүтүндүгүнө жана стилдик-маанилик биримдикке ээ, маалыматты сактоого, берүүгө же таркатууга арналган, бир сүйлөмдүн ири чыгармага чейинки көлөмдү камтыган кептик чыгарма». [Зулпукаров, 2021:662]

«Текст – баарыдан мурда кептик бирдик. Ал – семантикалык критерий аркылуу аныктала турган структура». [Мусаев, 2000:20]

«Текст – маалымат алмашуу кызматын аткаруу үчүн түзүлгөн өзүнчө темасы, максаты, маанилик-структуралык бүтүндүгү бар сүйлөө бирдиги».

[Маразыков, 2014:14].

Жогоруда көрсөтүлгөн окумуштуулар адабий чыгармалардын тилине тиешелүү маселелерди тактап, тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык маселелери менен байланышта карап, аталган маселелерди, көркөм адабияттын тилине байланыштуу принципалдуу илимий-теориялык жана практикалык маселелерди аныктоо, системага салууга чоң салым кошушкан. Бирок толук бойдон жүргүзүлө элек десек жаңылышпайбыз. Кыргыз филологиясында көркөм адабияттынын тилинин спецификасы, адабияттын жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп талдоонун системасы, ыкма-амалдары, теориялык-методологиялык базасы толук бойдон иштеле элек. Проф. Жумаш Мамытов көркөм чыгарманын тилинин өзгөчөлүгүн лингвостилистикалык планда изилдеп, андагы диалектизм, архаизм, историзм бирдиктердин функционалдык, стилистикалык, лексика-семантикалык жана эстетикалык релеванттуулугун талдап чыккан.

Кыргызстанда аткарылган кээ бир иштер авторлор тарабынан лингвистикалык деп аныкталганы менен, мазмуну боюнча ал иштердин маданият таанууга тиешеси көбүрөөктөй сезилет, анткени автор өзүнүн изилдөө предметине конкреттүү лингвистикалык анализ жасаштын ордуна, тарых жана маданият боюнча маалыматтарды берүү менен гана чектелип калат. Көптөгөн окумуштуулар белгилегендей (Лакофф, Вежбицкая, Попова, Стернин, ж.б.) лингвист лингвистикалык фактыларды анализдөөдөн маданият менен тарыхтын эски издерин таба алат [Камбаралиева, 2019:36].

Стилистикалык анализ. Стилистика - бул баарынан мурда тандоо, тил тутумунун бардык деңгээлдериндеги тил формаларын тандоо, ошондой эле тил бирдиктерин сүйлөөдө сарамжалдуу иштетүүнү уюштуруунун айрым жолдорун тандоо. Б. Орузбаева (1980), М. Толубаев (1985, 1991), С. Сыдыков (1991) өңдүү илимпоздор кыргыз тилиндеги айбанаттардын өң-түсүн чагылдырган сөздөрдүн семантикалык бөтөнчөлүктөрүн изилдеген.

Д.Исаев (1977), К.Конкобаевтин (1980) илимий изилдөөлөрүндө ӨТСтер татаал топонимдердин зарыл компоненти катары каралат.

Р.У.Арзиев «Жусуп хас хажиптин «Кутадгу билиг» поэмасынын тилинин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү» (1991) аттуу кандидаттык эмгегинде жана аты уйкаш монографиясында (1996.125-143) аталган дастандагы абстракттуу ӨТСтердин (кара, көк, кызыл, жашыл, өрүң, ягыз, сарыг, ал) стилистикалык коннотацияларына көңүл бөлгөн.

К. Саматовдун «Кыргыз тилиндеги өң-түс лексикасы» (1997) аттуу кандидаттык диссертациясында кыргыз тилиндеги абстракттуу ӨТСтер эпидигматикалык, парадигматикалык жана синтагматикалык жактан изилденет, алардын микросистемалары аныкталат, түс сөздөрүнүн валенттүүлүктөрү, татаал конструкциялардын моделдери сыпатталат [Саматов, 2021:5].

Демек, текстке стилистикалык изилдөө, талдоо жүргүзүү тилдик деңгээлдер аралык мүнөзгө ээ болуусу салыштырмалуу тил таануу менен котормо теориясынын ортосундагы айырмачылыктарды белгилеп: "салыштырмалуу тил таануу, тил таануу сыяктуу эле, тилдердин тутумдары менен да алектенет – анын функцияларына үн (фонологиялык) түзүлүшү, лексикалык курамы жана грамматикалык түзүлүшү жаатындагы окшоштук белгилерин, эки тилдин тутумдарынын ортосундагы айырмачылыктарды ачуу кирет. Демек, салыштырма тил таануу үчүн (жалпы тил таануу сыяктуу) тил иерархиясынын деңгээлин чектөө маанилүү, б. а., тилдин тигил же бул бирдиктерин (же салыштырылган эки тилди) тил тутумунун белгилүү бир аспектисине же деңгээлине бөлүү". Стилистиканын маанилүү объектиси катары сүрөт (образ) уникалдуу түзүлүшкө ээ. Образдуулукту ишке ашыруунун тигил же бул каражаттарын тандоо жазуучудан көз каранды – бул образдардын тутумун жана алардын чыгармада чагылдырылышын аныктайт.

Көркөм образды ишке ашыруунун колдо болгон каражаттарын ал ишке ашырылып жаткан тилдин деңгээлине жараша бөлүү максатка ылайыктуу деп

эсептейбиз. Стилистикада бул деңгээлдерге бөлүү эч кандай каршы келбейт, андан тышкары, тексттин ички иерархиясы жагынан кыйла рационалдуу экендигине негизделген, мында ар бир деңгээл өзүнүн өзгөчө белгилеринин өзгөчөлөнгөн топтомуна ээ. Ошентип, экспрессивдүүлүктүн каймана каражаттарын фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык (морфологиялык жана синтаксисттик) деп бөлөбүз. Белгилүү болгондой, поэтикалык чыгарманын уйкаштыгы, анын түзүлүшү жана мазмуну менен бир бүтүндүктү түзөт, бирок өзүнчө абалда кандайдыр бир нерсени көрсөтүү эмоционалдык-эстетикалык таасир ал мүмкүн эмес-бул таасирди ишке ашыруу үчүн, тыбыштык жагы кандайдыр бир фонетикалык кубулуш аркылуу (ритм, рифма, басым, ассонанс, аллитерация ж.б.) башка жанрлардан айырмаланып турушу керек. Мындай айырмачылыкты уюштуруу үчүн каарманга фоностилистикалык каражаттары жардам берет, алар ар кандай тыбыштык кубулуштарды жаратуу менен, натыйжада эстетикалык, эмоционалдык таасирди калыптандырат.

Лингвопоэтика менен стилистиканын изилдөө объектиси көркөм чыгарманын тилин иликтөө болуп саналат. Стилистика деп поэтикалык тил жөнүндөгү илимди айтышып, лингвопоэтиканын ажырагыс бир бөлүгү катары карашат. Лингвопоэтиканын башталгыч этабы жана ажырагыс бир бөлүгү катары лингвостилистика тилдик бирдиктер, стилистикалык каражаттар көркөм чыгармада кандай колдонулганын жана алар кандай эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык мааниге ээ экендигин аныктайт. Стилистика көркөм элестүү образдарды түзүүдө сөздүн денотациялык жана коннотациялык, б.а., түз жана кыйыр маанилеринин бири бирине тийгизген таасирлерин изилдейт. Поэтикалык стиль образдуу – эстетикалык өзгөчөлүгү менен башка стилдерден айырмалананып, лексиканын жыштыгы, поэтикалык сөздөрдүн морфологиялык формасы, синтаксисттик конструкциялары менен өзгөчөлөнүп, поэтикалык искусствону татаалдаштырат. Поэтикалык стилдин негизги максаты – тилге өзгөчө бир жогорку көркөмдүүлүктү берүү. Поэтикалык

текстти которууда оригиналда колдонулган стилистикалык ыкманы колдонуу мүмкүн эмес болсо, ошондой эле эмоционалдык эффекттиге ээ боло ала турган стилистикалык ыкманы түзүп чыгуу жолдору бар. Форманы сактоо менен бирге стилистикалык ыкманын тексттеги функциясын сактоо чоң мааниге ээ. Мындай көрүнүш котормочунун иш аракетине кандайдыр бир эркиндикти берет. Грамматикалык каражаттарды лексикалык каражаттар менен которууга мүмкүн эмес болгон жерлерди толуктоо үчүн тексттин башка туура келүүчү жеринде, ошондой эле стилистикалык багыттагы образды түзсө болорун сунуш кылат.

Чыгарманын образдуу көркөмдүгүн камтыган стилистикалык ыкмаларды которуу котормочунун алдына ар түрдүү тилдеги стилистикалык системанын улуттук өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ар кандай тоскоолдуктарды пайда кылат. Изилдөөчү лингвисттердин көпчүлүгү түпнускадагы образды сактоо негизги милдет катары белгилешет. Алардын ою боюнча котормочу стилистикалык ыкманы эмес, ошол ыкманын функциясын сактоосу туура болот.

Филологиялык анализ - негизги тилдик түшүнүктөрдүн идеясы жана концепцияларды талдоо, төмөнкү компоненттердин болушу же жоктугу менен мүнөздөлө тургандыгын күбөлөндүрөт: 1) бул түшүнүктүн аныктамасы; 2) автордук мамиле; 3) маселенин тарыхы; 4) адабий анализдин функциялары; 5) операциялык түзүүчүсү (ыкмалары, методдору, алгоритмдери), ошондой эле текстти талдоонун баштапкы принциптери; 6) талдоо материалы. Жамаат кабыл албаган учурда актуалдаштырылган жана жогору бааланган болушу мүмкүн. Текстти талдоону тилдин айрым экспрессивдүү элементтеринин семантикалык жаңылыктарын табуу болуп саналат.

Тил илиминде “текстке филологиялык талдоо” түшүнүгү көп түрдүү чечмеленет. Филологиялык жана лингвистикалык аныктамада тексттин анализинин башка түрлөрү менен идентификациясы байкалат. Филологиялык талдоо же лингвопоэтикалык талдоо, адабий жана лингвостилистикалык анализдерди бириктирет. Ошондой эле бул практикалык курстун (окуу

дисциплинасы катары) максаты студенттерге филологиялык жана лингвопоэтикалык анализдерди үйрөтүү болуп саналат. Көркөм тексттеги тилдин негизги бирдиктеринин жана категорияларынын негизинде чечмелөө аркылуу ишке ашырылат. Тексттин филологиялык анализин интегративдик, комплекстүү мүнөзүн белгилейт, тексттин анализин окуу дисциплинасы катары түшүнүү менен байланышкан анализдин максатын аныктайт. Адабий анализде негизинен чыгарманын негизги идеясы кандай жана автор эмнени айткысы келип жатат деген маселе караштырылат. Идеялык маани – ошол идеялардын чечилиши. Андан кийинки адабий анализдеги маанилүү маселелердин бири болуп саналат.

Дарыйканын чыгармадагы аткарган функциялары - элинин коргоочусу, камкор баатыры, Азирети Аалы баатырдын жары, Шахисынданын –энеси, аял образында – акылчы жары, үйдүн куту – элдик поэмада кыргыз, кыпчак элинин баскынчыларына каршы чыгып баарын жеңет, элин кулдуктан сактайт. Эл ишенимине ээ болуп, хандык даражага жетет. Бул жерде баатыр кыздын образы – көз карандысыздыктын үлгүсү. Баатыр кыздын – өзүнө келечекте жар болчу баатыр жигит менен коюлган шарт боюнча катуу беттеши. Мындай күч, акыл, жөндөмдүүлүк сынашуунун жыйынтыгы өлүм менен өмүрдүн чегинде турган. Бул ат (Дарыйка) сүйүү жана ашыктыктын, аз болсо да, жубайлардын бактылуулугунун жакшылыктын символу, тынчтык менен балбандыктын белгиси катары пайдаланылган.

Ошондой эле М. К. Алишова (2021) өзүнүн докторлук диссертациялык ишинде Дүйнөнүн тилдик сүрөтү адамдын дүйнө таанымындагы онтологиялык жана логикалык-түшүнүктүк негиздери менен шартталган дүйнөнүн универсалдуу моделин пайда кылат. Ошону менен бирге, ар бир этномаданияттык жамаат бул дүйнө моделин белгилүү бир улуттук тилдин чегинде реалдуу турмуштагы фактыларды өзүнүн маданий-тархый салттарына, нормаларына, ишенимине жана жашоо образына ылайык чагылдыруу аркылуу жаратат. Азыркы тил

илиминде дүйнөнүн тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн образы эки өңүттөн каралып жүрөт. Биринчи өңүттө дүйнөнүн тилдик образы аң-сезим менен чындыктын карым-катышынын контекстинде каралса, экинчи көз карашка ылайык, тил менен маданияттын ажырагыс биримдигине байланыштуу изилдөөгө алынат.

Ой жүгүртүүнүн жана тилдик структуранын алгачкы схемасын камтыган фольклордук чыгармалардагы дүйнөнүн тилдик образы өзүнчө илимий изилдөөнү талап кылат. Андыктан англис жана кыргыз тилдериндеги дүйнөнүн тилдик образын элдик оозеки чыгармачылыктын уникалдуу үлгүсү болгон “Манас” эпосунун түп нускасы жана анын англис тилиндеги котормосун салыштыруу аркылуу изилдөө зарылдыгынын белгилеген [Алишова, 2021:15].

Көптөгөн окумуштуулар эпикалык чыгармаларды атайын когнитивистикалык өңүттө изилдөөнүн методикасы жок деген көз караш менен, аларды эмпирикалык деңгээлде изилдегени белгилүү. Ал эми бул илимий изилдөөдө алгачкылардан болуп эпостун өзүнө, анын котормосуна концептуалдык негизде изилдөө жүргүзүлгөн.

Жыйынтыгында, кыргыз филологиясында көркөм адабияттын тилинин спецификасы, адабияттын формасы жана материалы болуп саналган тилдик уюшулушунун лингвистикалык жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп – талдоонун системасы, ыкмаларды, теориялык-методологиялык базасы калыптанып келе жатат десек болот.

Жогорудагы эмгектерде айтылган ойлорго, өзүбүздүн жүргүзгөн изилдөөбүзгө таянып, мындайча тыянакка келдик:

Поэтикалык илик поэтикалык семантиканын пайда болуу себептерин, жаралуу механизм, поэтикалык семантиканын чыгарманын жалпы көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгүн арттыруудагы маанисин ачып берүүнү көздөйт. Чыныгы көркөм чыгармада колдонулган сөздөрдүн баары маанилик жактан өнүгүп, поэтикалык семантикага ээ болот. Алар өздөрүнүн лексикалык же

грамматикалык маанилерин, негизинен, сактап калуу менен, кайсы бир конкреттүү контекстте андан алда канча татаал, катмарланган жана оңойлук менен түшүндүрүлбөгөн мааниге ээ болушат да, сөздөн көркөм деталга айланат, бул айланууну поэтикалык семантика катары кароо шарт. Экинчиден, поэтикалык семантика – бул бир конкреттүү контекстте гана жаралуучу өзгөчө кубулуш, ошондуктан бир эле сөздүн бир контексттеги поэтикалык мааниси экинчи бир контексттеги маанисине дал келбей калышы толук ыктымал. Поэтикалык семантика белгилүү бир контекстте пайда болот, андыктан поэтикалык семантика белгилүү бир контекстте гана жашайт. Үчүнчүдөн, лингвопоэтикалык илик жүргүзүү үчүн лингвистикалык мыкты даярдык жетишсиздик кылат, муну менен бирге жалпы филологиялык даярдык, анан көркөм чыгарманын табият-маңызын терең түшүнүү зарыл [Алишова, 2021:158].

Семиотикалык анализ. Кыргыз филологиясында котормочу, профессор

3. Караева «Котормо жана семиотика» (2006) аттуу докторлук диссертациясында Уолтер Мейдин орус тилинен англис тилине которгон «Манас» эпосунун тилин иликтөөгө алуу менен адабий котормо же котормонун лингвопоэтикасына эң биринчи жол салган. Кыргыз элинин баалуулугу болгон «Манас» эпосунун котормосун лингвопоэтикалык ыкмаларга таянып, семиотикалык деңгээлде иликтөөдө бул жанрга мүнөздүү өзгөчөлүктөргө, эпостогу сөздөрдүн коннотативдик маанилерине, ал коннотативдик маанилердин эпостун жалпы релеванттуулугуна ар тараптуу талдоо жүргүзүү менен лингвистикалык, семиотикалык, экстралингвистикалык фрагменттерди жана концепттерди котормо тилде кайрадан жаратуу маселелерин бир топ терең изилдеп, бул маселелерди иликтөө боюнча олуттуу ойлорун айткан. Мисалга алсак, канткенде көркөм котормо ийгиликтүү ишке ашып, түп нусканы башка тилдүү окурмандарга адекваттуу жеткирүүгө болот деген суроого жооп издеп, семиотикалык ыкмаларга негизделген лингвопоэтикалык котормо

категориясын иштеп чыккан. Аталган категорияны колдонуу аркылуу которуу процессиндеги тилдик жана тилдик эмес каражаттарды котормодо берүү ыкмаларын көрсөтүп, бул аркылуу тексттик деңгээлдеги котормодогу дал келүүчүлүк жана дал келбөөчүлүктөр жана алардын себептерин ачып берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөөрүн белгилеген. Котормо тилдеги поэтикалык тексттин сапатын аныктоодогу так критерийлерин иштеп чыгууга жетишкен жана аталган эмгек келечекте бул багыттагы изилдөөлөрдүн теориялык негизин түзүп калды. Алсак, жогорудагы категорияны илимий негиз катары пайдалануу менен изденүүчү К.Калиева (2010) өзүнүн кандидаттык диссертациялык ишинде кыргыз аял акындарынын англис тилине которулган чыгармаларын лингвопоэтикалык иликтөөгө алып, ал чыгармалардын жана алардын котормолорунун тилдик жана экстралингвистикалык маанисин, өзгөчөлүктөрүн жана көркөм чыгармалардын тилинин эстетикалык функциясын ачып берүү менен бирге котормонун экстралингвистикалык, функционалдык-стилистикалык жана семиотикалык өңүттөрүн изилдөө аркылуу ишке ашырган. Котормо теориясына таянып, кыргыз поэзиясына таанымал А. Осмоновдун У. Мейдин котормосундагы ырларына лингвопоэтикалык талдоо жүргүзүүдө семиотикалык каражаттарга басым жасоо менен көркөм туюнтуу боюнча кыргыз жана англис тилдериндеги жалпылыктарды жана бөтөнчөлүктөрдү изденүүчү А. Токтоматова (2017) С. Эралиевдин «Ак Мөөр» лирикалык поэмасынын котормосуна лингвопоэтикалык анализ аттуу кандидаттык диссертациясында белгилөөгө жетишкен.

2013-жылы, 26-март айында алгачкы жолу Кыргызстанда илимий практикалык конференциянын резолюциясынын негизинде профессор Зина Караеванын жетекчилиги алдында “Семиотика жана Котормо” илимий лингвистикалык мектеп түзүлгөн. Бир катар филология илиминин кандидаттары, профессор З. Караеванын окуучулары: Тургунова Г. А., Сатыбалдиева Г. А., Алишова М. К., Калиева К. А., Ибраимова Г. О., Асылбекова А. Т., Шаматов Д.Ш.,

Орозбаева Г. А., Мехмет Или, Токтомадова А., Октай Четиндер бул мектептин мүчөлөрү катары үзүрлүү эмгектенип жатышат жана жылдан-жылга катары көбөйүүдө. Азыркы күндө алгылыктуу иштер жүрүп жатат. Мисалга алсак илимий мектептин алкагында симпозиумдар, илимий-практикалык конференциялар өткөрүлүп, “Кыз Сайкал”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш” кенже эпостору, С.Раевдин “Алай ханышасы”, С.Рыспаевдин “Умай бала” повесттери, А.Стамовдун “Ата”, М.Алишованын “Асек” аңгемелери, “Кыз Дарыйка” поэмасы, “Кытай жомоктору” жана бир кыйла көркөм чыгармалар, Ж.Бөкөнбаевдин “Поэзиянын падышасы”, Т.Адышованын, “Кыздар ай”, “Шамдай жанган сөздөр”, Токтогулдун “Чоң кербез” поэма, ырлар жыйнактары которулуп жарыкка чыккан жана андагы семиотикалык белгилер студенттерге курстук, магистрдик, дипломдук иш катары берилип, кыргыз тил илиминде жана маданиятындагы семиотикасы изилденип келе жатат [Алишова, 2021:201]. Ошондой эле 2020-жылы 22-23-октябрь айында Бекмамат Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети жана Кантөрө Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинде филология илимдеринин доктору, профессор Караева Зина Караеванын 70 жылдыгына карата “Бир дүйнө – түрдүү маданияттар” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциясы өткөрүлүп, “Котормо жана семиотика” илимий лингвистикалык мектептери аталган окуу жайларда ийгиликтүү ачылып, келечектеги изилденүүчүлөр үчүн ресурстук борбор катары иштеп жатат.

Биринчи жолу тилдик изилдөө программасы Чарлз Пирс жана анын жолун улантуучу Ч.Моррис олуттуу семиотикалык идеяларын иштеп чыгып белгинин синтаксисин, семантикасын жана прагматикасын изилдеген. Морристин эң бир баалуу эмгеги катары белги болуу үчүн төмөнкү касиеттерин көрсөтөт. Эң биринчи белги болуу үчүн “disembodiment” деген терминди иштеп чыгат. Анда белги болуу үчүн сөз же символ сөзсүз коннотативдик деңгээлде болуу керек,

ансыз *символ* да *белги* боло албайт. Экинчиден белги болуунун дагы бир касиети “арбитрардуулукка ээ болуусу шарт, б.а. сөз семиотикалык белги катары мейли икон болсун, мейли индекс же символ болсун белгилүү бир коомдун мүчөлөрү тарабынан иштелип чыгыш керек. Үчүнчүдөн белги катары “сингюлардуулук (жалгыздуулук) касиетке” ээ боло алат, анда белги кайсыл бир кырдаалдарга, кайсыл бир мезгилге гана тиешелүү болуп, белги катары ага гана кызмат кыла алат. Ушул үч критерийлер белги болуунун толук шарттарын көрсөтөт. Буга элементардык мисал катары “Манас” эпосундагы Чыйырдынын түшүнө кирген “алманы” белги катары кабыл алсак болот, себеби биринчиден “алма” деген сөз жемиш эмес ошол жемиштин катарында “бала” деген коннотативдүү түшүнүктү берип жатат. Экинчиден “алманын” кыргыз маданиятында бала катары кабыл алуучу кыргыз коомчулугунда гана колдонулат. Башка маданиятты алып карай турган болсок, орус маданиятында түшүнө “балык кирсе гана балалуу болот”, деген түшүнүк бар, ал орус маданиятынын коомундагы колдонулуучу белги. Үчүнчүдөн “алма”, деген сөз “Манас” эпосунда гана “бала”, деген түшүнүктө пайдаланылган, б.а айтканда кыргыздардын түшүнүгү боюнча “ак алма” - уул болот , “кызыл алма” - кыз болот,- деген түшүнүк элде сакталып , түш жорууда колдонулуп жүрөт [Караева, 2006:195]. Мына ушундай семиотикалык белгилер “Кыз Дарыйка” поэмасынан да учурайт. Азирети Аалынын Кыз Дарыйкага “кылычын” таштоосу, демек башка элде “уулум” калды деген белгини таштаган. Жылкы үйүрүн издейт, эркек бала Ата журтун издейт, - деген сөзүн айтып, уулун “кылычынан” тааныйм деген сөзүн айткан» [Жапарова, 2021]. «Эр Төштүк» эпосун алууга болот [Мамбаева, 2016].

Ал эми Ф.де Соссюрдун семиология боюнча окуусу Ч. Пирс менен Ч. Морристен айрымаланып, тил менен тыгыз байланышта карайт. Эгерде Манас эпосундагы семиотикалык каражаттарга кайрыла турган болсок, биз кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгүн көрүү менен бирге андагы каражаттардын илимий

изилдөөгө муктаж экендигине күбө болобуз. Кыргыз эпосунун дүйнөлүк эпостордон айрымаланап, кыргыз маданиятынын байлыгын, баалуулугун көрсөтүп, импровизациянын өзү эле эпостун өзгөчө кептеги семиотикалык каражат экендигин айгинелеп турат. Ал эми семиотиканын тилдик каражаттар менен берилиши өзгөчө бир илим катары изилдөөгө татыктуу нерсе [Алишова, 2021:202].

Профессор А. Н. Сыдыковдун «Сакральное число «семь» в кыргызской этнолингвистике» [2020] макаласында кыргыздар байыркы замандан бери санжыраны ыйык тутуп келишкендигин белгилеген. Ага күбө катары «санжыра» деп аталган элдик чыгармалар, «Манас» эпосу, «Эр Төштүк» эпосун алсак болот. Көөнөргүс мурастарды сактап калуу үчүн өзөктүү ыйык жети саны эсептелип, ал өзгөчө ата-бабаларды, алардын турмушун, экономикалык ишмердүүлүгүн, социалдык шарттарын, саясий түзүлүшүн ж.б. эстеп жүрүү үчүн колдонулган. Биздин көз карашыбызда, «жете» термининин уңгусунда жети саны бар, кыргыздар ар бир адам жети атасын билүүгө милдеттүү, «Жети атасын билбеген кул», ошондой эле: «Тектүү жердин кызын ал» деп келишкен. Мына ушундай семиотикалык белгилер “Кыз Дарыйка” поэмасынан да учурайт. Азирети Аалынын Кыз Дарыйкага “кылычын” таштоосу, демек башка элде “уулум” калды деген белгини таштаган. Жылкы үйүрүн издейт, эркек бала Ата журтун издейт, - деген сөзүн айтып, уулун “кылычынан” тааныйм деген сөзүн айткан» [Жапарова, 200].

Биринчи бап боюнча жыйынтык

1. Жыйынтыктап айтканда, элдик поэманын котормосуна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү көркөм адабият изилдөөлөрдүн негизин түзгөн борбордук парадигманын чегинде өнүгүп келе жаткан багыттардан болуп саналат. Ошондуктан ар бир тил турмуш чындыгын этникалык жактан өзгөчөлүктөрдүн призмасынан өткөрүп, тил аркылуу элдин руханий көрөңгөсүн, духун, улуттук

менталитетин маданий тарыхый тажрыйбасын жана экспрессивдик, эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

2. Лингвопоэтиканын изилдөө этаптарында лингвистикалык анализ лингвостилистикалык бирдиктердин ажырагыс бир бөлүгү катары каралат. Стилистикалык анализде тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада кандай колдонулганы, алар кандай эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык мааниге ээ экендиги аныкталат.

Адабий анализде көркөм чыгарманын идеясы, темасы, композициялык курулушу, образдар системасы талданат.

Семиотикалык анализде көркөм чыгармадагы белгилер жана символдор изилденет.

3. Лингвопоэтикалык анализ көркөм чыгарманын поэтикасы менен тили же поэманын кыргызча котормосунун ушул эле проблемасы, бирок түп нуска менен башка тилге оодарылгандагы тили менен поэтикасынын “абалы” иликтенет, ошону менен бирге лингвопоэтикалык анализ котормо таануу илиминин багыттарынын бири катары маанилүү парадигманын алкагында калыптанган. Кыргыз тилинен англис тилине оодарылган көркөм чыгармага жасалган лингвопоэтикалык анализ кыргыз жана англис тилдеринин каражаттарынын негизинде алгач ирет изилденип жатышы изилдөө ишибиздин илимий жаңылыгын айгинелейт. Бул тил илиминин бир тармагы, ал тил илими менен маданият таануу илимдеринин катышы, байланышынан пайда болуп, тилде чагылдырылып, орун алып калган эл маданиятынын каада-салт көрүнүштөрүн изилдейт деген жыйынтык чыгарсак болот.

4. Окумуштуулардын эксперименталдык изилдөөлөрү көрсөткөндөй лингвопоэтиканын системалык түзүлүшү поэтикалык тил жана көркөм адабияттын тили болуп эсептелет. Лингвистикалык поэтика тилдин вербалдык белгилерин, формалдык структуралардын поэтикалык, стилистикалык функцияларын, семиотикалык каражаттарды жана мүмкүн болгон

комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери менен биримдикте изилдөөгө алат.

5. Лингвопоэтикалык аспектидеги иликтөө поэтикалык тилдин жана эпикалык тексттин спецификасына ылайык тандалып алынган жеке жана жалпы методдордун, принциптердин негизинде иликтенип, алардын жардамы аркылуу илимий иштин объектиси менен предметинин структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

БАП 2. ЭЛДИК ПОЭМАНЫН КОТОРМОСУН ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Лингвопоэтикалык каражаттарды изилдөөнүн материалдары

Көптөгөн жылдар бою филологиялык илим лингвистикалык материалдарды иштетүүнүн ар кандай ыкмаларын жаратып келди. Ушул аркылуу алынган тыянактардын тактыгы жана уникалдуулугу байланыштын тажрыйбасы канчалык пайдалуу же пайдасыз экендиги изилдөөлөрдүн табигый чөйрөсүнөн түздөн-түз көз каранды.

Изилдөөнүн объектиси – «Кыз Дарыйка» поэмасынын түп нускасы жана котормосу.

Изилдөөнүн предмети – поэмадагы лингвистикалык көркөм сөз каражаттары, аларды которуу жолдору, которууда адекваттуулукка жетишүү эстетикалык баалуулугун сактоо үчүн зарыл болгон экстралингвистикалык релеванттуулуктар жана чыгарманын негизги идеясын ачып берүү үчүн маанилүү болгон өзгөчөлүктөр.

Изилдөөнүн негизги материалы «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормосу, профессор З. К. Караевага тарабынан которулган О. Урмамбетовдун вариантындагы кичи эпос “Кыз Сайкал”, Ж. Бөкөнбаевдин “Чептен эрдин күчү бек” ыр поэмасы, доцент К. Калиева Т. Адышеванын “Шамдай жанган сөздөр” ыр жыйнагы, А. С. Токтоматова С. Эралиевдин “Ак Мөөр” поэмасы, А. Асылбекова жана К. Калиевалар А. Үсөнбаевдин вариантында жазылган “Олжобай менен Кишимжан” лирика-эпикалык дастанынын англис тилиндеги котормосу изилдөөнүн материалдары болуп саналат. Ар кандай илимий тармактардын, өзгөчө философиялык илим менен байланышта болуп, изилдөөнүн ыкмалары менен тилдик каражаттарын гана эмес, мета-илимий ишенимдерди жана баалуулуктарды камтыйт. Ал эми тар маанисинде алганда, изилденип жаткан объектинин табияты жөнүндө

ишенимдүү божомолдорго тиешелүү болгон ыкмалардын колдонулушун айтабыз, б.а, калыптанган стандарттуу ыкмалардын, изилдөө каражаттарынын (методдор менен ыкмалар) комплексин камтыган илим. Андан сырткары диссертациялык иш жазууда улуу окумуштуулардын иштерине таянуу, булак катары пайдалануу да методология болуп саналат.

Методология (лингвистика) (грек, method жана logos, logos – сөз, окуу, үйрөнүү) – бардык эле методдор же бир илимдеги изилдөө иштеринин жалпы методдору жөнүндөгү окуу болуп эсептелет. Методология тил илиминде тил таануунун, тилди изилдөөнүн принциптери, аспектиери, ыкмалары, тил илиминин объектисине кандайча мамиле жасоонун жолу, билимди илимий жактан түптөөнүн ыкмасы, лингвистикалык изилдөөнүн мүнөзү жана жалпы багытын аныктайт. Методологияны тилдик каражаттарды изилдөөдө үч деңгээлде карайбыз: 1) жалпы философиялык изилдөө принциптерин, багыттарын материалисттик диалектиканын принциптеринин жана анын мыйзамдарынын негизинде аныктап жүргүзүү;

2) жалпы илимий методологиядагы башка илимдерде колдонулуучу методдор, принциптер камтылган ыкмаларды колдонуу;

3) көрүнүктүү окумуштуулардын илимий иштерине таянуу;

4) жеке методология бир гана илимде (мисалы, тил илиминде) колдонулат.

Методология лингвистикалык теориялар менен тыгыз байланышта болуп, илимий изилдөө иштеринин көрүнүктүү окумуштуулар тарабынан жетишкендиктерин шарттайт жана алардын биздин темабызга тиешелүү болгон теориялык эмгектерине таянат. Белгилүү бир маселени изилдөөдө кандай иликтөө ыкмалары кандайча жолдор менен ишке ашарын, багытын аныктайт, принциптерин белгилейт. Методология-илимий изилдөө ишинде ошол ишти жазуу үчүн көрсөтө турган, таяныч бере алчу мурда түзүлүп калган илимий билимдердин жыйындысы. Азыркы биздеги бардык илимдердин

методологиялык негизи болуп көрүнүктүү окумуштуулардын илимий иштери эсептелет. Окумуштуу изилдөөгө алып жаткан проблема үчүн ал багытта мурда эле изилденген, жалпыланган теориялык эмгектерди окуп-үйрөнүп, алардан жалпы багыт алат. Мындай ыкма изилдөөчүгө методологиялык негиз катары кызмат кылат.

Биздин ишибизде коюлган маселелердин чечилиши үчүн жогоруда белгиленген окумуштуулардын эмгектери менен катар С. Өмүралиева, К. Рысалиев, А. Имановдордун иштери жетекчиликке алынып, котормо маселесине келгенде, профессор З. К. Караеванын котормо категориясына арналган эмгектеринин негизинде ишке ашырылды. Ал эми элдик поэманы эки тилде салыштырып изилдөөдө «Кыз Дарыйка» элдик поэмасынын түп нускасы (оригиналы) жана анын англис тилиндеги котормосунун тексти алынды.

Лингвопоэтиканын методологиясына В. М. Жирмунский дагы өз салымын кошкон. Мазмундун жана форманын биримдиги жөнүндө сөз болгондо, О. С. Ахманова, М. Э. Конурбаев, А. А. Липгарт, В. М. Жирмунский форманын ар кандай өзгөрүшү, сөзсүз, жаңы мазмундун ачылышына алып келерин, мазмунундагы өзгөрүү формага таасир этерин белгилейт. Ошентип, көркөм чыгарманын мазмунун тилдик экспрессиянын каражаттары менен тыгыз байланышта кароо керек. Бул илимпоздун өзгөчө артыкчылыгы, поэтика маселелерин кароодо поэтикалык тил же сөз башта турат, «поэзия - бул оозеки искусство, поэзия тарыхы - оозеки тарых» – дегенинде [Жирмунский, 1977:21].

Тил кубулуштарынын салыштырмалуу алдын-ала божомолдонбоосунда табигый эмес эч нерсе жок жана аны филологдор салыштырбайт. Эгерде тил толугу менен алдын-ала айтылса, анда оозеки-көркөм чыгарма жөнүндө сөз болбойт эле. Филологдор бардык мезгилдерде көркөм баалуулукту түшүнүүгө аракет кылышкан. Өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап, айрыкча азыр адабий тексттин көркөм баалуулугун аныктоочу маселе филологиянын актуалдуу маселелеринин бири болуп калды. Тилди функционалдык-

стилистикалык касиеттери боюнча изилдөө салыштырмалуу жакында эле башталган. Оозеки көркөм чыгармачылыкка категориялык мамиле жасоонун пайда болушуна, анын мазмундуу формалдуу мүнөздөмөлөрүн биримдикте изилдөөдө, көркөм адабиятты эстетикалык жана философиялык позициялардан түшүнүүгө аракет жасалган. Оозеки чыгармачылыктын жана көркөм сүрөт искусствосунун маңызын жана каражаттарын талдоону, гердердин чыгармаларындагы айрым жоболорун аристотелдик дихотомия позициясынан тактоону, тил менен поэзиянын ортосундагы байланышты издөөнү, ошондой эле Гете, Шиллер, Шеллинг, Фр. Гегелдин чыгармаларында орун алган романтизм менен классицизмдин карама-каршылыгынын негизинде жанрлардын көйгөйүн иштеп чыгууну Лессинг [Гегель, 1974:127] жүргүзгөн. Тилге карата колдонулган бул ойчулдардын идеяларынын өнүгүшү биринчи кезекте Вильгельм фон Гумбольдттун ысымына байланыштуу, ал жалпы тил илиминин жана тил философиясынын негиздөөчүсү болуп эсептелет [Гумбольдт, 1985:123].

17-18-кылымдарга мүнөздүү механикалык, ошондой эле логикалык жана универсалисттик тил түшүнүктөрүн четке кагып, Гумбольдт тилди үзгүлтүксүз чыгармачыл иш-аракет деп эсептеп, аны ар бир эл үчүн уникалдуу болгон жана анын “дүйнөнүн образын” аныктаган башка бардык адамдардын иш-аракеттеринин негизи катары кабыл алган [Гумбольдт, 1985].

Гумбольдттун эң маанилүү позициясы “тилдин ички формасын” аны жаратуунун терең принциби, анын “тышкы формасын” “ички форманы” чагылдыруу катары айырмалоо болгон; бул идея андан кийин ар кандай позициялардан каралды, алардын дал келбестиги А. А. Потебня (1993) менен көз караштарын салыштырууда өзгөчө байкалат. Советтик филология марксисттик-лениндик методологияга таянат, өткөн илимдин прогрессивдүү жактарын кабыл алат, философия, тарых, этнография, искусство таануу ж. б. илимдер менен тыгыз байланышта болот.

Жогоруда айтылган филолог окумуштуулар жана философтор көркөм сүйлөө теориясы илиминин өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Колдонулган ыкмалар боюнча ар кандай жана көп учурда бири-бирине карама-каршы келген мамилелер жемиштүү синтезге муктаж болгон жана ага жетишүүнүн каражаттарынын бири “лингвопоэтикалык изилдөөлөр” термининин жардамы менен белгиленген тиешелүү илимий изилдөөлөрдү өзгөчө багытка тариздөө болгон. Лингвопоэтика өзүнчө илим болуп саналуу менен бирге изилдөөнүн ыкмасы катары да колдонулат.

Методология кененирээк концепция “метод” жана “метод” түшүнүктөрүн камтыйт. Методология изилдөөнүн жолдорун аныктайт жана реалдуулукту өзгөртүү, коюлган максаттарга жетүү жолу максаттары (методдору), аларды ишке ашыруу жол-жоболорду, ыкмаларды (методикаларды) аныктайт.

Методологиянын негизги максаттары:

- изилдөөлөрдүн негизги методдорун аныктоо;
- методдорун жана каражаттарын иштеп чыгуу;
- илимий изилдөөдө көрүнүктүү окумуштуулардын илимий иштерине таянуу;
- предметтик мазмунуна изилдөө этаптарын дал келтирүү;

Бул маселелерди чечүүнүн негизинде тигил же бул маселелер илимий теориялар түзүлөт. Бирок теория билим алууга багытталган болсо, методология билим алуу процессин, ыкмаларын талдайт.

Методологиянын бир нече деңгээлин аныктайт:

1. ***Жогорку деңгээл*** – философиялык методология. Философиялык методологиянын деңгээли бардык нерсенин мазмундуу негизи катары каралат, методологиялык билим чындыкты таанып-билүү жана трансформациялоо процесси аркылуу дүйнө таанымдык мамилелерди аныктайт. Изилдөөчүнүн көз караштары жана ишенимдери боюнча позицияны аныктайт, курчап турган чындыкка карата мамилеси жана негизи катары кызмат кылат, теориялык

жоболорду иштеп чыгууну жана ишке ашырууну, акыр-аягы, айлана-чөйрөнү трансформациялоону аныктайт.

2. Жалпы илимий деңгээл. Жалпы илимий түшүнүктөрдү камтыйт, изилдөөчүнү жалпы талдоо үчүн зарыл болгон билим менен куралдандырат, теориялык жана практикалык ишмердүүлүктүн негизин түзөт.

3. Конкреттүү-илимий деңгээл конкреттештирүүгө мүмкүндүк берет. Конкреттүү илимдин көз карашынан алганда, принциптерди иштеп чыгат, берилген илимий тармакка мүнөздүү изилдөө методдорун аныктайт.

4. Технологиялык деңгээл. Кандай жол менен (жардамы менен) изилдөөнү аныктайт, (кандай жол-жоболор) пайдаланууга жарактуу эмпирикалык материалды алууга болот.

Тил илиминин методологиясы - өнүгүү процессинде калыптанган илим (жана ар кандай илимий мектептердин жана багыттардын ишинин натыйжасында) изилденүүчү объектинин табияты жөнүндө ишеничтүү божомолдорго негизделген жана коюлган максатка жетүүнү камсыз кылган, стандарттуу ыкмалардын жана каражаттардын (методдордун жана методикалардын) комплекси.

Методдун жалпы мүнөздөмөсү, лингвистикалык изилдөөдө лингвопоэтикалык бөлүгү катары. Компоненттик талдоо – оппозициялык, трансформациялык, семантикалык талаа ыкмасы, системалык филологиялык методологиянын тартиптик усулдары каралат. Диссертациялык ишти жазууда жалпы тил илиминдеги, кыргыз жана англис тилдеринин илимдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасы катары *байкоо, топтоо, сыпаттоо, чечмелөө, салыштыруу, жалпылоо, конкретизация, статистика, трансформация, транслитерация, толук же жартылай алмашуу, түшүн калуу, кошумчалоо, сүрөттөө, автордук котормо, системалуулук, интроспекция ыкмасы, лингвопоэтикалык анализ* методдору колдонулду.

Дисциплинардык методунун жана методикасынын филологиялык негиздери. Котормо - салыштырма-типологиялык талдоо усулу аркылуу жүргүзүлөт. Тексттик лингвопоэтикалык талдоодо лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык талдоо аркылуу концептуалдык талдоо ыкмасы каралат.

2.2. Элдик поэмалар жана аларды которуунун ыкмалары

Изилдөөдө колдонулган илимий методдор. Диссертациялык ишти жазууда жалпы тил илиминдеги, кыргыз жана англис тилдеринин илимдеги илимий-теориялык корутунду-тыянактарга таянуу менен, изилдөөнүн көздөгөн максатына, алган багытына, мазмун-натыйжасы катары байкоо, топтоо, сыпаттоо, чечмелөө, салыштыруу, жалпылоо, статистика, трансформация, лингвопоэтикалык анализ методдору колдонулду.

Замандын өнүгүшү жана жаңы технологиянын пайда болушу адамзаттын жашоосунда башка маданияттын жана башка тилдердин өкүлдөрү менен болгон байланыштардын өсүп-өнүгүп, маанилүү орунду ээлеп жаткандыгына келип жетти. Демек, маданияттар аралык байланыштарды изилдөө күн сайын жигердүү өнүгүп жатат, түрдүү «маданияттардын тилдик карым-катышы» күчөп жатат. Башкача айтканда, кыргыз тилине сырттан, башка тилдик аң-сезимдин призмасы аркылуу кароо мүмкүнчүлүгү арта баштады. Азыркы лингвистикалык теориялар котормого, ал котормонун анализине, анын ичинде экинчи тилди окутуунун практикалык милдеттерине барган сайын көбүрөөк көңүл бурулуп жатат. Элдик чыгармаларды изилдөөдө биз компоненттик анализди колдонобуз, анда сөздөрдүн маанисин лингвистикалык аспектиде карайбыз. Сөздүн мааниси синонимдер, антонимдер, архаизмдер, историзмдер аркылуу берилиши мүмкүн. Бул ыкма англис жана кыргыз тилдеринин формалдуу структурасын жана семантикалык структурасын аныктоого көмөк көрсөтөт. Компоненттик анализ сүрөттөөнүн дагы бир жолун сунуштайт.

Сөздүн мааниси анын составдык компоненттерине ажырайт (кээде аларды семантикалык факторлор деп аташат). **Компоненттик анализ** – бул изилдөөнүн ыкмасы, ар кандай сөздөрдүн маанилери бир эле «бөлүктөрдүн» болушу же жоктугу менен оңой салыштырылат. Алардын жыйындысы жандуу тилдеги сөздөрдүн санынан бир нече эсе аз болгондуктан, лексикалык маанилерди компоненттик анализдин жардамы менен сыпаттоо абдан ыңгайлуу, эффективдүү болот: вербалдык маанилердин чексиз ар түрдүүлүгү, бирдей бирдиктердин ар кандай комбинацияларынын семантикалык формасы катары калыптанышы системалаштырылып берилиши мүмкүн.

Талдоо бирдиктери – тилдик бирдиктин (номинативдик-коммуникациялык же структуралык) бөлүктөрү (элементтери) экендигине негизделген ыкма. Компоненттик анализ Казан жана Москва лингвистикалык мектептери тарабынан иштелип чыккан. Демек, компоненттик анализ – бул сөздөрдүн маанилерин семантикалык бөлүкчөлөргө бөлүп алып изилдөө, башкача айтканда, семантикалык компоненттерин, белгилерин табуу. Р. О. Якобсон, Л. Ельмслев сөздөрдү идея менен байланыштырышып, аны семантикалык талаа катары изилдөөнү сунушташкан. Семантикалык тааладагы сөздөр бири-биринен айырмаланып туруучу белгилерди камтыйт.

Таанып – билүү процесси белгилүү бир эрежелер аркылуу, методологиянын негизин – принциптер, илимий билимдердин ыкмалары, формалары, структурасы, логикалык уюштуруу, каражаттар жана илимий ишмердүүлүктүн ыкмалары боюнча жүргүзүлөт. “Методология” – түшүнүгү бир нече чечмелөөлөргө ээ. Орус окумуштуусу Д. Н. Ушаков, “методология” – бул илимий метод же айрым адамдардын методдору жөнүндөгү илимий-окуу экендигин белгилеген. Советтик Энциклопедияда “*Методология*” – бул структура, логикалык уюштуруу, ыкмалар жана каражаттар жөнүндөгү окуу катары каралат. Философиялык сөздүктө – методика жөнүндөгү окуу катары адамдын теориялык жана практикалык иш-аракеттерин уюштуруу жана ишке

ашыруу деп аныкталган. “*Методология*” терминин теория катары түшүнүү да белгилүү илимий – таанып – билүүчүлүк ишмердигин жүргүзүүгө багытталган илимий – таанымдын методдорун иштеп чыгуу [Хроленко, 1999: 204].

Англис тилиндеги илимий адабияттарда “*методология*” – конкреттүү ишке ашыруу үчүн колдонулган методдордун жана принциптердин, иш – аракеттердин жыйындысы деп түшүндүрүлөт [Ходи, 1999].

Корпустук лингвистиканы калыптандыруу, демек материалды чогултуу жана системалаштыруу маселелерине көңүл буруу [Баранов, 2001:81-89].

Азыркы тил илиминде орус окумуштуусу Б. А. Серебренников салыштырма метод системасынын түзүлүшүн изилдеген. Анализдин мындай түрү көбүнчө текстке тиешелүү болуп, андагы сөздөрдүн курамдарынын маанилеринин өзгөчөлүгүн, же алардын семантикалык компоненттерин изилдөө менен алардын структуралык жактан биригүү принциптерин иликтеп, алардын уюшуу жолдорун табат. Ошону менен бирге алардын белгилүү компоненттерин аларды айырмалоочу белги катары бир деңгээлден экинчи деңгээлге өтүүчү белги катары карайт. Тексттин анализи андагы семантикалык компоненттердин маанисин табуу менен, алардын уюшуу деңгээлин көрсөтөт. Компоненттик анализ биздин илимий ишибизде кеңири колдонулду. Мисал катары «Кыз Дарыйка» элдик поэмасынын кыргыз тилинен англис тилине которууда Дарыйка менен Аалы балбандын образдары аркылуу талдоо жүргүзөбүз. Дарыйканын образы аркылуу кыпчак элинин маданияты берилет да, төмөндөгүдөй семантикалык компоненттерди камтыйт.

Котормону трансформациялоо ыкмасы. Лексикалык – грамматикалык трансформациялар кептик компрессияны да пайда кылат, бирок мындай ыкманын үстүндө көбүрөөк иштөө керек. Тил аралык котормо – бул бир тексттеги бир тилдеги каражаттардын функционалдык стилинен экинчи бир функционалдык стилге которуу, бир жанрдан экинчи бир жанрга которуу, б.а., бир жанрдан экинчи бир жанрга котормолордун керектүү ыкмаларын

пайдалануу менен сүрөттөп, баяндап которуп берүү. Бул баарлашуунун өзгөчө бир формасы катары бааланат. Тилдик каражаттардын экинчи бир тилге болгон трансформация десек да болот. Кайрадан башка сөз менен атоо дегенди да билдирет. Бир текстти экинчи бир мааниси окшош текстке айландыруу. Сөздөрдү же сөз айкаштарын талкуулоо жолу менен түшүндүрүп берүү.

Котормону транскрипциялоо ыкмасы. Которулуп жаткан сөздөрдүн туура окулушуна багытталат. Бул ыкма улуттук реалдарды көрсөтүүгө көмөктөш болот. Транскрипция түрлөрү: сөздүк – фонематикалык транскрипция, фонетикалык транскрипция, тексттин морфо-фонематикалык транскрипциясы. Тексттик деңгээлдеги котормо – прозаны которгондо идеяны берүүчү ачкыч сөздү табуу зарыл шарттардын бири болуп саналат. Ошондуктан ар бир сөздүн эквиваленттерин тексттик деңгээлде таппасак да, ачкыч сөздүн качан, кайда, канча жолу берилээрин таап, ошол сөзгө ориентир жасоо керек. Ал эми поэзияда стилистикалык каражаттар менен берилген ачкыч сөзгө жана поэтикалык чыгарманын идеясына маани берилет. Андан сырткары, текст баарлашуу үчүн жазылат, анда автордун айтайын деген ою текстте катышкан активдүү лексемалардын жардамы менен берилет. Тексттеги эң бир негизги компоненттердин бири – анын темасы, ал окурманды баарлашууга чакырат. Ал эми тексттин темасы болсо окурманга жаңы маалыматты берет, ошолордун баарын котормодо эске алуу шарт.

Транслитерациялоо ыкмасы – котормо ыкмаларынын бир түрү. Түп нускадагы сөздөрдү башка тилге которуп жатканда ошол которулуп жаткан тилдеги алфавиттердин жардамы менен эч нерсени өзгөртпөй эле которуп жазып берет, буларга адамдын аттары, газета-журналдардын аттары, китептердин, газеталардын аттары жана башка которулбай турган энчилүү аттар кирет, ошолорду гана транслитерациялоого болот, алардын арасына улуттук реалдарды да кошобуз.

1. **Дарыйка** – деген ысымды англис тилине [**Dariyka**] болуп которулган. Ал эми этимологиясын ала турган болсок – таланттуу, акылдуу – материалдык жыргалчылыкты, эркти, ишке жөндөмдүү жана башкаларды аныктоо менен мүнөздөлөт. Дагы бир мааниси – “Кудай берген”; “деңиз сыяктуу”. Дарыянын көрүнүшүндө басылган байыркы перс алтын монетасынын атынан алынган.

2. **Дарыйка** – кыргыз аты жана каймана мааниде – “айыктыруучу” дегенди билдирет, персиялык Дарудан “дарылоочу” дегенди билдирет. Мындай талдоо менен Дарыйка атынын башка улуттардагы компоненттерин таба алдык. Дарика башка маданияттарда төмөнкүдөй маанилерге ээ. “Дарига” ысымынын жалпы мүнөздөмөсүндө, “Дарига” аталышынын этимологиясынын эки версиясы бар. Биринчиси, Дарига перс тилинен түз алганда, “күтүүсүз белек” деп которулат. Экинчиси мааниси “о, сулуу” дегенди билдирет.

Аспект методдун негизинде функционалдык анализ тил бирдиктеринин функциясын түшүндүрүү, системалоо максатында колдонулат [Слюсарева, 1990:564]. Дарыйканын чыгармадагы аткарган функциялары – элинин коргоочусу, камкор баатыры, Азирети Аалы баатырдын жары, Шахисынданын –энеси, аял образында – акылчы жары, үйдүн куту – элдик поэмада кыргыз, кыпчак элинин баскынчыларына каршы чыгып баарын жеңет, элин кулдуктан сактайт. Эл ишенимине ээ болуп, хандык даражага жетет. Бул жерде баатыр кыздын образы – көз карандысыздыктын үлгүсү. Баатыр кыздын – өзүнө келечекте жар болчу баатыр жигит менен коюлган шарт боюнча катуу беттеши. Мындай күч, акыл, жөндөмдүүлүк сынашуунун жыйынтыгы өлүм менен өмүрдүн чегинде турган. Бул ат (Дарыйка) сүйүү жана ашыктыктын, аз болсо да, жубайлардын бактылуулугунун жакшылыктын символу, тынчтык менен балбандыктын белгиси катары пайдаланылган.

Негизи «аял» концептин аныктоонун эң керектүү ыкмасы болуп **концептуалдык ыкма** эсептелет. Концептуалдык ыкманын негизинде түрдүү

сөздүктөрдөн, аял концептисинин таяныч сөздөрүн таап, алардын маанилерин ушул ыкма менен чечмелөө мүмкүн экендигине ынандык.

Россиялык белгилүү когнитолог – концептологдор З. Д. Попова менен И. А. Стернин «Когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларынын бири катары мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында таяныч сөздүн чечмеленишин анализдөө ыкмасын сунушташкан. Биз ушул **концептуалдык ыкманы пайдаланып**, кыргыз жана англис тилдериндеги «Кыз Дарыйка / Female Warrior» концептинин таяныч сөзү болгон *балбан/fighter*, *арстан/lion*, *жолборс/tiger*, *ургаачы/female*, *кабылан/panther* лексемалары аркылуу мүнөздөдүк.

А. Залевская концептке: «Концепт – адам акылындагы кадимки түшүнүктөн, мааниден айырмаланган, илимий сыпаттоонун азыгы катары аң – сезимде объективдүү түрдө жашоочу, динамикалык мүнөздө сезилип-туюлуучу когнитивдик түзүлүш», – деген аныктамасын берген [Залевская, 2001]. Биздин оюбузча, концепт, биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан–муунга өтүүчү, өздөштүрүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик экендигин ошондой эле өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштарын изилдеп жатып ишендик. Бул бирдиктер татаал түзүлүшкө ээ болуп, биздин аң–сезимибизде сакталат.

Элдик поэманы изилдөөдө контрастивдик (салыштырма) ыкмасы биздин иликтөөбүздү тереңдетет деп ойлойбуз. Бул ыкма жөнүндө В. Н. Ярцева мындай дейт: «Контрастивдик анализ тектеш эмес тилдердеги салыштырылып жаткан тилдердин структуралык бирдиктеринин формаларын жана маанилерин системалуу түрдө салыштырууну камтышы керек. Анткени тилдердин ортосунда тектештик болбосо да, бары бир окшоштуктар жана айырмачылыктар бар деген божомолго негизделген» [Караева, 2019:155].

Поэмадагы каармандарды мындай изилдөөдө компаративдик анализдин пайдалуу жактарын да билдик. Контрастивдик изилдөө – тигил же бул тилдин өзгөчөлүгүн, типологиялык же универсалдуу моделдерин чагылдыруу менен, тилдеги окшоштуктарды жана өзгөчөлүктөрдү табуу, айрым тилдердин карамагындагы лингвистикалык жана семантикалык маалыматтарды салыштыруу үчүн иштетилет. К.Алимановдо Дарыйканын образы эр жүрөк, көзүнөн жаалы чыккан сүрдүү, курал–жарак асынган, жоо кийимин үстүнөн түшүрбөгөн жоокер асылзат сулуу катары сүрөттөлөт.

Текстке лингвопоэтикалык анализ илим жана ыкма катары каралат. Дескриптивдик анализ көбүнчө чыгармадагы каармандарды сүрөттөөдө колдонулат. Элдик поэмаларда образдын сырткы келбети негизги элемент болуп саналат. Жолборс – элдик поэмада жоо жоолотпогон баатыр катары берилген, ошондой эле айбаттуу арстан, аялдык принципти камтыган кабылан, элдик чыгармаларга тиешелүү болгон поэмадагы намыстын, тынчтыктын, эркиндиктин, сүйүүнүн символу катары колдонулат. Тактап айтканда, элдик поэмада **арстан** – башкаруучунун символу, ал эми **шер арстан** (Азирети Аалы) - баатырдыктын, балбандыктын белгиси болуп эсептелет.

Дарыйканын көрүнүшү (элге, окурман менен угарманга) – дүйнөлүк жахан балбан, анын күчүн күбөлөндүргөн же маанилүү окуяны билдире турган улуу белги. Мындай анализдөө семиотикалык ыкманын негизинде жүргүзүлдү. Кыргыз маданиятында жолборстун образы аркылуу баатыр мүнөздөлөт, ошондой эле, элдик чыгармаларда баатырдын салттуу образы - жолборс аркылуу туюнтулат. Биз изилдөөгө алып жаткан элдик поэмада Дарыйканын күчтүүлүгүнө, айбаттуулугуна өзгөчө басым жасалат, ал **арстанга, жолборско, кабыланга** салыштырылып, таң калууну жаратат:

Жолборстун, арстандын мындай көрүнүшү, бизге белгилүү болгондой, душмандар менен болгон салгылашуусу төмөнкүдөй:

Айбаты ***арыстандай*** ал балбан кыз,

Жолборстой жоону көргөн чапчып турат, – котормодо:

The fighter girl had the *strength of a lion*,

And to capture the enemy, she pounced *like a tiger*, – сүрөттөлөт.

Түп нуска менен котормодо балбандардын жаныбарларга салыштырып атоо, сүрөттөө алардын ортосундагы салгылашуу башка эл–жердин бийлигин басып алуу үчүн эмес, эл–жерин коргоого болгон күрөштүн сүрөттөлүшү каармандардын психикалык абалын айгинелейт. Мисалы, **кабылан**, **шер** жаныбарлары аркылуу метафораланган каармандын образы төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Кабылан шер, качырганын соо койбогон, – котормодо:

Yet also *a panther* that fought till the end.

Сапта каарман **кабылан (шер)** сындуу жеңилүүнү билбеген, дайыма жеңиш үстүндө болорлугу образды тереңдетет. Демек, кол салган душмандын түбүнө жетип, алардын айласын кетиргени троптун түрлөрү аркылуу баатырдык поэмалардын салты менен абдан орундуу образдуу берилген. Башкача айтканда, Дарыйканын баатырдык образын ачууда, аны **жолборс**, **арстан**, **кабылан** деп аталышы - анын алп балбан, баатыр экендигинин туюнтулушу.

Өзгөчө көңүл бура турган дагы бир факт – Дарыйканы образында анын аялдык сапаттарына көңүл бурулгандыгында, тагыраак айтканда, Дарыйканын образы — аялдардын чечкиндүүлүгүн, акылдуулугун, сулуулугун даңазалаган, элдин оюнан жаралган, жалпыланган образ. Ар бир айтуучу адабияттагы традициялуу көркөм каражаттарды – туруктуу сөз айкаштарын, эпитет, гипербола, жана башкаларды колдонуп каармандын портретин түзөт:

Кыз ойлойт анык **мыкты балбан** болсо,

Айланып **ак шумкардай** колго консо.

Кат берип чакыртайын күрөшсүн деп,

Качкансып баатыр эмес келбей койсо.[К. А. 297-б.] Дарыйка ар кандай маселени акылга салып, “жети өлчөп, бир кесет”. Аалынын чын эле баатыр

болсо келери бышык деген ойдо аны кат менен чакырмак болушу – Дарыйканын акылгөйлүгү. Строфада эпизод жогоруда айтылган троптун түрлөрүнүн ичинен салыштыруу жана эпитет менен көркөмдөлдү.

Fired with excitement,

She imagined him turning up

And landing on her hand

Like a white falcon.

Heeding the elders' advice,

She invited sending ***a letter*** to a duel,

Convinced that if ***a true hero***,

He could not refuse. [Г. Ж. 140-б.].

Которууда түп нускадан алыстабоо максатында англис тилиндеги тилдик каражаттарды мүмкүн болушунча өз орду менен колдонууга аракет жасалды, тагыраак айтканда, Дарыйканын оюн так берүү максатында англис тилиндеги ***Like a white falcon, a letter, a true hero*** деген сүйлөмүн жана сөздөрүн пайдаланып которулган. К. Алимановдун айтуусу боюнча Кыз Дарыйка дүйнөлүк чыгаан балбан болгондуктан, поэмада баатыр кыздын образын берүүдө кыргыз жана англис тилине которуудагы эквиваленттери колдонулган.

Интроспекция ыкмасы тил илиминде абдан маанилүү. Окумуштуулар аны колдонуп, эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминдеги тил процесстеринин жүрүшүн талдаган. Ал изилдөөчүнүн котормосундагы каражаттарды өзүн-өзү байкоосуна негиздеп, бул котормо процесстерин түшүнүүгө жана өзүн-өзү баалоого жана белгилүү бир чечимге келүүгө жардам берет.

Кеңири иликтөө үчүн “котормодогу тилдик материалды, толуктоонун жана ошол эле учурда аны ар кандай көз караштар менен баалоонун негизги ыкмасы интроспекция, б. а. өзүн-өзү байкоо болуп саналат”, **интроспекция ыкмасы** “тилди текшерүүнүн эң кыска жолу менен изилденүүсү керек”, – деген гипотеза айтылган [Кронгауз, 2001:92-93]. Интроспекция ыкмасы – лингвисттер

үчүн абдан маанилүү колдонмонун бири болгондуктан, ар кандай тексттердин түрлөрүн түзүүдө, которууда, кызыктуу учурду изилдөөдөн, тилдин тексттерин котормодо пайдалануудан турат. Лингвисттер – тексттерди, котормолорду “туура” жана “туура эмес” тексттер катары баалай алышат. Бул ыкма ХХ кылымдын башында А. М. Пешковский менен Л. В. Щербанын эмгектеринен баштап, тил илиминде кеңири жайылган. Интроспекция ыкмасы кийинки муундагы көптөгөн лингвисттердин, котормочулардын изилдөөлөрүндө колдонулат.

Интроспекция – тилди жана ырааттуу сүйлөөнү, которууну билүү куралдарынын бири. Типологияны өнүктүрүүдө Л. Талми (2007), анын тилдеги жана коммуникациядагы функцияларын изилдөө гана маанилүү эмес тил илиминин методологиясын сапаттуу өнүктүрүү, негизинен, интроспекцияны изилдөөдө лингвистикалык анализ котормодо тилдин эң маанилүү компоненттеринин бири катары эсептеген.

Статистикалык ыкманын негизинде чыгарманын жалпы көлөмүн алып карадык.

Кыргыз тилинде колдонулушу	Англис тилинде колдонулушу
Кыз балбан - 27	Fighter - 82
Шер - 16	Warrior - 4
Кабылан - 2	Panther - 7
Арстан – 12	Lion - 18
Жолборс - 5	Tiger - 5

Элдик поэманы изилдөөдө семантикалык методдун ролу өтө чоң. Илимий эмгегибиздин алкагында, поэманын мазмунундагы сөздөрдүн маанисин карап, андагы өзгөчөлүктөрдү изилдедик. Тилдин түзүлүшү жөнүндөгү билимдерден тышкары семантика тарых, адабият, философия, психология жана башка илимдер менен тыгыз байланышта иликтөөгө, ой жүгүртүүгө туура келди,

анткени семантика сөздүн маанилеринин келип чыгышын, алардын ой жүгүртүүгө болгон байланышын изилдейт. Семантикалык талдоодо тилдин социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл. Ошентип, И. А. Мельчук сөздөрдүн маанилери курчап турган реалдуулукка түздөн-түз дал келбей, которулган тилдеги реалдуулук жөнүндөгү түшүнүктөргө туура келерин көрсөткөн. В. Ш. Рубашкин жана Д. Г. Лахути семантикалык талдоонун эффективдүүлүгү үчүн синтаксистик байланыштардын иерархиясын киргизген.

Экинчи бап боюнча жыйынтык

- 1) «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализ жасоодо кыргыз тилинен англис тилине жасалган котормосун изилдөөдө кандай методдор аркылуу лингвистикалык анализдин негизинде англис жана кыргыз тилдеринин каражаттары аркылуу андагы окшоштуктар жана айырмачылыктар белгиленди, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү;
- 2) «Кыз Дарыйка» поэмасына лингвопоэтикалык анализин иликтөөдө лингвистикалык методдун жана андан сырткары семантикалык анализ, компоненттик анализ, контекстуалдык анализ, дискурстук анализ, этимологиялык анализ, интерпретативдик анализ, салыштырма – типологиялык талдоо, тексттик лингвопоэтикалык талдоо, контрастивдик – салыштыруу сыяктуу изилдөөнүн методдорун, анализдерин колдонуу менен котормодо улуттук өзгөчөлүктөр көрсөтүлдү.
- 3) Илимий изилдөөлөрдүн негизинде поэманы бүтүндөй камтып, системалаштыруу аракетин көрсөтөт. Котормонун негизинде алардын котормосун изилдөөнүн методикасы катары компоненттик анализ, контрастивдик анализ, дескриптивдик анализ, концептуалдык анализди колдонуу менен, которуудагы тилдин экстралингвистикалык релеванттуулуктары эске алынды.

4) Семантикалык – логикалык ыкмасы элдик поэмада берилген объективдүү тилдин туюнтмаларын сыпаттоодо колдонулду; тарыхый ыкмасы ар түрдүү чет элдик изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектерин системалаштырууда.

5) Элдик чыгармалардагы каармандардын этнологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо колдонулду; контекстуалдык ыкмасы элдик поэманын котормосун изилдөөдө алардын маанилерин ачып берүү үчүн пайдаланылды.

БАП 3. «КЫЗ ДАРЫЙКА» ПОЭМАСЫНЫН КОТОРМОСУНА ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫК АНАЛИЗ

3.1. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы фонетика – фонологиялык каражаттарды которуунун жолдору

Тилдик коммуникациянын структуралык түзүлүшү менен анын коннотациялык маанилеринен башка дагы бир маанилүү орунду ээлеген стилистикалык каражаттарга поэтикалык кептин фоностилистикалык үндөштүгү кирет. Фоностилистикалык жана фонология-стилистикалык ыкмаларды колдонуунун максаты окурмандардын көңүлүн буруу үчүн поэмада тыбыштык таасир берүү, үндөш тыбыштардын уккулуктуугун түзүү болуп эсептелет. Сөздөр жеке турганда тыбыштык жактан айтылышы эч кандай эстетикалык мааниге ээ болбойт. Көркөм чыгармадагы сүйлөмдөрдө же ыр саптарындагы бир өңчөй же артикуляциясы окшош тыбыштардын жыштыгы, бирдей ыргакта кайталанышы, кайсы бир тыбыштардын башка тыбыштар менен биригиши, алардын комбинациялык биригүүсү фонетикалык дабыш кооздугун пайда кылып, уккулуктуу мелодика жаратышы мүмкүн.

Тил – бул сүйлөө белгилеринин материалдуулугунан улам угуучулардын кабылдоосу үчүн жеткиликтүү. Бул белгилер – оозеки баарлашууда үн жана графикалык – жазуу жүзүндө ишке ашат. Демек, тилдин үн жагын изилдөө тил илиминин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Тилдин үн системасы анын түзүлүшүндөгү өзгөчө деңгээли, фонетика тил илиминин өзгөчө тармагы болуп саналат [Реформатский, 2004:156].

Т. Аширбаев өзүнүн “Кыргыз тилинин стилистикасы” аттуу эмгегинде бул фигурага кайрылган. Ал ассонанс, аллитерация кубулуштарын көркөм стилди жаратуучу фонетикалык-стилистикалык каражат катары белгилейт. Синтаксистик фигуралардын курамында анафора, эпифора, ички эпифора, кайталоо, полисиндетон сыяктуу ыкмаларды кошот. Ал эми кайталоо жөнүндө бир эле абзацта материал берилет [Зулпукаров, 2021:651].

Фонетико – фонологиялык деңгээлдин релеванттуулугуна көбүрөөк көңүл буруу абзел. Эки тилдеги тамгаларды, тыбыштарды ала турган болсок, сөзсүз айырма болбой койбойт, алардын артикуляциялык, башкача айтканда тыбыштарды жасоо жана айтуу өзгөчөлүктөрү чет тилине өзүнчө бир түс берип турат. Ар бир тилде сүйлөгөн адамдын өзүнчө акценти болгондуктан, айрым сөздөргө тилдери да келбей калышат, ошондой учурда котормочуларга алгачкы жана көп жолу көнүгүүлөр менен иштөө талап кылынат.

Демек, биздин изилдөөбүздө «Кыз Дарыйка» поэмасынын түпнуска менен англис тилиндеги котормосунун («Female Warrior Dariyka» Г. Т. Жапарованын котормосундагы) тексттериндеги фоностилистикалык каражаттардын стилистикалык ар кандай эффектилерин, жалпылыгы менен өзгөчөлүктөрүн салыштыруу менен изилдейбиз.

Аллитерация (latin word), бул атайын стилистикалык каражат катары эсептелинет. Ырларда, фразаларда, строфаларда үнсүз тыбыштардын кайталануусу угуучуга өзгөчө стилистикалык эффект берип, ырдын уккулуктуу-лугун камсыздайт. Аллитерация элдик чыгармаларда, жаңылмачтарда, поэзияда көбүрөөк колдонулат.

Поэтикалык көркөм чыгармадагы тыбыштардын кайталанып келишинде негизги орунда *аллитерация* – окшош **үнсүз** тыбыштардын кайталанышы, көбүнчөсү сөздүн башында, ошондой эле *ассонанс* – **үндүү** тыбыштардын кайталануусу, көбүнчөсү басымдуу муундарда турат. Бул экөө тең эвфония (уккулуктуу, жеңил, жагымдуу үн) эффектисин бере алышат. Поэмадагы фонетикалык каражаттардын жардамы менен уюшулган **ассонанс** жана **аллитерация** кыргыз оозеки чыгармаларында кеңири колдонулгандыгы белгилүү. «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормосу менен түпнусканын тексттериндеги үнсүздөргө жасалган талдоонун негизинде өзгөчөлүктөрдү аныктай алдык:

1. Сап башында (вертикалдык) үнсүз тыбыштар кайталанган строфалык аллитерация:

Кыйкырык ызы-чуудан кулак тунду.

Калдайган Дарыйканы көргөн душман,

Коркушту жеке чыкпай балбан кыздан.

Карабай башка жакка кыздын ою,

Кулатып түрк элинин туусун жыksam. [К. А. 289-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

To overthrow their enemy

And both sides launched attack after attack,

In an effort to defend their flags.

Ignoring everything around her,

Dariyka focused on winning the battle

By claiming the Turkish flag. [Г. Ж. 160-б.]

Мисалдардан көрүнүп тургандай, саптагы аллитерация негизги формаларынын бири. Бул жерде бир эле үнсүз тыбыштын кайталанышы жана анын акустикасынын, артикуляциясынын окшоштугу аркылуу поэманын уккулуктуулугу, көркөмдүүлүгү сүрөттөлөт.

Ассонанс – көркөм адабиятта колдонулган негизги техникалык ыкмалардын бири, ал поэманын уккулуктуулугун жакшыртат жана эмоционалдык күчүн арттырат.

3.1. Модель №1

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
К	T
К	A
К	I
К	I
К	D
—	B

2. Кайталоолор жана үндүүлөрдүн үндөштүгү поэманын башында же бүтүндөй поэма саптарында кездешет:

Ар жерден ат арытып киши келет,
Айттырып Дарыйкага кандан, шахтан.

Алардын максаттары бирөө гана,

Ар кими ойлонушат тийсе мага.

Кыз балбан макул көрсөң баш кошолу,

Ашыкпыс күйүп-жанып арстан сага. [К. А. 294-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Hence, I shall follow our custom

And invite prospective grooms

To come and speak to me. –

As soon as the word was out,

Letters of proposal and suitors themselves,

Began to appear from everywhere.

From khans to shahs,

Their single aim was to marry warrior Dariyka,

And each fall in love the lion – girl for you. [Г. Ж. 167-б.]

Фонетикалык каражаттарды сырткы кооздук катары кароого болбойт, муну менен бирге чыгарманын мазмунун терең кабылдоого жол ачат.

3.1. Модель №2

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
А	Н
А	А
А	Т
А	А
К	Л
А	В
—	Ф
—	Т

—	А
---	---

Мисалдардан көрүнүп тургандай, «а» тыбышынын кайра-кайра кайталанышы ассонанс түзүп, поэтикалык речтин жагымдуулугун, уккулуктуулугун арттырганы көрүнүп турат.

3. Башкы үнсүз тыбыштар кайталанган строфалык аллитерация, ал эми котормосу кош жолдуу аллитерация, катарынан турган башкы үнсүз тыбыштар өз ара үн алышып, кезектешип кайталанат:

Турмушту сынап көрүп Дарыйка арыстан,

Түшүнөт бардыгына к ыз даанышман.

Тайгалып турмуш жолу адаштырбай,

Деп ойлойт теңим тапсам жаңылбастан. [К. А. 294-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Thoughts of life has come to the lion Dariyka,

They spoke about how eager to embrace the warrior sage.

Not to mislead to slip away in a life,

Not to be mistaken to find her perfect match. [Г. Ж. 167-б.]

3.1. Модель №3

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Т	T[θ]
Т	T[ð]
Т	N
Д	N

Кыргыз тилиндеги **т** тыбышынан түзүлгөн аллитерация биринчи, экинчи саптарда англис тилиндеги **th** тыбыштарын түзүп тургандыгы далил. Фонологиялык деңгээлде англисче [t] жана кыргызча [т] контрастивдүүлүктүн жоктугун мүнөздөйт. Ал эми үчүнчү, төртүнчү саптарда **not** англис тилине кош

жолдуу аллитерация – анафоралык аллитерация менен берилген. Фонетиканын тилдик аспектиси тил илиминде алгачкы ирет Бодуэн де Куртене тарабынан негизделген. «Тилдердин окшоштугуна жана алардын тарыхый байланыштарына карабай эле салыштырууга болот. Тилдер бири-биринен географиялык, маданий жана тарыхый абалы боюнча айырмаланат. Тилдерден бирдей окшоштуктарды, айырмачылыктарды, өзгөчөлүктөрдү жана тилдердин тарыхый жаралышы, бири-бирине салыштыруу менен окшоштуктарды табууга болот. Мындай салыштыруулар лингвистиканын кеңейтүүдө чоң салым кошот» [Бодуэн де Куртэнэ, 2009:517]

Диссонанс – поэманын уйкаштарында кездеше турган кубулуш, толук эмес уйкаштын бир түрү. Поэманын бул саптарындагы мисалында кароого болот.

Өзү да бойго жетип толгон жашы,
Кымча бел кыз бүткөндүн кыйгач кашы.

Чолпондой жоодураган кара көзү,
Калтардай карга оонаган колоң чачы.

Кымыздан балдан ширин кыз атагы
Жигитти кызыктырбай тынч жатабы,

Атайы кумар болуп көрмөк үчүн,

Эрлердин келген экен бир катары.[К. А. 294-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

She had grown up slender **as** a willow,
And the concealment of her thick hair
Beneath a **snow-white** turban,
Only accentuated her finely arched eyebrows
And black eyes **as** dazzling **as** any star.

With her honorable status, hard-won respect,

Nature **as** sweet **as** kymyz and honey,

The girl attracted dzhigits from near and far. [Г. Ж. 166-б.]

3.1. Модель №4

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Уйкаштык бар	Уйкаштык жок

К. Алимановдун варианты боюнча айтылган поэмада дайым эле бирдей үндүүлөр уйкаштык түзбөстөн, акыры окшош уйкаштык диссонанс түзө алат. Поэмадагы фонетикалык каражаттардын жардамы менен уюшулган диссонанс жана аллитерация кыргыз оозеки чыгармаларында кеңири колдонулгандыгы белгилүү.

Канчалык күчүм кетип каржалсам да, **А**

Оюм жок максатымдан кайра **тартар** **Б**

Билбестик каталыгым кеткен **чыгар** **Б**

Билгендер баа берип өзү **сынар.** **Б** [К. А. 281-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Let me be sick and completely **tired**, **А**

No refuse from my goal, I'll be **right.** **А**

If I made mistakes without knowing it, **В**

Let the experts see my job to **evaluate.** **А** [Г. Ж. 148-б.]

3.1. Модель №5

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
ААБББ	ААВА

Жогорку мисалда биз куплеттин метрикалык системасынын өзгөрүүсүн көрдүк, бирок уйкаштык котормодо да башка формада болсо да сакталды. Элдик чыгарманы муундан муунга берүүдө акындар негизги каражат катары уйкаштыкты колдонушкан. АБББ түрдүү формадагы уйкаштыктарды колдонушкан. Уйкаштыкты же рифманы которуу поэзиядагы эң бир маанилүү маселелердин бири. Мындай уйкаштыкты сактоо үчүн өтө кылдаттык менен иштөө керек, экинчиден чыгармачыл талант жардам берет. Мисалдардан көрүнүп тургандай, кепте бир эле тыбыштын кайталанышы же акустикасы

окшош тыбыштардын сапта вертикалдуу катар жайгашуусу поэманын угумдуулугун жана көркөмдүүлүгүн арттырат. Англис тилиндеги үнсүздөр **t-d** каткалаң жана жумшак коррелляциялык жуптарды түзөт.

О. Урмамбетовдун вариантындагы «Кыз Сайкал» кичи эпосун профессор

З. Караеванын котормосунан мисал келтирүүгө болот.

Карачанын кан Сайкал

Кыл-Буурул минип **болкоюп**.

Жагалданып **бастырып**,

Короздой койну койкоюп

Көргөндүн көөнү **бөлүнүп**,

Көк сеңир тоодой **көрүнүп**.

Токмоктой болгон кара чач,

Аркасында **төгүлүп**. [О. У. 169-б.]

<https://new.bizdin.kg/media/books/Gulgaaky-Kyz-Sayikal.pdf>

When Karacha's daughter rode by,

People stopped to stare at her **majesty, charm and grace**.

She was at the peak of her **youth**;

As much admired for her **beauty**,

Her **swan-like neck, tall slender figure**,

And shoulders **as broad as snow caps on a mountain**,

As her kindly **nature, courage and power**. [З. К. 297-б.]

3.1. Модель №6

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
АВАВССАС	АВСАВВА

Бул мисалдагы так диссонансты үнсүз тыбыштар *n* түзүп, үнсүздөр *ы-ү-ю* тыбыштарынан турган сөздөр уккулуктуулуктун түзүлүшүнө жол берген. Кичи эпостон алынган мисалдар кыргыз тилиндеги сабы этиш сөздөр менен аяктайт. Ал эми англис тилинде көбүрөөк маанисине карап которулуп, этиштер зат

атоочтор аркылуу которулган, ошондой эле кыргыз тилиндеги уйкаштык англис тилинде сакталбаган.

С. Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасын А. Токтоматова которгон. Поэмадагы айрым тыбыштык четтөөлөрдүн котормодо берилишин талдоого болот.

Турмуш молго – далай, далай бар **сулуу**,

Ар сулуунун өз алдынча баркы **улуу**.

Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,

Кырдач мурун, субагай бой – **чарчылуу**.

Ичке кашы жүрөк тешчү жебедей,

Саал ийилип, саамай жакка **тартылуу** –

Бир жазылып, бирде азыраак жыйрылат

Сүйлөп жаткан сөз ыргагы **аркылуу** [С. Э. 10-12-б.].

<https://adabiyat.kg/s-j-nbaj-eraliev-ak-m-r/>

The world is full of **beauties**,

But each has her own **merits**.

Moor was of medium height, with a smooth **face**,

Dark eyes and long narrow **nose**.

Her thin eyebrows were like sharp **arrows**.

Arched at their **tips**,

They rose and fell in rhythm with her **voice**. [А. Т. 11-13-б.]

3.1. Модель №7

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
ААВАВАВА	ВВВВВВ

Автор бул саптардагы уу тыбышы кууш, эриндин катышына карай эринчил, бул тилдин үндүк түзүлүшүнөн жана анын, ырдык маанисинен жаралган көрүнүш. Эриндүү дифтонгдор, башкача айтканда, “айкалышкан үндөр” айрыкча, эриндеги үндөр, тилдин маанисин тереңдетүүгө, чыгармачылыкка жол берет жана поэмадагы кайталанган үндөр менен курчутууга мүмкүндүк берет. Эриндүү дифтонгдор тилдин поэмага ылайыкташкандыгын, анын эволюциясын

жана көркөм-эстетикалык муктаждыгын жакшыртат. Ал эми котормодогу саптар [s], [c] үнсүз тыбыштары аркылуу бардык саптарда уккулуктуулук жаратылды. Англис сөзүнүн аягында түгөйсүз үнсүздөр менен көбүрөөк байланышат. Поэманын кыргыз жана англис тилиндеги үнсүз тыбыштары аркылуу бирдей уккулуктуулугу бар.

Ж. Бөкөнбаевдин *“Чептен эрдин күчү бек”* аттуу чыгармасы англис тилине *“A man’s power is stronger than a castle”* - деп профессор З. Караева тарабынан которулган.

Байыркы бир заманда эл бар экен,
Өзүнчө эркин ээн жашап турган.
Багында булбул сайрап гүл жадырап,
Башкача сонун жерди мекен кылган.
Ар жылы күчтүү жоолор каптап кирип,
Талоонго салат экен мүлкүн, малын.
Ойроңдоп эчен кымбат ордолорду,
Олжолоп алып кетип сулууларын. [Ж. Б. 26-б.]

<https://narynlib.kg/ky/book/chepten-erdin-kch-bek-zhoomart-bknbaev/>

Once upon a time there lived a nation,
They developed a lot of democratization.
The nightingales sang in their gardens,
This country was a special place of delectation.
Then strong enemies came to harm every year,
They captured all the wealth and the power.
They ruined all houses and palaces all,
They carried beauties of the nation everywhere. [З. К. 27-б.]

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз *“б”* жана *“о”* тыбыштарынын кайталанышы көркөм чыгарманын ритмин күчөтүп, эмоцияны чыңдайт. Мисалы, күчтүү жана чечкиндүү аракеттер менен жандуу мааниде көрсөтүлгөн *“б”* тыбышынын аллитерациясы, ал эми терең ой жүгүртүүлөрдү, кең созулма

үндүү катары “*o*” тыбышынын кайталоосу тыбыштардын биригиши аркылуу терең жана ачык мааниге ээ болот. Аллитерация бул тыбыштардын ар кандай маанилерин жана эмоцияларын күчөтөт, бир бүтүн тексттин гармониялык жана логикалык жактан ырааттуу болушуна жардам берет. “*Th*” – бул тыбыш англис тилиндеги маанилүү фонетикалык элемент болуп саналат. “*Th*”/[*ð*] тыбышы көп учурда анын фонетикалык мааниси жана аллитерациялык функциясы аркылуу өзгөчө эффекттерди жаратат. “*Th*” тыбышы англис тилинде өтө кеңири колдонулат жана ал көп сандагы сөздөрдө кездешет. “*Th*” тыбышы көбүнчө сөздүн башында, ортосунда жана акырында колдонулат. Аллитерациялык функциясы: “*Th*” тыбышынын аллитерациясы көбүнчө ритм жана үндөрдүн кайталануусу менен тексттин гармониясына, аны түшүнүүгө жардам берет. Мындай кайталоо окурманга жана угарманга да эстетикалык жактан ырахат тартуулайт, сөздөрдүн ишенимдүү жана күчтүү угулушун камсыздайт. Тилдерди салыштыруунун негиздери котормонун себептеринен жана туура эмес айтуулардын негизинен пайда болот. Ошол эле учурда кабылдоонун жана кайра айтуунун фонетика-фонологиялык деңгээлинин тийгизген таасирине жараша өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

3.2. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы морфологиялык каражаттарды которуунун жолдору

Тилдин экспрессивдик-эстетикалык кызматы поэтикалык чыгармалардын морфологиялык деңгээлине да мүнөздүү.

Морфология – грамматикалык сөздөрдүн жасалышы жана куралышы жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы. Морфологиялык деңгээлдин негизги бирдиги морфема болуп саналат. «Морфема – сөздүн минималдуу, маанилүү бөлүгү, жалпы белгиге жана бирдей мааниге ээ морфтордун жыйындысы». Морфеманы М. Бейкердин [1992:56] аныктамасына таянуу менен «көпчүлүк убакта тилдеги бир гана маани берүүчү минималдуу элемент», – деп айта алабыз. Морфеманын стилистикалык мүнөзү көпчүлүк стилист – окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Англис тилиндеги морфеманын

түзүлүшү А. И. Гальперин, М. Бейкер, П. Ньюмарк, Веселовский ж.б. эмгектеринде, кыргыз жана орус тилдериндеги морфеманын контрастивдүү мүнөздөмөсү З. К. Дербишеванын (2012) илимий эмгектеринде терең изилденген.

Морфеманы өз алдынча бирдик катары кызмат аткара албай турган, тилдин эң кичине маани берүүчү бирдиги катары – уңгу жана аффиксалдуу – деп, эки типке бөлүп карашат. Аффиксалдуу морфемалар сөз жасоочу жана форма жасоочу болуп бөлүнүшөт. Аффикс – сөздүн бир бөлүгү, уңгуга улануучу префикс, суффикс, инфикс, префикс-суффикс сыяктуу бөлүктөрдөн туруп, көбүнчөсү уңгуга карама-каршы коюлат. Аффикстер флективдүү жана аглютинативдүү болуп бөлүнөт. Кыргыз, түрк тили, алтай жана монгол тилдери сыяктуу тилдер типологиялык жактан аглютинативдүү тилдерге кирет. Аглютинативдүү тилдерде көбүнесе сөздүн уңгусунан кийин мүчөлөр жалганып, сөз өзгөрөт же жаңы сөз жасалат. Ал эми флективдүү тилдерге уңгу менен мүчөнүн айкалышынан уңгунун алгачкы түрү жана составы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чеги билинбей, өзгөрүлүп кеткен тилдер кирет. Аларга орус, немец, англис, француз ж.б. тилдер кирет.

З. Караеванын «Котормонун теориялык жана практикалык негиздери» аттуу окуу китебинде англис тили аналитикалык тил болгондугуна карабастан байыркы англис тилиндеги синтетикалык каражаттардын калган саркындылары али ушул мезгилге чейин колдонулуп жүрөт. Англис тилинин морфологиясы чынында эле башка дүйнөнүн тилдери сыяктуу эле суффикстерди, префикстерди, ж.б. мүчөлөрдү окутат, ал эми ошол мүчөлөр морфемалар болуп саналат. «Морфемалар тилдеги эң бир кичине бирдик болуу менен өзүнүн мааниси болот, бирок ошол маанини өзүнчө жалгыз туруп туюндура албайт, сөздөр менен жалгашканда гана мүчөнүн же морфеманын мааниси толук чыга алат. Суффикс болсо сөздүн бир бөлүгү катары эсептелинип, уңгудан кийин туруп, уңгуга кошула алат», – деп белгилеген [Караева, 2019:28].

И. Абдувалиевдин «Кыргыз тилинин морфологиясы» аттуу окуу китебинде **морфемалык түзүлүшү** боюнча кыргыз тилиндеги сөздөр ар бири өз алдынча

мааниге жана кызматка ээ болгон мүчөлөрдөн турат. Сөздүн тутумундагы мына ушул мүчөлөр анын морфологиялык жактан түзүлүшүн билдирет.

Морфема сөздүн андан ары тутумдарга же мүчөлөргө бөлүнбөй, кандайдыр маанини берген эң кичинекей морфологиялык бирдик болуп саналат. Көркөм сөз каражаттары англис тилинин аналитикалык түзүлүшүнө байланыштуу морфологиялык деңгээлде дагы кездешет. Кыргыз тилиндеги морфологиялык деңгээли сөз мүчөлөрүнүн эстетикалык-моралдык, маданий-салттык кызматы өзгөчө мааниге ээ. Тилдин морфологиялык деңгээли аркылуу, сөздөрдүн курулушу, алардын тилдеги функциялары жана маданий мүнөзү да белгилүү бир деңгээлде түшүндүрүлөт. Бул үч компонент тилдин морфологиясында маанилүү роль аткарат жана алар сөздөрдү түзүүдө, анын эстетикалык-моралдык жана маданий мазмунун аңдап түшүнүүгө шарт түзүлөт. Алар – **унгу**, башкача айтканда, сөздүн унгу мүчөсү, сөздүн **куранды** мүчөсү, сөздүн **уланды** мүчөсү. Түп нускадагы кайталоолор котормодо кошумчалоо, сүрөттөө аркылуу которулган. Бул тилдердин айырмачылыктарынан жана окшоштуктарынан тышкары, адамзаттын жалпы тилине жана тилдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу универсалдуу принциптерди билдирет. Англис, кыргыз тилдери, тектеш эмес тилдер болсо да, алардын арасындагы тилдик, грамматикалык жана лексикалык жактан бир топ окшоштуктарды жана бирдей кубулуштарды байкоо болот. Бул кубулуштардын негизги аспектиери төмөнкүлөр болушу мүмкүн: Адамдын тилдик муктаждыгы. Тилдер адамдын муктаждыктарын жана дүйнөнү кабыл алуу ыкмаларын чагылдырган универсалдуу система катары кызмат кылат. Эмоционалдык боёктуулугу, экспрессивдүүлүгү жагынан зат, сын атоочтор жана башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат жана кептин стилдеринде атоо, белгилик функцияларда келип, элестүүлүгү менен айырмаланат, мына ошондуктан поэзияда бул сөз түркүмдөрү унгу, аффиксалдуу морфема түрүндө арбын иштетилет. Биз иликтөөгө алып жаткан поэманын экспрессивдик, эмоционалдык маанилерин берүүдө да зат, сын атоочтор маанилүү орунда турат:

Жадырап кабагы ачык шайыр мүнөз,

Эли да эң бир сонун *сөзмөр* келет.

Союшат кой ордуна тай-тайларын,

Чакырат мейман кылып бүт аймагын [К. А. 332-б.].

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Алынган строфадагы *кабагы, эли, мүнөз, кой, тай-тайларын, мейман, аймагын* деген зат атоочтор, *ачык, шайыр, эң бир сонун* деген сын атоочтор поэмада түрдүү функцияларды аткарды. Мисалы, “*Союшат кой ордуна тай-тайларын*” деген саптагы зат атоочтор кыргыз элинин меймандостугун жана колу ачыктыгын *эмоционалдык-экспрессивдүү* туюнтуу функциясын аткарды, ал эми *ачык, шайыр* сын атоочтору *мүнөз* зат атоочунун аныктоочу болуп келип, *мүнөздүн* сапатын тереңдетти, эмоционалдык маанисин күчөттү. Ал эми күчөтмө даражалуу *эң бир сонун сөзмөр* конструкциясындагы сын атооч кыймыл-аракеттин (келет) сын-сыпатын күчөтүп, бышыктооч болуп келүү менен, кыргыздын ырды, чечендикти жогору койгон, мындай сапатты өнөр катары баалаган эл экендигин чегине жеткире ачып берүүгө жетишти.

Ушул строфанын англис тилине которууда:

It adds *sparkle to locals’ joyful eyes*

And with their *open cheerful temperaments,*

Makes them *extraordinary orators.*

Would slaughter *colt and colts* instead of *sheep.*

They lay on *feasts for the whole region* [Г. Ж. 221-б.], – англис тилиндеги *sparkle to locals’ joyful eyes, open cheerful temperaments, extraordinary orators, colt and colts* instead of *sheep, feasts for the whole region* котормодогу саптар зат, сын атоочтору колдонулду жана кыргыз тилиндегидей эле стилистикалык кызмат аткарып, мааниси сакталып англис тилине которулду.

3.2. Модель №1

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
<i>ачык – сын атооч</i>	<i>Cheerful – сын атооч</i>

<i>Шайыр – сын атооч</i>	<i>Joyful – сын атооч</i>
<i>эң бир сонун – 3 компоненттүү</i>	<i>Extraordinary – татаал сөз</i>
<i>тай-тайларын – күчөтмө кош сөздөр</i>	<i>colt and colts</i>
<i>сөзмөр – куранды мүчө менен жасалган морфема</i>	<i>Orators</i>

Тубаса (сапаттык) сын атоочтор эле эмес, туунду сын атоочтор, сын атоочтун даража категориясы, сын атоочтук касиетте келген атоочтуктар да поэзиянын тексттеринде лингвостилистикалык каражаттардын функциясын кеңейтет. Аны төмөнкү мисалды талдоо аркылуу ынаналык:

Жайнатып дасторконго *мийва* төгүп

Чай менен кошо берет *май, каймагын*.

Челектей анар, кызыл алмалары,

Чөлүндө шагы *ийилген* жүзүм багы.

Береке агып жаткан *меймандос* эл,

Союлат *коон сындуу козу-улагы*. [К. А. 332-б.].

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

“Кыз Дарыйка” поэмасынан алынган бул үзүндүдө *челектей* деген туунду сын атооч анарды *гипербоалык салыштыруу* аркылуу *экспрессияласа, кызыл* тубаса сын атоочу алманын түсүн билдирди, *ийилген* сын атоочтук касиеттеги атоочтук түшүмдүн молдугун туюнтту. *Коон сындуу* синтаксистик жол менен уюшулган туунду сын атоочтон пайда болгон *литоталанган* салыштыруу жагымдуулукту, каймана болсо да даамды туюндурду. Чын эле, сүт эмди (багбан) козу-улактын эти өтө даамдуу (коон сыяктуу ширин), анын үстүнө коон сыяктуу жагымдуу көрүнөт. Эми ушул тил бирдиктери англис тилиндеги котормосунда кандай тилдик бирдиктер менен берилген тууралуу анализ жүргүзөлү:

As shimmering of fruit laden,

Tea laced with *cream* and *butter*,
 Like *platter* pomegranates, *red* apples,
 And *curly* grape vines of desert gardens.
 Blessing is flowing for their *hospitable* people,
 Then served *as melons as* readily,
Goats and lambs are slaughtered. [Г. Ж. 221-б.]

Сын атооч жасоочу –*мей (-дай)* (бул уланды дээрлик бардык учурда сын атоочтун салыштырма даражасын уюштурат) мүчөсү зат атоочко уланып, поэмадагы сөздөрдүн көркөмдүүлүгүн маанисин күчөтөрүн жогоруда белгиледик: *челектей, коон сындуу*. Англис тилине которууда *Like platter, as melons as* сөздөрү колдонулду. Котормонун натыйжасында *мийва-мөмө жемиш* жөнөкөй диалект сөз, англис тилине *fruit* деп которулду. Котормодо *fruit* сөзүнүн ордуна *harvest* эквиваленти аркылуу берилген жок, себеби мөмө-жемиштер, дасторкон жөнүндө сөз болгондуктан, окурмандарга түшүнүктүү болуш үчүн англис тилиндеги *fruit* сөзү аркылуу которулду. Өз алдынча жүктү аркалап, сөздөрдүн кошумча коннотативдик маанилерин түзүүгө жана алардын стилистикалык эффектисин ачып берүүгө шарт түзөт. Өзгөчө мааниси бар эмоционалдуу мааниге ээ –*мей (-дай)*, –*дуу (-луу)* морфемаларынын жардамы менен автор (эл) берешендикти, ырыскысы молдукту, тынчтыкты, бейкуттукту, амандыкты билдирип, поэмада эл-жердин өзгөчөлүгүн берүүдө негизги каражаттар катары колдонгон. Поэмадагы морфемалык кайталоолор, салыштыруулар бирин экинчисин толуктап, поэманын социалдык өзгөчөлүгүнүн таасирин билдирет.

3.2. Модель №2

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
----------------	----------------

<i>мийва</i>	<i>fruit</i>
<i>май, каймагын</i>	<i>cream and butter</i>
<i>челектей</i> анар	Like <i>platter</i> pomegranates
<i>кызыл</i> алмалары	<i>red</i> apples
<i>ийилген</i> жүзүм	<i>curly</i> grape
<i>меймандос</i>	<i>hospitable</i>
<i>коон</i> сындуу	<i>as melons as</i>
<i>козу-улагы</i>	<i>Goats and lambs</i>

Сөздөрдүн коннотативдик маанисин морфологиялык бирдиктер аркылуу берүү жана аларды кайра жаратуу жолдору лингвисттерди абдан кызыктырат. Поэманы морфологиялык деңгээлде изилдөө котормо таанууну бири-бирине тиешеси жок эки тилде: кыргыз жана англис тилдеринде изилдөөгө мүмкүндүк берет. Сөздөрдүн коннотативдик мааниси фонологиялык деңгээлден баштап тексттик деңгээлге чейин бардык тилдик деңгээлдерде иштетилет. Сөздөрдүн кошумча маанилери суффикстер, префикстер жана ар түрдүү морфемалар аркылуу пайда болгон экспрессивдүүлүк, эмоционалдуулук, кошумча семантикалык жана стилистикалык боёкторду камтыйт.

Поэтикалык саптарда морфологиялык жол менен сөздөрдүн коннотациялык маанилерге ээ болуусу дайыма кездешет. Алар эмоционалдык-экспрессивдик ойду калкалап, окурманга таасир берет. Кызыктуу маселелер кээде сөздүн каймана маанидеги коннотациянын дагы бир компонентин жеткирүүдө котормочу тарабынан чечилиши керек. Сөздүн семантикасында каймана мааниде колдонуунун негизи катары колдонулган кандайдыр бир өзгөчөлүк баса белгилениши мүмкүн. Морфологиялык каражаттардын котормодо берилиши изилдөөдө өзгөчө мамилени талап кылат. Поэтикалык чыгармалардагы айрым бир поэтикалык сөздөр көркөм элестүү көрүнүштөрдү сүрөттөп жеткирет. Изилдөөлөрдүн негизинде төмөнкүдөй которуу моделдери түзүлөт:

Таң калды көрүп турган элдин баары,

Арстандай жаш баатырдын сүрүн көрүн.

Жалтанбай бала келди күрөшөм деп,

Турбайбы токтоно албай күчү демеп. [К. А. 356-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

The gathered crowd looked on in surprise,

Seeing the image *like the young lion-hero*.

Then with the confidence announced he would fight anyone,

Brave enough to take him on. [Г. Ж. 256-б.]

Мында “арстан + *дай* жаш баатырдын” деген саптар англис тилине «*like the young lion-hero*» деген сөз айкашы аркылуу которулган. Котормо кошумчалоо ыкмасы менен берилгенин эске алсак, түп нускадагы *арстан* + *дай жаш баатырдын* = англис тилинде аталган сөз айкашы жардамчы *like* + *атоочтук* + *зат атооч формуласы* менен берилген.

3.2. Модель №3

(1) $N + дай = like + P + Adj + N + N$ формуласы тастыктайт.

Демек, англис тилинде эквиваленти жок сөздөрдү же кайсы бир морфеманы которууда, аны түп нускадагы маанисинен алыстатпай чет элдик окурмандарга жеткирүү үчүн бүтүндөй бир синтаксистик категорияларды же башка бир морфологиялык категорияларды пайдалануу зарылдыгы келип чыккан учурлар болду. Аны жогорудагы мисал далилдеп турат.

3.3. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы лексикалык каражаттарды которуунун жолдору

Лексикалык деңгээл сөздөрдүн түрлөрүнүн – омонимдик, синонимдик, антонимдик байланыштарын кароо менен, алардын структуралык компоненттерине да көңүл бурулат, башкача айтканда жөнөкөй сөз, татаал сөз, туунду сөз, татаал туунду сөз, жана башка болуп бөлүнөт. Мындай лексикалык каражаттарды которууда көптөгөн шайкештиктерди жана шайкеш эмес

кубулуштарды көрө алабыз. Лексикалык каражаттарды колдонууда улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу каралат. Лексикалык деңгээлдеги каражаттарды которууда алардын функциялары, берүүчү максаты бир, бирдей эле маанини берүү шарт, бирок формалары, башкача айтканда грамматикалык структуралары башка болуусу күтүлөт. Лексикалык компоненттерге ээ сөздөр – жөнөкөй, татаал, туунду, кош, кошмок сөздөр болуп бөлүнөт. Ушундай эле компоненттер англис тилинде да бар. Бир эле аларды которууда түрдүү өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Бир компоненттүү сөз эки компонент же тескерисинче эки компоненттүү сөз бир компонент менен берилүүсү мүмкүн.

Кабыл алынган сөздөр – учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде азыр колдонулган сөздөр. XX кылымдын көрүнүктүү немис адабият тарыхчысы жана филолог-романисти Э. Ауэрбах: ким историзмди эклектизм деп түшүнсө, ал анын табиятын билбейт, башка жагынан да адилеттүү: ким историзм түшүнүгүн салттуу методологиянын чегинде (анын ичинде адабият таануу), догматизациялайт жана историзмдин салтын бузуп, илимий терминдерди түзөт. Кыргыз тилинде элибиздин өткөргөн тарыхый абалын, жашоо-тиричилигин, коомдук-саясий түзүлүшүн, социалдык-экономикалык мамилелерин туюндурган сөздөр кездешет. Кабыл алынган сөздөрдү элдик оозеки чыгармалардан кеңири кездештирүүгө болот. Лексикалык сөздөрдүн составы бир калыпта турбастан ар дайым жаңыруу, эскирүү процессинде болуп турат.

Мындай лексикалык сөздөрдү азыркы учурда өткөн доорду чагылдырган көркөм адабий, элдик оозеки чыгармалардан да кеңири кездештирүүгө болот. Ошондуктан поэмада байыркы, эски мурунку доорлорго тиешелүү болгон сөздөр кездешкендиктен, поэтикалык эле ыргакты бузбастан, айрым сөздөрдүн жакындаштырылган маанилери менен которууга туура келет.

Мисалы:

Энди биз токтобойлу Дарыйкага,
Келерибиз өз кезегинде кийин ага.

Жаздың деп кайдан алып бул **кыссаны**,

Бирөөлөр суроо берер балким мага. [К. А. 277-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Now before coming to Dariyka,

Let me first to explain

Why I have chosen to write her **story**,

It may be wonder for readers

And have a right to know it. [Г. Ж. 141-б.]

Маселен **кыса (кысса)** сөзү өзгөчө тактыкты талап кылат. Бул термин - түрк менен перстерге орток акындар жазган *газел (казал)*, *раджа* сыяктуу поэзия термини. **Кыса** сөзү элдик поэтикада өтө сейрек кездешкен сөз катары белгилүү жана, негизинен, чыгыш поэзиясына мүнөздүү. **Кыса** көбесе дидактикалык мүнөздөгү кандайдыр бир белгилүү көрүнүшкө арналган философиялык көз карашта басым жасаган көп кырдуу, терең маанилүү ыр сап түрүндөгү жанр. **Кыса** сөзүн англис тилине башка жакыныраак мааниде баян, ыр баян, санжыра (ыр түрүндө) уламыш, же дастан деп берүү максатка ылайык же кыза (кысса) – адабий жанр, аңгеме, жомок, ыр, баян. [КТС, 2011:880]

Story, pl. stories n. – an oral or written account of a real or imagined event or events, the plot of a literary work [Дамаскин, 1787]

Элдик поэмадагы башка тилден кабыл алынып, кийин архаизмдерге айланган сөздөр камтылган саптар менен уюшулган сап куплеттердин котормосуна иликтөө жүргүзүп көрөлү:

Кыйкырды эки жактан эки баатыр,

Болгондой жер козголуп заман акыр.

Зилзала жер кыймылдап токтоно албай,

Жарылып жүрөк өлгөн толуп атыр. [К. А. 292-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Suddenly, the two heroes let out mighty cries

Signaling the start of the battle.

For only a brief moment,

The girl was distracted by the memory

Of an *earthquake* that broke her people's hearts. [Г. Ж. 189-б.]

Зилзаала сөзүнүн мааниси: 1. Жер титирөө; “*Кысса зилзала*” поэмасы 1911-жылы Уфадан жарык көргөн. 2. Өт. 3.Алаамат, мүшкүл күн, кыйынчылык; 1916-жылы эл башына түшкөн *зилзала* кыргыздарды Кашкаар, Турпан, ал турсун Кытайдын тереңине чейин тентиткен. [КТС, 2011:642]. *Зилзала* - араб-фарсы сөзү. Кыргыз тилине өткөндөн кийин жогорудагыдай мааниде колдонулган, азыр архаизмге айланып калган сөз.

Биз сөз кылып жаткан пэмадан алган үзүндүдө эки балбандын кыйкырыгы гиперболалык салыштыруу менен зилзалага окшоштурулуп сүрөттөлөт. Элдик адабий архаизмге айланып калганы үчүн чыгармалардан гана “*зилзала*” деген сөздү учуратууга болот, азыркы кыргыз тилинде “*жер титирөө*” колдонулат. Ал эми англисчеде “*earthquake*” – a sudden, violent shaking of the earth's surface [182] деп берилди жана англисчедеги бул сөз – азыркы кыргыз тилиндеги *жер титирөө* дегендин нагыз эквиваленти боло алат.

Дулдулду бир жыгачка байлай коюп,

Чыгыптыр мунарага тартынбастан.[К. А. 304-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Бул строфадагы биз талдай турган лексикалык бирдик – *дулдул*.

Котормодо мындай:

Our lion hero then tethered his *steed*

And without further ado,

Marched boldly towards the tower. [Г. Ж. 187-б.]

Дулдул – мифологиялык каарман, Аалы балбандын минген аты, чаалыкпас күлүк ат. 1. Миф. Чарчап-чаалыкпаган күлүк, талбаган тулпар. 2. Кайраттуу,

чарчабас, чаалыкпас. Мына ушуга байланыштуу чарчоону билбегендерге карата *адамдын дулдулу* деп да айтылат.

Токтогул бир ырында:

Жалпы түрктө сайраган

Булбул элем Токтогул.

Чарчабаган аргымак

Дулдул элем Токтогул, – дейт. <https://new.bizdin.kg/media/books/1-Tom-Kyrgyz-poeziyasy-kylymdardyn-kyiyrynda-Kyrgyz-el-ylary.pdf>

Демек, бул сөз *поэтизм* катары кыргыз тилинде, поэзияда, өзгөчө акындар чыгармачылыгы менен кыргыз фольклорунда кеңири пайдаланылган. Ошолордун катарында “Кыз Дарыйка” поэмасында активдүү колдонулганын жогорудагы мисалдан көрдүк.

Англис тилиндеги котормосу “*steed*” – a horse that is ridden [NWD, 1989]. “*racehorse*” – a horse bred or kept for racing [NWD, 1989]. Кыргызча вариантында “*дулдул*” семантикалык күчү өтө чоң. Биринчи сапта, биринчи башталат, ал эми англисче вариантында биринчи эле сапта, бирок саптын акырында келет. Мындай айырмачылык – салыштырылып жаткан тилдердин типологиялык жана генеологиялык жактан болгон бирдей эместигине тиешелүү өзгөчөлүк, ошого карабастан, бул сөздөрдүн эки тилде тең маанилеш эквиваленттердин логикалык байланыш аркылуу котормодо мааниси толук сакталды. Поэмадагы айрым лексемаларга иликтөө жүргүзөбүз:

Кээ бирөө *казал* кылды Дарыйканы,

Мыкты деп чыгыш элдин *кыз балбаны*. [К. А. 304-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Андан аркы саптарда ата-бабанын ошол салтын улоочу *кыз балбан* (Дарыйка, аны туюнтуучу туруктуу эпитет *кыз балбан*) тууралуу айтылып жатат, лирикалык каарманга, ошону ырга айлантууну ишарат кылып атат. Бул саптарда да *раджага* (баатыр тууралуу дастан) синоним катары *казал* деген терминди, анан Дарыйка үчүн туруктуу эпитет болуп калган *кыз балбан* фраза

натыйжалуу иштетилген же Кыз Дарыйканын образын жеткилең ачуу максатында термин жана туруктуу эпитет пайдаланылган.

Мындан сырткары элдик поэманын ушул түрмөгүндө **казал** деген араб-перс (фарс) сөзү колдонулган. Ал бир канча мааниге ээ, башкача айтканда, **казал**:

1. Лирикалык мазмундагы ыр.
2. Төңкөрүшкө чейинки жазгыч акындардын чыгармаларынын аттары. (Кээде түрк тилдериндеги **раджа** жанрына да **казал (газел)** колдонулган)
3. Эск. Диндик мазмунда жазылган поэма. [КТС, 714]

Эми ушул метафораланган саптар оригиналдын деңгээлинде англисчелендиби, же оригиналдан жогору көтөрүлдүбү? Андай болсо себеп эмнеде? Ушул тууралуу сөз болот: Котормодо поэманын маанисин жоготпоо үчүн оригинал маанисин сактоо аркылуу 13 сап менен которулду. Ошондой эле котормого түшүндүрмөлөр берилди.

Some said **ghazal** about Dariyka,

The brilliant **girl fighter** of East people. [Г. Ж. 145-б.]

Ghazal – Rooted in 7th century Arabia and gaining prominence in the 13th & 14th centuries through Persian poets such as Rumi and Hafiz, the ghazal is a poetic expression of the pain and loss of separation, and the beauty of love. **Ghazal** – a type of poem, typically on the theme of love, and normally set to music [https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/ghazal?q=ghazal]

He sang a ghazal. The artistes will present Urdu and Kashmiri ghazals.

ghazal poetry/music **Ghazal, Ghazālī, al** – 1058–1111 Abu Ḥāmid Muḥammad ibn Muḥammad aṭ-Ṭūsī al-Ghazālī Islamic jurist, theologian, and mystic. Мындай лексикалык бирдиктердин маанисин төмөндөтпөө максатында, саптардын структурасын көбөйтүп, **казал** терминин дал өзүндөй (**a ghazal**) жана туруктуу эпитет аркылуу берилди.

Дарыйканы арстанга салыштыруу кыргыз элине дүйнөлүк адабияттардан кирип, универсалдуу касиетке ээ болгон. Аны которууда **казал-ghazal** калькалоо, транслитерация ыкмалары колдонулду. Тактап айтканда, фонетикалык корреспонденция принциби колдонулат, мисалы, кыргызча “к” тамгасы англисче

gh тамгасына туура келет, ж.б.у.с., кээде мындай маселелерди чечүү үчүн транслитерациясы колдонулган. Эң башкысы, корреспондент транслитерацияга тез көнүп кетиши үчүн бир гана вариантты колдонуу керек. Бүгүнкү күндө көпчүлүк колдонуучулар транслитерация эмне үчүн керек экендигин билишпейт, бирок маселе дагы деле актуалдуу бойдон калууда, анткени латын текстин кириллицага которгон кызматтар жана коммуналдык кызматтар бекеринен эмес.

Поэмадагы архаизмдердин котормосу

Архаизмдер – бул эскирген сөздөр. Архаизмдер коомдук, маданий жана тилдик өзгөрүүлөргө ылайык алмашып, көп учурда жаңы сөздөр менен алмаштырылат. Архаизмдер акын-жазуучулардын чыгармаларында каармандарды сүрөттөөдө мезгилге, доорго ылайык тил менен сүйлөшүү үчүн тилдик каражат катары пайдаланылат. Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө О. С. Ахманова архаизмге төмөнкүдөй аныктама берет: «1. Изилдөөчүлөр азыркы адабий тилдин күнүмдүк колдонулган ар түрдүү архаизмдерди классификациялоо көйгөйүнүн мамилелери. 2. Пайдаланылган троптор тарыхый максаттар үчүн эски сөздү же сөз айкашын берүү, күлкүлүү эффектиден сактоо» [Ахманова, 1966:56].

Архаизм – элдин эсинен чыгып, анын ордуна азыркы лексикадагы синоним сөздөр гана колдонулуп калат. Архаизм сөздөр аркылуу туюнтулган нерселер, түшүнүктөр мурдагы колдонуудан да, кийинки колдонуудан да жок болуп кетпейт, жашай берет. Бирок алар жаңы сөздөр менен аталып, эски аттары архаизмдерге айланат [Кареева, 2019:46].

Лексикалык-семантикалык архаизмдердин элдик поэмада иштетилиши. “Кыз Дарыйка” поэмасында дал ушундай, лексикалык же семантикалык архаизмдер сакталып калган жана белгилүү бир стилистикалык же чыгарманын жаралыш доорунун өзгөчөлүгү боюнча функция аткарат.

Сыртындан **кайыбана** болуп ашык,

Чакырттым кат жиберип кабар жазып. [К. А. 313-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Элдик чыгарманын түшүндүрмөсүндө “**кайыбана**” - каймана, тымызын купуя, сыртынан, көрбөй туруп, демек, баатыр Аалыны өзүнө тең баатыр экендигинен эч күмөнсүз, ишенимдүүлүк менен чакырткан. “**Кайыбана**” – түздөн-түз эмес, жанытма, өтмө мааниде берилиши, сөздүн жашырын мааниси [КТТС, 720-б.]

Жогорудагы строфанын котормосу:

Love’s *mysterious* within me,

When I sent you a message. [Г. Ж. 196-б.]

Англис тилине которууда “**кайыбана**” – “*mysterious*” аркылуу берилген. Бул саптар кошумчалоо методу аркылуу которулганын белгилегенибиз абзел. Ансыз оригиналдагы ой берилбей калмак.

Чыгыштын ортосунда бул шаарды,

Ортосун Самарканы дешет аны.

Байтакты борбор кылып өткөн экен,

Алардын өтүп кеткен аталары.[К. А. 331-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

In the centre of Samarkand,

Stands *a white building commemorating*

The death of the city’s founder,

And the magnificent backdrop. [Г. Ж. 220-б.]

Айрым бир чыгармаларда *пайтахтуу* деген тыбыштык турпаты менен кездешет, мисалы, Барпынын, Жеңижоктун чыгармаларынан, Молдо Нияздын “Кол китептеринен” *паिताхтуу*, *пайтахтуу* тыбыштык түзүлүшүндө кездештирдик.

Байтакты – *пайтахтуу, ак сарайлуу, бийлиги бар башкаруучу* дегенди түшүндүрөт. Ал эми түшүндүрмө сөздүк боюнча **Байтакты** – кандын, падышанын тагы, отургучу же ордосу. [КТТС, 195-б.]

Байтак – 1. Борбор. 2. *диал.* Тоонун арасындагы же этегиндеги мал жаюуга, кыштатууга ылайык келүүчү түз жер. [КТТС, 195-б.]

Ал эми англис тилинде “*a white building commemorating*” – сөз айкашы аркылуу түшүндүрүлөт.

Баланын багуу жагын акылдашты,

Даяга берилүүнү макул тапты.

Ким багат Дарыйканын баласын деп,

Аялга бардык жерде кабарлатты. [К. А. 338-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Строфада азыркы тилибизде кездешпеген **дая** сөзү жолугат, бала багуучу, тарбиячы (няня) маанисин билдирет.

They discussed the care of the child,

He agreed to be given to a *nanny*

Who cares for Daryika's child,

Told the woman everywhere. [Г. Ж. 228-б.]

Дая – бала багуучу аял, эл адабиятында кездешет. [КТТС, 406-б.]

Аны биз англис тилиндеги “*nanny*” сөзү менен котордук, бул сөз англис тилинде дагы кеңири колдонулат. Элдик поэмада Дарыйканын баласын **даяга** берүү жөн эле жерден чыга калган маселе эмес, **даянын** милдети баланы дени сак кылып багуу эле эмес, аны тарбиялоо, болгондо да илим-билимге, акыл-эстүүлүккө, маданияттуулукка тарбиялоо үчүн **дая** изделип атат. Демек, **дая** оңой-олтоң табыла калчу “*адис*” эмес, экинчиден, ал жөнөкөй балага изделбестен, Кыз Дарыйка (кыз балбан) менен Азирети Аалынын баласы үчүн изделип жатат. **Даянын** кадыр-баркы бардыгынан элдик поэмага каарман катары киргизилгени дал ушундай стилдик максатты көздөйт.

Поэмадагы диалектизмдердин котормосу

Диалектизм – белгилүү территорияда жашаган элдердин тилиндеги өзгөчөлүктөр, бир аймактагы бөтөнчөлүктөр. Өзгөчө каармандардын кимдигин, кайсы жердин адамы экендигин көрсөтүүдө, кептик образын түзүүдө маанилүү роль ойнойт. Кыргыз жазуучуларынын көпчүлүк көркөм чыгармаларынан диалектизмдер табылат. Поэмадагы сейрек кездешүүчү диалектилик каражаттар поэманын өзгөчөлүгүн билдирип, ошол аймактын элине ары түшүнүктүү, ары образды элестүү берүүчү, же поэтикалуу ойдун ажарын ачуучу тилдик каражат болуп эсептелет. Айрым учурда ой куруунун маанилүү мүчөсү катары иштетиле берет.

Жайнатып дастарконго *муйва* төгүп

Чай менен кошо берет май, каймагын. [К. А. 332-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо: As shimmering of *fruit* laden,

Tea laced with cream and butter. [Г. Ж. 221-б.]

Муйва (мева) – диал. **мөмө** менен бирдей. **Мөмө-жемиш** [КТТС, 236-б.]. Араб-фарсы тилдеринен келген сөз, тыбыштык жактан диалектилик мүнөзгө ээ. Ал эми англисчеде “*fruit*” деген лексикалык бирдик аркылуу которулду. Бирок которууга англис тилинин лексикалык корундагы бул синонимдерди да колдонууга болмок: *Berry, Crop, Grain, produce, product, harvest*. [<https://www.thesaurus.com>].

Амал жок өлгөн адам келбейт кайтып,

Кемпирди кучактады *үзүр* айтып.

Өлбөстөн бул жалганда аман болсом,

Багайын балаңыздан сизди артык. [К. А. 341-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

But alas, no ruse can bring back the dead,

So, I *beg* for your forgiveness. –

Hugging the old woman, she continued:

If I survive the wrongs of this world,

I promise to take even better

Care of you than your son. [Г. Ж. 232-б.]

Үзүр – кечирим, өтүнүч, себеп айтуу [КТТС, 661-б.]. Бул сөз түштүк диалектисинде көбүрөөк колдонулат. Жашы өткөн муун “**үзүр**” сөзүн көбүрөөк колдонушат. Ал эми азыркы муун “**кечир**” деп айтат.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Үзүр айтуу	To beg
N+V	P+V

Поэмадагы антонимдердин котормосу

Антонимдерди лингвистикалык аспектиде караганда, тарыхый жактан калыптанган. Антонимдердин өзгөчөлүгү-бул карама-каршы белгилер, кубулуштар, салыштыруу үчүн жалпы негизи бар объектилер болуп саналат. Тексттеги антонимдер дайыма тексттин карама-каршы бөлүктөрүн байланыштырат. Антонимдер карама-каршылыкты, окуялардын, мамлекеттердин конфликттерин баса белгилөө үчүн колдонулат, сүрөттөрдүн антитезасын түзөт. [Головкина, 2006:19]

Тилдик деңгээлдердин ичинен лексика-семантикасы, стилдик функциясы жагынан өтө татаал, көп кырдуу көрүнүш. Антонимдердеги негизги маселелердин бири – бул анын белгилерин аныктоо, чындыктагы негизин ачыктоо, карама-каршылыкты кабылдоодогу өзгөчөлүктөрдү табуу болуп саналат. Ал эми бул маселелерди иликтөө дагы жаңы проблемалардын пайда болушуна алып келерине, өтө майда көрүнгөн маселе олуттуу проблемага айланып кетерине күбө болдук, ал эми жаңы пайда болгон проблемалар жаңы изилдөөнү талап кылары анык. [Усубалиев, 2021:4]

“Антонимдердин Барпы Алыкуловдун чыгармаларында тилдик каражат катары стилистикалык жактан аткарган кызматы өтө чоң, ошону менен бирге

кеңири. Антонимдер ар кандай стилистикалык милдет аткарат жана ойду эмоционалдуу, образдуу кылып бере алат” (Сыдыкова Т. К., докт. Дисс.автореф. -Б., 2017. 21-бет). Өлүм менен өмүр, чындык менен төгүн, купуя менен чуу, жакшы менен жаман, адал менен арам, караңгы менен жарык куралгандыгында. Сөз кепте реализациялаганга чейин эле тигил же бул тилдин бирдигинде “көпчүлүк сөздөрдүн окшош, айырмалуу, карама-каршы маанилери болгонуна байланыштуу лингвистикалык нормасына ылайык антоним, синоним, омоним деген сыяктуу топторго бөлүштүрүү семантиканын чегинде ишке ашырылат” . Демек, сөздөрдүн мындай семантикалык айырмачылыктары кепте колдонулганга чейин эле даана байкалса, контекстте айрыкча көркөм, сүйлөшүү стилдеринде, ал маанилер сүрөткердин эстетикалык табитине, поэтикалык туюмуна, лингвистикалык “сабатына”, интеллектуалдык деңгээлине жараша тереңдетилет жана кеңейтилет. Ошонун натыйжасында сөз маанилери бардык стилдерде этикалык, эстетикалык, философиялык мазмун жаратуу жана көркөм образ түзүү потенциалына башка тил бирдиктерине салыштырмалуу көбүрөөк ээ. Сөздүн лексика-семантикалык маанилеринин арасынан карама-каршы маанилүү лексикалык каражаттар кыргыз элинин оозеки чыгармаларынан баштап, бүгүнкү күндөгү профессионал акын, жазуучулардын чыгармаларына чейин натыйжалуу жана кеңири колдонулуп жүрөт. Айрыкча макал-лакаптарда, санат-насыят жана элдик көркөм чыгармаларда жыш пайдалангандыктан, алардын кыска, бирок нускалыгы ачык байкалат:

Карыдан жааш муунга сөз калтырыш,

Карыз сындуу мойнубузда биздин дагы.[К. А. 280-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

To educate *from old to the young* by penning this saga,

Hanging like a debt around my neck. [Г. Ж. 147-б.]

Бул саптардагы *карыдан жаш муунга* өтүү, кайталануучулук, элестүү жалпы адамзат башынан өткөргөн өмүрдөгү осуяттарды, ата-баба калтырган мурастарды кары- жашка аздекеп өткөрүү ар бирибиздин карызыбыз деген метафораланган синтаксистик туюнтмаларга сиңирүү менен, поэманын көркөмдүүлүгүн, таасир этүүчүлүк касиетин бийиктетет. Демек, улуу муун жаш муунга баалуулуктарды өткөрүп берүүсү кандай ыйык экендиги ачыкталат. *Карыдан жашка муунга* англис тилине которууда *from old to the young* экендиги сакталган.

Жакшы кал кайраттанып өзүң мында,

Жазганын мен көрөмүн *жакшы, жаман*. [К. А. 109-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Try and stay brave whilst I am gone.

I must face my preordained destiny,

Whether *good or bad*. [Г. Ж. 248-б.]

К.Алиманов антонимдерди пайдалануунун натыйжасында синтаксистик фигуралардын ичинен антитезаны көп колдонгон. Ал эми антитеза аркылуу тексттин көркөмдүк сапаты артат, сезимге таасир этүүчү күчү жогорулайт”. Биригүү баарын, эчтеке, жападан жалгыз *жакшы, жаман* антонимдери поэмада бир канча жолу кайталанып, өмүр жолунун *жакшы* жана *жаман* кырдаалдар коштогонун, эки балбандан жаралган бала дагы турмушка кайрат байлап, тобокелге салат. Жогоруда антитеза биригүү болуп саналат. Нерселердин белги-касиеттерин өз ара салыштырып жыйынтык чыгарууга лексика-семантикалык маанилеш сөздөрдүн ичинен антонимдердин ыңгайлуулугун байкаган К.Алиманов өз поэмасында антонимдик салыштырууну колдонуп, көркөм-идеялык мазмуну терең жыйынтыкталат.

<i>Кыргыз тилинде</i>	<i>Англис тилинде</i>
Антитеза	Антитеза

Антитеза	Антитеза
Сын атооч	Сын атооч

Поэмадагы синонимдердин котормосу

М. В. Лысякованын пикири боюнча, “синонимия, семантикалык окшоштуктар жана айырмачылыктар диалектикалык өз ара байланыштарды өзүнө камтыган, тилдин негизги функцияларын маанилерин билдирет: ал эми синонимдер ар кандай коммуникативдик-прагматикалык маселелерди чечүүдө маанилүү семантикалык-стилистикалык каражат болуп саналат”. Синонимдер - сөздүн маанисин так, туура же көңүлгө алуучу түрдө жеткирүүдө маанилүү роль ойноп, тилдин стилистикалык жана прагматикалык байлыгын жогорулатат. Бул өзгөчөлүктөр тилдин көптөгөн аспектилерин жана анын өз-ара байланышын терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет [Лысякова, 2004:144].

«Көркөм адабиятта – деп жазат академик В.В.Виноградов - жалпы элдик улуттук тил өзүнүн грамматикалык өзгөчөлүгү менен, сөздүк составынын көп түрдүүлүгү менен көркөм чыгармачылыктын негизги каражаты жана формасы катары колдонулат. Башка сөз менен айтканда, жалпы элдик тилдин бардык элементтери, бардык касиеттери жана өзгөчөлүктөрү, анын грамматикалык түзүлүшү, сөздүк составы, сөздөрдүн маанилери, алардын семантикасы, жалпы элдик иш аракетти чагылдыруучу көркөм тилдин каражаты болуп саналат”. [Виноградов, 1986:226]

Көркөм кептин стили, анын ичинен эң негизгиси поэтикалык кептин стили төмөндөгүдөй лингвистикалык категорияларга ээ: сөздөр, алардын маанилери, сөз тутумдары, синтаксистик конструкциялар, образдуулуктун мүнөзү, жана башка текстке жараша тандалган поэтикалык тилдин өзгөчөлүктөрү. Көркөм кептин стилинин өзгөчөлүгү - анын элестүүлүгүндө. Акын айтайын деген оюн чечмелөөдө сөздөрдүн предметтик, логикалык мааниси менен бирге анын контекстуалдык маанисин, эмоционалдык маанисин да чечмелөө зарыл.

Ошондуктан Вальцельдин пикири боюнча, «сөз – логикалык каражат гана эмес, ал окурмандардын сезимдерине да таасир этет. Сөздүн бул касиетин поэзиянын искусство катары аныктайт, анткени поэтикалык чыгармада сөз аркылуу көркөм образдар, элестер түзүлөт. Поэзияда сөз окурмандын көз алдына элес, образ чагылдыруу менен гана чектелбестен, ошол эле учурда анын сезүү органдарына таасир этип, эмоционалдык жооп туудурат» [Вальцель, 1988:3].

Бул өзгөчөлүк поэзияны, башка адабий жанрлардан айырмалап, аны искусство катары белгилейт. Сөз, поэзияда жөн гана маалымат берүүчү каражат эмес, сезимдерди, ой-жүгүртүүлөрдү жандандырып, окурмандын ички дүйнөсүнө кирип, аны өзгөчө, терең мааниге ээ элестер менен байытып турат. Сөздүн эстетикалык, эмоционалдык күчү көрүнүп турат, ал окурмандын дүйнө түшүнүүсүн жана аны кабыл алуусун өзгөртөт. Синонимдер денотативдик мааниге ээ бир сөз менен ошол эле семантикалык маанини билдирген коннотативдик мааниси бар башка сөздөр түзүп турганын төмөндөгү мисалдан көрсөк болот. Төмөндөгү мисалдагы сөздөр бирдей түшүнүккө ээ болуп, ар кандай башка мааниси бар сөздөрдүн бирдей контекстуалдык мааниси пайда болуп, синонимдик функцияны аткарып жатышат.

Катыраң *күйүп-жанат* бала десе,

Эсиркеп аны сүйүп бала берсе.

Баланын үнүн угуп *арманым* жок,

Мейли анан раазымын *ажал* келсе. [К. А. 157-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Katyrang *burned with longing* for a child of his own;

An heir to maintain and ensure,

The longevity of his legacy.

If only he could hear a baby's cry,

He would die in peace, without any regrets. [Ж.Г. 153-б.] –деген саптардагы *күйүп-жанат, арман-ажал* контексттик кызмат аткарды. *Күйүп-жанат* кош сөзү *ал-абал* деген маанилеш сөзүнө караганда, стилдик жактан оозеки сүйлөшүү кебине ыктап, поэтикалык түсү байкалып турат. Демек, автор *күйүп-жанат* сөзүн поэманын поэтикалуулугун чыңдоо максатын көздөп тандаган. Ал эми *арман* сөзүнүн *кайгы, кана* деген жуптарына салыштырмалуу поэзияга шайкеш келгендиктен, *ажал* сөзүнүн *өлүм* жубуна салыштырмалуу эвфемисттик маанилүүлүгүнө ылайык реализацияланса, экинчиден, каармандын жашоосунда “*баланын үнүн угуу*” кандай чоң бакыт экендиги үчүнчүдөн, *ажал* – өлүм – адамга, жалпы эле жандууларга чектелген тирүүчүлүктүн – жашоонун бүтүшү. Ал эми котормодо оригиналдагы стилистикалык маанини сактоо үчүн *burned with longing* үч компоненттүү синонимдик каражаттар менен которулду.

Артымда *мүдүрүлсөм* сүйөй турган,

Жазганам эмнеден эл турганда.

Барайын байкап көрсүн ал *кыз* мени,

Атактуу азиянын арстан шери. [К. А. 298-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Биз строфада белгилеген *мүдүрүлсөм* этишинин *чалынсам//тайгалансам, жазганам* этишинин *корком//чочулайм//жалтайлайм, кыз* зат атоочунун, *селки* синонимдик жуптары болгонуна карабастан синонимдик катардан белгиленген сөздөр иштетилген. Талдап көргөндө, *мүдүрүлсөм* деген синонимдик жупта поэтикалык жана эмоционалдык маани жогору, экинчиден, ыр саптарынын ритмин сактайт, *корком, жалтайлайм, чочулайм* синонимдик жуптарга салыштырмалуу *жазганам* сөзү – поэтизм. Ал эми Дарыйкага *селки* сөзү такыр эле туура келбейт, анткени бул сөздө баатырдык эмес, уяндык стилистикалык коннотация өнүккөн. *Атактуу азиянын арстан шери* сабындагы *азиянын* сөзү – синекдоха, *түрктүн, кыргыздын, казактын* жекени (бөлүктөрдү) жалпылап (бүтүн кылып) берип атат. Демек, ал ушул эле

сөздөрдүн синоними да болот. Ушул эле стилистикалык функциялардын маанилеринин сакталышын камсыз кылуу максатында котормодо:

If I show that I am unafraid yet stumble,

My people will still support me.

I will go to that girl

So that she can observe for herself,

Asia's most notorious lion-fighter, - [Г. Ж. 173-б.] деп котордук

Жогорудагы строфада *атактуу* сөзүнүн – даңктуу-даңазалуу-белгилүү-көрүнүктүү, ал эми *арстан* сөзүнүн эр жүрөк, баатыр, каарман, *шер* – арстан, баатыр, эр, эр жүрөк. Синонимдердин жуптарынын маанилери белгикасиеттердин жогорулашына, күчөтүлүшүнө негиз болот. Англис тилиндеги котормо *notorious lion-fighter* – well known, famous, famed, legendary аркылуу берилди.

“Манас” эпосундагы *арстан* сөзү үч түрдүү *арстан* // *арыстан* // *арслан* деген фонетикалык вариантта кезигип, негизги аталышы “сары жүндүү жана жалы бар ири жырткыч айбан” деген номинативдүү маанисин туюнтат. Ал *арстан* сөзүнүн негизинде кийин пайда болгон “эр жүрөк”, “күчтүү”, “кайраттуу”, “баатыр”, “арстан сындуу” деген өтмө маанилер көбүнчө Манаска эпитет катары колдонулгандыгын белгилеген (Жумалиев С. С., докт. Дисс. Автореф. -Б., 2015. 30-бет).

Дарыйка дүнүйөлүк жахан балбан,

Абайлан байкаш керек андайлардан.

Билерсиң бардык балбан жыгылганын,

Ал кызга күрөшөм деп издеп барган. [К. А. 299-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Dariyka is a famous jahan fighter;

A lioness who has overpowered every man

Who has accepted her challenge.

Heed my warning, tread carefully. [Г. Ж. 174-б.]

Поэмадагы синонимдик группаны түзгөн сөздөр: *күйүп-жанат; атактуу азиянын арстан шери; абайлап байкаш; Абайлап байкаш* – сак болуу, этият болуу, көңүл буруу. Бул - плеоназм артыкбаш сөз, ашыкча, туруктуу поэтикалык формулага чейин өнүгүшү. Бир компоненттүү синонимдер = эки компоненттүү = үч компоненттүү синонимдик каражаттар менен берилип, туруктуу сөз айкаштарынан турган синонимдик топ англис тилиндеги туруктуу сөз айкаштарына алмаштырылып, функциясына жараша берилген. Котормодогу синонимдик группаны түзгөн сөздөр: *burned with longing; notorious lion-fighter; heed my warning*.

3.4.«Кыз Дарыйка» поэмасын англис тилине которууда синтаксистик каражаттардын берилиши

Синтаксистик деңгээл түрдүү сөз айкаштарынан баштап, фразеологиялык каражаттарды, идиомаларды, макал-лакаптарды, поэтикалык формаларды камтыйт. Андан сырткары, сүйлөмдүн структурасын да изилдейт. К. Алимановдун «Кыз Дарыйка» поэмасын англис тилине которуу процессинде синтаксистик каражаттардын жана алардын негизги категорияларынын мааниси зор. Бул синтаксистик бирдиктер поэманын мазмунун, ритмин жана эмоциясын туура жеткирүү үчүн абдан маанилүү. Алимановдун поэтикалык тилинде синтаксистик каражаттардын ар түрдүү формалары колдонулуп, чыгарманы байытуучу жана тереңдетүүчү элементтер катары кызмат кылат.

Жөнөкөй сөз айкаштары – бул бир нече сөздөн турган структуралар, алар өз алдынча бирдиктүү маанини түзөт. Көпчүлүк учурда күнүмдүк сүйлөшүүлөр поэзияда да колдонулуп, негизги идеяны ачык жана так көрсөтүүгө жардам берет. Которуу процессинде, бул сөз айкаштарын так жана түшүнүктүү эквиваленттер менен которуу зарыл. Фразеологиялык каражаттар жана идиомалар – бул белгилүү бир маанини жеткирген, бирок өз алдынча сөз айкаштары. Поэзияда идиомалык түзүлүштөр жана фразеологиялык бирдиктер

иштин маанисин тереңдетүү үчүн колдонулат. Котормочу фразеологиялык каражаттарды, анын тийиштүү эквиваленттерине туура которуусу, бирок сөздөрдү чечмелөө жана контекстти сактоо керек. Кош сөздөр – бул бир эле мааниге ээ жана жазуу учурунда экспрессивдүү кабыл алынган сөз айкаштары. Алар поэтикада көп колдонулуп, сөздүн ыргагын, ырдын маанисин күчөтөт. Англис тилине которууда кош сөздөрдүн маанисин сактап, аларды туюнтуп берүү маанилүү. Эки же андан көп компоненттен турган сөз айкаштары, бул категориядагы сөз айкаштары көбүнчө бир же көп сөздөн турган сүйлөмдөрдү түзүп, ошол эле учурда жогору айтылган идеянын бирдиктүү маанисин билдирет. Синтаксистик каражаттарды которууда түп нусканын ритми жана стилдик өзгөчөлүктөрү сакталууга тийиш. Мисалы, фразеологиялык каражаттарды же кош сөздөрдү которууда сөздөрдү эле эмес, алардын маанисин жана эмоционалдык маанисин да туура берүү керек. Бул өзгөчөлүктөрдү туура которуу поэманы түшүнүүнү жеңилдетет жана анын маанисин сактайт. Бул процессте тилиндин ар түрдүү элементтерин колдонуп, К. Алимановдун чыгармасын англис тилине которуу үчүн ар бир синтаксистик категорияга атайын көңүл буруу менен анын маанисин ачык, туура жана эстетикалык жактан кооз берүүгө аракет жасалды. Мындан сырткары, К. Алимановдун чыгармасында кош сөздөр гана эмес, жөнөкөй кайталоолорду да кездештирүүгө болот. Чыгарманын экспрессивдүүлүгүнө өзгөчө басым берип, автордун сөз тандоочу оюн белгилейт. Эпикалык синтаксистик каражаттар поэманын мазмунун, маанилүү теманын, идеянын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт, анын экспрессивдүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн, окуянын жүрүшүн күчөтүүчү жана поэтикалык тексттеги ритм-ыргакты түзүүчү касиеттерге ээ. Мындай сөз айкаштар төмөнкүлөр: *Кыз балбан, кыз кабылан шер, улуу дастан, чон дастан* ж. б кошууга болот. Мисалы: Бул сөздү мен жазууга бир себеп бар,

Окуучу болгон ишке көңүлүң сал.

Кыз балбан Дарыйканы айтып бер деп,

Чакиден сурап калды отургандар.

Чаки айтты Дарыйка *кыз кабылан шер*,

Аз болгон заманында ошондой эр. [К. А. 277-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

I have good reason to write this tale,

As attentive students will soon discover.

Chaki said that *Dariyka was a lion hero*,

And asked from Chaki who were there

She is the *fighter, panther* of her time. [Г. Ж. 141-б.]

Жогорку тексттеги “*кыз балбан* + *Noun*” деген эпикалык сөз айкашы которгондо *Dariyka was a lion hero*, биз англис тилинин салттуу эрежелерин сактоо менен толук сүйлөм менен берүүгө туура келди. Поэмада кездешкен синтаксистик каражат кыз *балбан*-күрөшкө, оодарышка, мелдешке ж.б. түшүп, күч сынашкан күчтүү кыз баланы айтышат. Мындай түшүнүк англис маданиятында да жолугат “*a female warrior*” сөз айкаштары жана лексика - морфологиялык каражаттардын эквиваленттерин табуу жана туура берүү – поэтикалык тексттин оригиналындагы маанилерди жана стилистиканы сактап калууга жардам берет. Мисалы, кош сөздөрдү англис тилине которууда сөздүн эмоционалдык жана поэтикалык жүгүн сактоо үчүн айрым учурларда метафоралар же синонимдер колдонулушу мүмкүн. сөз айкашы менен берүүгө болот.

Мисалы : Model 1 (бир компоненттүү)

Noun + Noun	Noun; 1 – компоненттүү
Кыз балбан	warrior, fighter, a female hero
Кыз кабылан шер	fighter, panther, hero
Чоң дастан	great saga

Кыз балбан, кыз кабылан шер деген сөз айкашын которгондо биз англис тилинде *fight + er, warrior, panther* деген жөнөкөй жана морфемалар менен бериле тургандыгы белгилүү болот.

К. Алимановдун варианты боюнча элдик поэмадагы жөнөкөй, сөз айкашы сөздөрүнө синтаксистик талдоо жүргүзүү кандайдыр бир белгилүү мыйзам

ченемдүүлүккө алып келип, акындын жеке кабыл алуусу менен берилген жөнөкөй сөз айкаштарынан сөздөрдү жасаган төмөндөгүдөй тобу түзүлдү. Англис тилине которууда бир компоненттүү жөнөкөй сөздөр – бир компоненттүү, эки компоненттүү, үч компоненттүү жөнөкөй сөз айкаштары менен берилген.

Калтырбай толук жазса Дарыйканы,

Чоң дастан китеп болор мунун баары.[К. А. 279-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

This is one of the greatest sagas,

So, if narrated in full about Dariyka. [Г. Ж. 145-б.]

Поэма саптарында учураган жөнөкөй сөздөрдөн төмөнкүдөй моделдер түзүлдү.

Model 2 (эки компоненттүү)

1) Adjective + Noun	Article + Adjective + est + Noun;
Чоң дастан	the greatest sagas

Окуучу устатына карыз деди,

Үйрөттүм **шакирт кылдым** балам сени.[К. А. 280-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

So, *as my follower*

I trust you to respect my words

By refraining from distorting. [Г. Ж. 137-б.]

3 – Model; (үч компоненттүү)

Noun + Verb	Pronoun + Noun
шакирт кылдым	my follower
Noun + Verb	Verb + Adjective + Noun
Бел байлап	Put my reputation at risk

Бел байлап тобокел деп көңүлүм менен,

Жазайын сынап көрсүн окуучу элим. [К. А. 281-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Put my reputation at risk.

It was if I held a tiger by its tail,

Since would be no escaping

The wrath of my nation's criticism. [Г. Ж. 137-б.]

Модель 4 (төрт компоненттүү)

Noun + Verb	Verb + Adjective + Noun
ат ойнотуп	astride her horse

Майданда ***ат ойнотуп*** кармашышкан,

Көзүмө элестеди эки берен. [К. А. 281-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Fighting ***astride her horse*** on the battlefield,

Like two rams locking horns. [Г. Ж. 147-б.]

Модель 5 (беш компоненттүү)

Сурадың баарын толук айтып бердим,

Кызы деп Дарыйка шер кыпчак элдин. [К. А. 279-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

As I narrate the legend,

The Kipchaks' lion daughter Dariyka. [Г. Ж. 145-б.]

Сүйлөм = 5 компоненттен турган эркин сөз айкашы

Поэмадагы саптардын эстетикалык өзгөчөлүгүн табият-маңызын сактоо максатында орун алмаштыруу же – инверсиялык формалар шарттайт. Биз түзгөн модел котормо процессиндеги грамматикалык структуралардын жана синтаксистик өзгөчөлүктөрдүн айырмачылыктарын түшүндүрөт. Кыргыз жана англис тилдери ар кандай синтаксистик түзүлүштөргө ээ болгондуктан, алардын структураларынын ортосундагы айырмачылыктар котормону так жана туура түзүү эске алынат. Котормо процесси анын айырмачылыктарын туура

түшүнүүгө жана бул айырмачылыктарды эффективдүү чечүүгө мүмкүндүк берет. Моделдер: **Инверсия + Зат атооч + Зат атооч + Сын атооч**

Бул структуранын тилинде башкы элементтердин орду өзгөрүлүп, стилистикалык же маанилүү компоненттерди көрсөтүү үчүн инверсия колдонулат. Кыргыз тилинде мындай структурада сөздөрдүн орду өзгөртүлүп, сөздөрдүн маңызы сакталат, бирок көбүнчө ритмди жана экспрессивдүүлүктү күчөтүү үчүн инверсия колдонулат.

Inversion + Noun + Noun + Adjective

Англис тилинде инверсия, сөздөрдүн ордун өзгөртүү аркылуу маанини, маанилүү компоненттерди белгилөө үчүн колдонулат. Бул структурада сөздөр көбүнчө белгилүү бир мааниге, контекстке жараша өзгөрүлөт. Котормо процессинде тилдердин структуралык айырмачылыктарын эске алуу маанилүү. Кыргыз акыны Тенти Адышеванын калемине таандык “Шамдай жанган сөздөр”, “Words that shine like a candle” деген ат менен тандалган поэмалар жыйнагы З. Караева жана К. Калиева тарабынан англис тилине которулган. К. Калиеванын котормосуна таандык “*Мен бактылуу*”, англисче “*I am happy*” – ыр сап которулган.

Модель №6 (эки компоненттүү) *Мен бактылуу* (эки компоненттүү) – *I am happy* (үч компоненттүү); *S + Adjective = S + Compound nominal predicate*

Сүйлөм 2 компоненттүү	3 компоненттүү
<i>Мен бактылуу</i> – муңайым күнүм менен, Бир сабында угулган үнүм менен.	<i>I am happy</i> – in my melancholic day. To be heard through the lines of my verse.
<i>Мен бактылуу</i> – улуу жарга убайлуу күйүүм менен, Өйдө-ылдый өкүнүч болсо дагы,	<i>I am happy</i> – to have cared for a wonderful spouse. Through regrets exist, with ups and

Бул өмүрдү – чеги жок сүйүүм менен! [Т. А. 34-б.]	downs, I love this life, in an infinite way! [К. К. 35-б.]
--	--

<https://www.scribd.com/document/705909330/%D0%A2%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8-%D0%90%D0%B4%D1%8B%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B0-%D0%9A%D1%8B%D0%BB%D1%8B-%D2%AE%D0%B7%D2%AF%D0%BB%D0%B3%D3%A9%D0%BD-%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%B7%D1%83%D0%BC>

“*Мен бактылуу*” деген түшүнүк, психологиянын контекстинде, адамдын өзүн жакшы сезүү жана эмоционалдык жактан канааттануу менен байланышкан. Бул түшүнүк адамдын психоэмоционалдык абалынын, анын көз караштарынын жашоодогу тажрыйбалары. Кыргыз жана англис тилиндеги сөздөрдүн мааниси өзгөчөлүктөргө ээ, бул өз кезегинде сөздөрдүн стилистикалык маанисин жана синтаксистик түзүлүшүн туура жеткире алууга жардам берет. Котормодо инверсия жана сөз айкаштарын туура колдонуу керек, анткени бул кыргыз жана англис тилдеринин түзүлүштөрүндөгү айырмачылыктарды ишке ашырат. Тектеш эмес тилдердеги котормонун өзгөчөлүктөрүн салыштыруу.

3.5.«Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна стилистикалык анализ

К. Алимановдун вариантындагы поэмада метафора, метонимия, эпитет сыяктуу көркөм сөз каражаттары окурмандардын, котормочулардын көңүлүн өзүнө бурат. Академик В.В. Виноградовдун пикиринде, стилистика – тил илиминин бир бөлүгү, ал сүйлөшүүгө жана тилдик мүнөзгө таандык деп аныкталат. Ал тилдик каражат катары сүйлөшүү чөйрөсүнө жараша колдонулат.

Стилистикалык метафора, метонимия, эпитет көркөм сөз каражаттары тилди тереңирээк жана таасирдүү колдонууга жардам берет. Метафора бир нерсени башка бир нерсе менен салыштырып, анын маанисин кеңейтсе, метонимия бир нерсени башка нерсеге аталышы менен өзгөртөт, эпитет болсо объекттин

касиетин белгилөө үчүн колдонулат. Мунун бардыгы окурмандардын, котормочулардын көңүлүн өзүнө бурбай койбойт, анткени көркөм тилдин ар бир элементтин өзгөчөлүгү жана эмоционалдык күчкө ээ. Стилистикалык каражаттар тилибиздин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн байытат. Академик В. В. Виноградовдун пикиринде, стилистика тилдик мүнөзгө да, сүйлөшүүгө да мүнөздүү болгон тил илиминин бир бөлүмү болуп саналат. Стилистика көркөм тексттеги тилдик каражаттардын жана аларды сүйлөшүү чөйрөсүнө ылайык колдонулушун изилдейт [Виноградов, 1982:16].

Окумуштуу М. Н. Кожина стилистика илими башка бөлүмдөрүнөн айырмаланып, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүн ар кандай сүйлөшүүдө, текст жана сүйлөшүү чөйрөсүндө колдонулган дисциплина катары карайт. Стилистика тилдин лексикалык жана грамматикалык элементтерин, ошондой эле алардын сүйлөшүү контекстинде кандайча таасирдүүлүгүн жана маанилүүлүгүн изилдейт. Стилистика жалпы тилдин бардык түрлөрүнөн айырмаланып, өзгөчө көркөм жазуу жана сүйлөө үчүн жаралган илим, аны тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берген каражаттарды, ыкмаларды колдонууга басым жасайт. Тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрүн так аныктоого жана аларды колдонууга жол ачат. [Кожина, 1988:16]

Кыргыз тилинин стилистикасында баалуу изилдөөлөрдү иликтеген окумуштуу профессор Т. Аширбаев стилистика жөнүндө мындай пикирди айткан: “Стилистика илими – тилдик деңгээлдердин каражаттарынын стилистикалык мүмкүнчүлүгү, тилдин коммуникативдик кызматы, көркөм чыгармадагы тил бирдиктеринин эстетикалык маанилери, тексттеги кодировкалоо маселелери, поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдөөгө алган тил илиминин бир салаасы”. [Аширбаев, 2000:19]

Стилистика жөнүндө профессор Т. С. Маразыков мындай пикир айткан «Стилистика түпкү негизинде сүйлөшүүнүн табиятын, жол-жоболорун, ык-амалдарын жана буга чейинки ата-бабаларыбыз тарабынан иштелип чыккан мыкты сүйлөөнүн салттарын, принциптерин изилдейт. Стилистиканы окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаты – сөздүн маанилерин, анын өзгөрмөлүү табиятын,

күчүн жана кадыр-баркын сезе билүүгө, сөздү угууга, сүйлөшүүнүн максатына, мазмунуна, кырдаалына жараша сөздү кылдат колдоно билүүгө, ошондой эле тилдик фактыга туура баа берип, сүйлөшүүдө дайыма туура чечим чыгара билүүгө үйрөтүү» [Маразыков, 2005:94]

Ж. Мамытов жана Б. Усубалиев – кыргыз адабиятынын тили жана стилистикасы боюнча маанилүү эмгектерди жазган белгилүү окумуштуулар.

Ж. Мамытовдун «Көркөм чыгарманын тили» аттуу монографиясы кыргыз адабиятынын көркөм чыгармаларындагы тилдин өзгөчөлүктөрүн жана анын элдик, маданий контекстте кандайча калыптанып жатканын терең изилдейт.

Б. Усубалиевдин «Көркөм чыгармага стилистикалык илик» эмгеги көркөм чыгармада стилистикалык талдоо жүргүзүү боюнча жаңы көз караштарды жана методологиялык негиздерди иштеп чыккан.

Метафора – көркөм адабиятта кеңири колдонулган фигура, ал негизинен бир нерсени башка нерсе менен салыштырып, анын маанисин тереңдетет жана элестетүүгө жардам берет. Метафора индивидуалдуу, эмоционалдуу баалоочу каражат болгондуктан, каармандардын сапаттарын, алардын ички дүйнөсүн жана тышкы көрүнүшүн чагылдырууда колдонулат. Мисалы, каармандын жакшы же жаман сапаттары метафора аркылуу терең, элестүү сүрөттөлөт. Метафора каармандын ички жана сырткы дүйнөсүн, моралдык жана дене түзүлүшүндөгү артыкчылыктарын жана кемчиликтерин элестүү жана образдуу түрдө көрсөтөт. Мындай фигура аркылуу автор каармандын психологиясын, жашоодогу ордун жана өзгөчөлүктөрүн терең жана түшүнүктүү кылып окурманга сунуштайт. Метафора аркылуу позитивдик маанай дагы жаралат, ал окуялардын жана каармандардын ички дүйнөсүнүн тереңдигин ачып, алардын абалына жана иш-аракеттерине баа берилет.[Бакашева,1997:29]

Метафораны которуу – метафора адамдын аң-сезимин пайдалануу менен чындыкты кыйыр түрдө салыштырып көрсөтүүчү тилдик өзгөчө феномен болуп саналат. Мында адамдын аң-сезиминин жогорку деңгээлдеги жөндөмдүүлүгүн бир нерсени башка бир окшош объект менен түз айтпай, салыштырып берүүсү

болуп саналат. Көбүнчө түрдүү маданиятта ар түрдүү, бири-бирине окшобогон образдар менен берилет. [Караева, 2019:126]

Бир же эки компоненттен турган, бир образды берген жөнөкөй метафора:

Катыраң көңүлү тынып баласынан,

Дарыйка *дүнүйөлүк шер* атанган. [К. А. 292-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

His child had enlightened Katyrang's spirit,

Dariyka was recognized the *world lion*. [Г. Ж. 168-б.]

Автордун жараткан поэмасында *дүнүйөлүк шер* катары баалап, Дарыйканын балбандыгын дүйнө менен салыштырган. Котормого метафора «*дүнүйөлүк шер*», «*world lion*» деп метафора = метафора аркылуу берилди.

Модель 1

дүнүйөлүк шер = *world lion*

Adj + N = Adj + N

Элдик поэманы которууда троптун түрлөрү түп нускада башка, котормодо троптун башка түрү менен туюнтулган учурлар да кездешет:

Жолугат жолдон *жолборс, арстан* дагы,

Ар түрлүү *коркунучтуу жсырткыч* аны.

Тоотпой анын баарын жүрө берет,

Аалыдан ажал табат катылганы. [К. А. 324-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Aaly's enemies kept their distance,

Eager to avoid his formidable force,

But still, he had to contend with *lions*,

***Tigers* and other *dangerous predators*.**

Hiding in wait to threaten his *mortality*. [Г. Ж. 210-б]

Түп нуска менен котормодогу лексикалык бирдиктерди салыштырсак:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
1. Метафора =	Метафора
2. Метафора =	Метафора
3. Метафора =	Перефраздоо
4. Метафора =	Транспозиция

1. *Жолборс* (метафора) – *Tigers* (метафора); 2. *Арстан* (метафора) – *lion* (метафора); 3. *коркунучтуу жырткыч* – *dangerous predators* (перефраздоо); 4. *ажал - mortality* (транспозиция) деген сөздөр метафораны түзүп, англис тилине которууда *метафора* – *транспозиция* жана *перефраздоо* ыкмасы менен, зат атоочту ат атоочко алмаштыруу, кошумчалоо аркылуу берилген, анткени ушундай ыкманы пайдаланганда гана оригиналдагы стилдик максат котормого жакын сакталгандыгы байкалды.

Автор Дарыйканын атасын жоготкондогу кайгысын төмөнкүдөй сүрөттөйт:

“Солугам суу жетпеген гүлгө окшоп,

***Саргайып сак бараңдай тартты күйүт*”,** - деп атаган. **Сак бараңдай** – сары санаа, санаадар, санаалуу, кайгылуу, капалуу, санаа тарткан абалда деген маанини билдирет. Баатырдын образы түзүлүп, жаңы көркөм мааниге ээ болгон сөз пайда болот **“баатыр – жан атасын жоготуп, ичи күйүп, аска-тоосу атасынан ажырап, бир өмүр жоготкондугун”**. Күйүткө толуп, турмушта башына чоң сыноо келгендиги айтылат.

“Солугам суу жетпеген гүлгө окшоп”,

Саргайып сак бараңдай тартты күйүт*”,** – деген метафоралуу саптарды которууда, **“As limp as a dehydrated bloom, *The warrior fighter* sorely begrudged”** - деп баатырдын ***солуган гүлгө салыштыруу менен берген. Котормодо метафора тексттеги стилистикалык функциясын салыштыруу катары аткарып, ***метафора = салыштыруу ыкмасы*** аркылуу берилди.

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

О. С. Ахманованын “лингвистикалык терминдердин сөздүгүнөн” биз алган бул аныктама лингвостилистиканын негизги өзгөчөлүгүн так чагылдырат. Анын тилдик бирдиктердин касиеттерине түздөн – түз түшүнүк мазмунду жеткирүүгө салыштырмалуу кошумча көңүл бурулуп, башкача айтканда, бул терминдин эң кеңири мааниде коннотацияга ээ болушу каралат. Лингвопоэтика сыяктуу эле, мындай изилдөөнүн фокусу эки тараптуу болуп саналат: бир жагынан, анын максаты өзүнчө алынган тексттин чегинде стилистикалык жактан белгиленген тил бирдиктерин аныктоо болушу мүмкүн, экинчи жагынан, мүмкүн болушунча тилде бар коннотативдик каражаттардын толук арсеналын калыбына келтирүү үчүн жасалышы мүмкүн. Поэтикалык текстти которууда түп нускада колдонулган стилистикалык ыкманы колдонуу же ал мүмкүн эмес болсо, ошондой эле эмоционалдык эффектке ээ боло ала турган стилистикалык ыкманы түзүп чыгуу жолдору бар.

Метафоранын маңызы – бир түрдүү маңызды башка түрдүү маңызы боюнча түшүнүү жана тажрыйба алуу. Дж. Лакофф (1995). Мындай принцип стилистикалык компенсация деп аталат, К. И. Чуковский (1968) айткандай: “метафораны метафора менен которууга, салыштырууну салыштыруу менен которууга аракет кылбастан, күлкүнү күлкү менен, ыйды ый менен которуш керек”. Форманы сактоо менен бирге стилистикалык ыкманын тексттеги функциясын сактоо чоң мааниге ээ. Мындай көрүнүш котормочунун иш-аракетине кандайдыр бир эркиндикти берет, В. Г. Прозоров (1998) грамматикалык каражаттарды лексикалык каражаттар менен же которууга мүмкүн эмес болгон жерлерди толуктоо үчүн тексттин башка туура келүүчү жеринде ошондой эле стилистикалык багытта турган образды түзсө болорун сунуш кылат. Чыгарманын образдуу көркөмдүгүн камтыган стилистикалык ыкмаларды которуу котормочунун алдына ар түрдүү тилдеги стилистикалык системанын улуттук өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу ар кандай тоскоолдуктарды пайда кылат. Изилдөөчүлөрдүн көз карашы боюнча, негизги милдет түп

нускадагы образды жана анын функциясын сактоо болуп саналат. Бул көз караш котормо теориясында жана практикасында маанилүү болуп саналат. Котормонун түп нускадагы образы, стилистикалык ыкмалары жана анын жалпы маани-маңызын туура берүү жана сактоо максатында бир нече негизги аспектилерге көңүл буруу керек. Түп нускадагы образды сактоо — бул түп нускада берилген эмоционалдык таасирин, автордун оюн, маани-маңызын түшүнүү үчүн котормо аркылуу сактоо зарыл. Бир же эки компоненттен түзүлгөн, бир образды берген жөнөкөй метафора:

Жер чапчып үйрүн ойлойт *тулпар* дагы,

Колдогу асманды эңсейт *шумкар* дагы.

Арстан да өз уругун издейт экен,

Болсо да жүргөн жери Иран багы. [К. А. 318-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

We had only a short time together,

But you are a *tigress* inside and out,

So, our child will not hide

Beneath the moon and the stars.

Born of a *tigress*, he too will be a *tiger*. [Г. Ж. 200-б]

Поэтикалык кепте метафоралык өтмө маани аркылуу сөз маанилери үч түрдүү жол менен өнүгөт. 1). образдуу метафора: зат атооч + зат атооч аркылуу түзүлгөн окшоштукту билдирүүчү метафоралар: *үйүр* = *тулпар*; *асман* = *шумкар*; *арстандан* = *арстан*. Образдуу метафора нерсени же кубулушту баалап, сүрөттөп мүнөздөөчү функцияны аткарат, сүйлөмдө предикаттын милдетин аткарат.

К. Алимановдун вариантындагы поэма экспрессивдик-эмоционалдык коннотацияга бай, бир окуганда оңой менен метафоралык салыштырууну таба албай турган саптары бар. Метафоралык салыштыруу акындын саптарынын өзөгүн түзүп, акындын философиялык көз карашын берип турат. Эне катары,

эненин эбегейсиз түйшүгүн, аялдардын түйшүктүү образын элдин метафораларды жаратуу салтына жараша метафора менен берген:

Ааламга аты чыккан Дарыйкаын,

Аалы *шер* сынап байкап көрдүң күчүн.

Түшүндүк айтканыңдын түгөл баарын,

Кош кабат болуп калса алган жарың.

Адамга перзент деген кандай кымбат,

Дайындап айттың бекен бала камын.

Кетерде мындай дедим Дарыйкага,

Аманат боюнда калган бала. [К. А. 330-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

The world's most *famous fighter-girl*,

And prove her perfect match.

We also understand your concerns

About your bride's *pregnancy*

And trust you made provision

For both the child's up keep and welfare.

In response, Aaly assured them:

On my departure I told Dariyka:

Your pregnancy is an *gift* for the future. [Г. Ж. 218-б]

Адам баласына берилген бардык жоопкерчилик аманат болуп саналат. “**Аманат**” сөзү – көп кырдуу түшүнүк. Анда ишенимдүүлүк, туруктуулук, ыкластуулук, кең пейилдик, чынчылдык, абийирдүүлүк, уяттуулук өңдүү сапаттар да камтылган. Кайсы гана коом жана кайсы гана мезгил болбосун аманатка бекем адамдарга коом чоң ишеним менен мамиле жасашкан. *Ааламга аты чыккан – кош кабат – алган жарың – адамга перзент – кандай кымбат – бала камын – аманат боюнда – калган бала* – мына ушулардын баары биригип, бир чети жоопкерчиликти, бир чети мааниси жагынан жакындыкты, эне дегенде эненин түйшүгү элестеп, татаалдашкан синкреттик мамиледеги

метонимикалык метафора аркылуу бере алган. Эненин образы – эненин жашоосу; кош кабат – аткарган кызматынын көптүгү; тынымсыз тартып келет – эненин түйшүгү бүтпөйт; эненин жүгүн (кызматын) кызы алмашып – турмуш араба кайрадан тынымсыз кете берет. Эненин түйшүгү токтобойт, карылыкка жеткен эненин жүгүн кайрадан кызы тартып кете берет. Бирок эненин аманаты – баласы өсө берет сыяктуу метафорлоштурулган айкаштыктарды колдонуу менен автор эненин түйшүгү канчалык оор экенин, бирок анын жашоодогу аманаты - баласы, кызы жашоону улап кете берерин, образдуу каражаттар менен берген.

Жыйынтыгында, метафоралар – көркөм жана сүйлөшүү стилдеринин маанилүү көркөм каражаттары болуп саналат. Алар аркылуу автор өзүнүн чыгармада билдирген ойлорун окурманга жана угарманга терең эстетикалык таасир бере алат. Метафоралар көркөм чыгармаларда автордун идеяларын терең жана таасирдүү түрдө жеткирүүгө жардам берет, бул окурмандардын кызыгуусун арттырат. Ар бир көрүнүштү башка бир окшош, же жакын нерсе менен атоо, салыштыруу катары жана эки көрүнүштүн окшоштугуна негизделген жашыруун салыштыруу катары котормодо төмөндөгүдөй жолдор менен берилет:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Метафора	Метафора
Жөнөкөй метафора	Салыштыруу
Татаал метафора	Татаал метафора
Традициялык метафора	Дескриптивдик ыкма менен
Метафора	Лексикалык трансформациялардын жардамы менен (кошуу, алып салуу, жалпылаштыруу, конкреттештирүү) башка тилдик каражаттар менен компенсациялоо

Метонимия жана аны которуу жолдору

Метонимия – бул нерселердин арасындагы мейкиндикти, аралыкты, мезгил жактан болгон катышына карата сөз башка бир нерсени өзгөртүү, ат берүү, туюндуруу үчүн колдонулат. Метонимия «каармандардын кебинде пайдаланылып, сүйлөөчүнүн угуучуга карата болгон түрдүү мамилелерин туюнтуудагы өтө натыйжалуу стилистикалык каражат катары кызмат кылат». [Аширбаев, 2001:80]

Метонимия – маанилер, идентификацияга негизделген мамиле, бирок бул эки түшүнүктү бириктирген кандайдыр бир ассоциация жөнүндө маанини билдирет. Метонимия – бул дагы лексикалык бирдик сыяктуу метафоранын оригиналдуулугун жоготуу, ошондой эле сөз байлыгын байытууда маанилүү ролду ойнойт. Тил – метонимия аркылуу башка семантикалык процесс менен түзүлөт жана объекттердин же кубулуштардын бири-бирине жакын болушуна негизделет. [Мамбаева, 2013:87]

Метонимия – лексикалык маанилеринин эки тибинин ортосундагы, предметтердин конкреттүү байланышты табууга негизделген предметтик-логикалык жана контекстуалдык маанилердин ортосундагы мамиле.

[Калиева, 2010:133]. Тилдин иш-аракетинде колдонулган метонимия, башкача айтканда контексттик метонимия чыныгы метонимия жана бир сөздүн күтүлбөгөн алмаштырылышын ачып берет. Күчтүү таасирлердин негизинде нерсенин өзгөчөлүгүнүн дагы бир кокустан пайда болушу. Метонимиянын байланыштарын, мамилелерин аныктоо үчүн көптөгөн аракеттер жасалды. Алардын арасында төмөнкүлөр көп кездешет.

Метонимияны которуу – бир буюмдун, көрүнүштүн ордуна экинчи бир байланышы болгон буюмду же көрүнүштү же объекти колдонуу. Алардын ортосунда ички байланыш болуу шарт. [Караева, 2019:124]

Метонимияны которуунун төмөндөгүдөй негизги жолдору бар:

– Метонимия = метонимия аркылуу которуу. Метонимиянын котормосун эквивалент аркылуу берүү же ошол нерсени башкача түшүндүрүп, сүрөттөп которуу.

– Метонимияны которууда сөздүн маани-маңызын толук түшүнүү үчүн анын экстралингвистикалык релеванттуулугу маанилүү. Анализге алынып жаткан поэтикалык чыгармаларда метонимиянын төмөнкүдөй учурлары кездешет:

Белегин таштап кетти арстан сага,

Бар дешет боюңузда калган бала.

Тулпардын белгисиндей ошол *туяк*,

Кут болсун баары бизге нишаалла. [К. А. 324-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо: Yet part of you will always remain

In lion's most precious gift of a baby.

A racehorse is judged by its *hoof*,

But it is God who provides the good things in life. [Г. Ж. 209-б]

Бул мисалдагы метонимия адамдын өз башынан өткөргөн турмуш жөнүндөгү түшүнүктү айтуу үчүн колдонулуп, ал адамдын артынан урпак-тукум калып жаткандыгын айтууда колдонулуп жатат. Поэмадагы *Белегин-урпагын-тукумун-уулун* таштап кетти *арстан* сага деген сапты сөзмө сөз которууга мүмкүн эмес, анткени кыргыз тилинде көбүнчө *артында туяк калды* деген сөз айкашы улуттук өзгөчөлүктөргө кирген сөз айкашы катары англис тилинде үчүнчү сапта берилди. *Туяк* -1. Тукум, түбөлүктүүлүк, тарыхый эс-тутум. 2. Мал. 3. Ден-соолук, күч-кубат, туягың бүтүн чагында. Ошондуктан котормодо метонимияны которуунун бир жолу катары котормо тилдеги аналогу метонимия – аналог колдонулуп: *In lion's most precious gift of a baby* деп берилди.

Үчүнчү строфанын сабындагы *Тулпардын белгисиндей* ошол *туяк* англис тилине *A racehorse* is judged by *its hoof* деп, ошондуктан тилдин улуттук өзгөчөлүктөрү, экстралингвистикалык релеванттуулугуна дал келтирүү менен, перефраздоо менен кошумча сөздөр берилди. Тил жана экстралингвистикалык фактор дегенибизде, негизинен тилдин коомдогу жана маданияттагы ролу,

ошондой эле анын социалдык, саясий, экономикалык жана тарыхый шарттары менен байланыштуу.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
1.Метонимия =	Метонимия
2.Метонимия =	Кайталоо

Мисал, аларды салыштырабыз:

Кезимде *балапанча* өстүм мындан,

Ушул жер, *ушул өзөн адам кылган.*

Душмандын далайынын *башын жулдум,*

Алсак деп араб жерин колун сунган.

Узаткан Самарканга сенсиң элим,

Силерсиз кайдан болмок күчүм менин.[К. А. 325-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

I grew up *as babies and suckling* beside you

This place and you made me a man.

You have witnessed the *slaughter* of enemies

Who attacked our Arabian land,

Then watched as my people saw me off Samarkand.

Where would I be without you? [Г. Ж. 211-б]

Абстракттуу түшүнүк поэманын образын акын метонимиялардын жардамы менен түзгөн. Балапанча адамдын кантип өсүп чоңойгондугу, *балапанча* – метонимия. Ал эми котормодо *as babies and suckling* идиома аркылуу берилди. *ушул өзөн – ушул адамдар - you made me a man* деген сөздүн ордуна айтылып жатат. Маанисин толук жеткирүү максатында *This place and you made me a man* деген сөздү кошуу трансформациясы пайдаланылып, метонимия = лексикалык кошуу ыкмасы аркылуу которулду. *Башын жулдум* – идиомасы англис тилинде *slaughter* лексикалык которуу аркылуу берилди.

Метонимия нерсенин же көрүнүштүн сын-сыпатын сүрөттөөчү сөздөр менен түзүлөт.

Метонимия – бул ар кандай түшүнүктөрдү же кубулуштарды бирдей же окшош структура аркылуу түшүндүрүү. Эки нерсенин ортосундагы окшоштук же логикалык байланыш аныкталып, алардын бири-бирине болгон байланышы аркылуу жаңы түшүнүктөр же идеялар пайда болот. Кыргыз чыгармаларында төмөндөгүдөй жакындыктары аркылуу түзүлөт:

- 1) Жалпы нерсенин ордуна анын бөлүгүнүн атын колдонуу;
- 2) Метонимия улуттук өзгөчөлүктөргө байланыштуу элдин маданий турмушунан алынып түзүлөт;
- 3) Метонимия нерсенин же көрүнүштүн сын-сыпатын сүрөттөөчү сөздөр менен түзүлөт;
- 4) Метонимияны англис тилине которууда сөздүн колдонулушуна таасир этүүчү тилдик эмес, коомдук, маданий, саясий же тарый шарттар каралат. Тилдик бирдиктерди бир тилден башка тилге которууда алардын түздөн-түз маанисин сактоо менен метонимиялык котормодо колдонулган ыкмалар жана котормо трансформациялары.

Эпитет жана аны которуу жолдору

Эпитетке берилген аныктамалардын ичинен Д. Э. Розенталь менен Л. И. Тимофеевдин пикирлери бири-биринен анча-мынча айырмасы менен дал келет. Алардын пикири боюнча, эпитет нерсенин, кубулуштун, көрүнүштүн гана өзгөчө сапаттарын, касиеттерин көрсөтпөстөн, кыймыл-аракетке тиешелүү мүнөздүү белгилерди да көрсөтүүчү өтмө маанилүү тил каражаттары экендигин белгилешкен. бул тилдин стилистикалык ыкмасы, и предметтер, который также адамдар алардын өзгөчөлүктөрүн күчөтүү, сүрөттөө жана эмоционалдык баа берүү максатында колдонулат. Логикалык жана эмоционалдык маанилерди байланыштырган стилистикалык ыкмалардын бири эпитет[Гальперин,1981:138]. **Эпитет** объектинин өзгөчөлүктөрүн билдирет, ал бир ойду чагылыдрат. Анын негизги өзгөчөлүгү – анын эмоционалдык жана субъективдүүлүгү: квалификациялоо үчүн объектке тиркелген мүнөздөмө. Эпитет ар дайым

эмоционалдык түстө болот, эпитетте бул сөздүн эмоционалдык мааниси деп айтууга болот. [Мамбаева, 2013:107]

Эпитет – бир нерсенин сүрөттөлүшүн, анын өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт. Атрибутивдик сөздөр, сөз айкаштары менен берилген стилистикалык көркөм каражат. [Сатыбалдиева, 2009:135]

Элдик поэмаларда колдонулган стилистикалык каражаттар сүрөттөлгөн көрүнүштүн, нерсенин жана адамдын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, чыгармага эстетикалык баалуулук берет. Кыргыз чыгармаларында эпитеттер өтө бай жана көркөмдүү. Алар өзүнчө мааниге ээ болуп, окурмандын түшүнүгүн жана сезимдерин бийик деңгээлде көрсөтөт. Эпитеттер ошол кездеги коомдун турмуш-тиричилигин, элдин аң-сезимин жана ой жүгүртүүсүн чагылдырып, көрк берет. Эпитеттер көркөм чыгармаларда реалдуулукту өзгөчө эстетикалык түрдө көрсөтүүдө маанилүү ролду ойнойт. Окурманды жөн гана сүрөттөп койбостон, чыгармадагы адамгерчиликтин жана табияттын күчүн көрсөтөт, жана ошол эле учурда чыгарманын маанисин тереңдетет. Композициялык структурасына ылайык эпитеттер төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1. Жөнөкөй же жалгыз эпитет (сын атоочтор, зат атоочтор, атоочтук). Мисалы:

Эң сулуу шаар экен жаркыраган,

Кызыгат ким да болсо көргөн адам,

Кыдырып чоң шаарды көрүп жүрсөм,

Чыгыштын уста элине болосун таң. [К. А. 331-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо: To admire this *beautiful sparkling city*,

Made all the more attractive

Walking through its streets I was astonished

By both of the *city's Eastern mastery people* [Г. Ж. 219-б]

Эң сулуу шаар – жөнөкөй татаал сүйлөм англис тилинде *beautiful sparkling city* эпитет катары которулду.

Чыгыштын уста элине – бул татаал эпитет – изафет = N + N *Eastern mastery people* татаал же түгөйлүү, туруктуу эпитеттер(fixed) – колдонулган, “чынжырлуу” – бир канча эпитеттин бир сүйлөмдө келиши:

Буркурап **туш-тушунан гүлдүү багы**,

Толтура **шаар ичи мөмө багы**.

Көргөндү суктандырган ал шаарды,

Айтышат **жердин көркү элдин багы**.

Салынган шаар өзү тоого жакын,

Ысык жок биздин жердей, аба салкын.

Атайы кайнап чыккан булактар көп,

Адамдын дарылачу ар бир дартын. [К. А. 331-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

And **their pride in creating splendid gardens**

Filled with **sweet-scented blooms**.

Sited below a mountain,

It enjoys a cooler climate than ours,

And its natural warm springs

Provide cures for many diseases. [Г. Ж. 219-б]

Кыргыз тилиндеги эки компоненттүү туруктуу эпитет **гүлдүү багы** англис тилине конкреттештирүү ыкмасы менен нейтралдаштырылып берилген. Көркөм чыгармаларда кездешүүчү эпитеттер **шаар ичи мөмө шагы, жердин көркү элдин багы** англис тилинде мааниси дал келгендиктен, которууда калькалоо ыкмасы менен берилген. Кыргыз тилиндеги үч компоненттүү сын атоочтордон же сын атоочтук касиеттеги атоочтуктардан турган эпитет **Атайы кайнап чыккан булактар көп** = **And its natural warm springs** англис тилине эки компоненттүү эпитет менен берилген.

Мындай эпитеттер негизин түзгөн тропко байланыштуу болуп, төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт.

1) Метафорикалык эпитет – поэтикалык тексттерде көп кездешүүчү, мааниси жагынан көркөмдүүлүккө бай эпитеттер. Метафорикалык эпитет сөздөрдүн предметтик – логикалык жана контекстуалдык маанилеринин бири бири менен байланышуусуна негизделген. Поэтикалык чыгармалардагы метафорикалык эпитет анимистикалык (жансыз нерселерге жандуу нерселердин мүнөздөмөсүн алып өтүү) жана антропоморфдук (адамдарды мүнөздөөчү, адамдарга тиешелүү касиеттерди жансыз нерселерге же ар кандай феномендерге алып өтүү, адамдаштыруу) жолдор менен берилет. Мисалы:

Таза аба салкын жерден орун алган,

Эң сонун элинин да көрсөң түрү.

Аялы *анар беттүү кыпчак эли*,

Кесел аз бардыгынын *таза дени*.

Ак бейиш адал өскөн шайыр мүнөз,

Адамга кыянатсыз артык жери. [К. А. 331-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Located in the *fresh cool air*.

Robust and free of disease,

The people likewise with clean and healthy care,

And the Kipchak women's faces

Shine as rosy as ripe pomegranates.

Moreover, because that *white paradise*

Nurtures happy and honourable temperaments,

Crime is rare. [Г. Ж. 220-б]

Адамдарга тиешелүү, алардын кыймыл-аракетин, жүрүш-турушун мүнөздөөчү эпитеттер *Аялы анар беттүү кыпчак эли* = *Shine as rosy as ripe pomegranates* салыштыруу мааниде келбетин сүрөттөп поэманын таасирдүүлүгүн күчөткөн. Автордун эмоционалдык-экспрессивдик каражаттары поэма-га өзгөчө көрк берип, окурмандын кабыл алуусуна таасир бере алат. *Аялы анар*

беттүү кыпчак элине салыштырылып түзүлгөн *анар беттүү* англис тилине которууда метафоралык салыштыруунун коннотативдик маанисин сактоо максатында метафоралык кейиптештирүү (адамдаштыруу) = метафоралык персонификация катары берилди. Метафорикалык эпитет нерселерди, ар кандай конкреттүү феномендерди мүнөздөп турган касиетти башка нерселерге же абстрактуу нерселерге алып өтүү жолу менен да түзүлөт: Мисалы: *Кесел аз, таза дену = likewise with clean and healthy care*:

Кейиптештирүү (персонификация) менен берилген эпитет “*Ак бейиш адал өскөн шайыр мүнөз, Адамга кыянатсыз артык жери*” = “*Nurtures happy and honourable temperaments, Crime is rare*”.

Эпитетти котормочулук трансформациялар менен берүү (перифраздоо, кошуу жалпылаштыруу)

Демек, эпитет – сүрөттөлгөн тигил же бул көрүнүштүн, нерсенин же адамдын жүрүш-туруш мүнөзүнүн негизги белгисин көрсөтүп, чыгармага эмоционалдык, логикалык, көркөмдүк таасир берүүчү стилистикалык каражат болуп саналат. Эпитеттерди англис тилине которууда универсалдык изоморфдук конструкция сакталып, сын атооч + зат атооч, зат атооч + сын атооч аркылуу берилет. Ошондой эле эпитетти которууда алломорфтук конструкциялар да кездешет.

3.6. «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна адабий анализ

Адабий анализдин эң биринчи максаты – поэмада берилген идеяны табуу маанилүү. Чыгарманын идеясын чыгармадагы образдар аркылуу жана аларды уюштурган элементтер аркылуу көрсөтүү болгон. Мындай шартта көркөм текст эстетикалык феноменге айланат. Текст өзүнчө бир бүтүндүк боло алат, образдуулукка ээ болгон, дүйнө бейнесин көрсөткөн, өзүнүн атайын милдети бар коммуникативдик бирдик боло алат. Текстти моделдештирүүгө мүмкүнчүлүк болот да, тилдик каражаттардын динамикалык системасын түзө алат.

К. Алимановдун варианты – башка айтуучулардан айырмаланып, поэманын сюжети жаңы, поэмадагы көрүнүштөр, кызыктуу окуялар кошулуп, баатыр кыздар тууралуу эпикалык чыгарма катары таркаган көлөмдүү элдик поэма. Бул поэма кыргыз адабиятына, кыргыз фольклоруна таралып, эпикалык чыгармаларда кездешүүчү салт-санаалар, адеп-ахлактарды сиңирген кыргыздын төл чыгармасынын бири деп айтууга болот.

К. Алимановдо Дарыйканын образы баатыр, тайманбас, сүрдүү, дайыма жоо кийимин үстүнөн түшүрбөгөн, курал-жарак асынган, душмандан элин сактаган, жоокер, асылзаада, чырайлуу, сулуу канайым катары сүрөттөлөт. Демек, Кыз Дарыйка жашап өткөн мезгил, анын баатырлыгын, эрдигин, намыстуулугун, адеп-ахлагын, жүрүм-турум сапаттарын кенен сүрөттөп, ошол убакта элдердин бири-бирине кол салып басып алышы жөнүндө маалыматтар окурмандарга тартууланат. Алар төмөнкү саптарда көрүнөт.

Калкына адал кызмат кылган үчүн,

Калыс кыз, кабылан шер атка конду.

Атанды Самаркандын ***кыз кабыланы***,

Урматтап сыйлайт экен аны баары.

Тынымсыз кызмат кылып мекен үчүн,

Ар дайым иштегени ***элдин камы***. [К. А. 293-6]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

She was a *heroine* who stopped at nothing
To protect her people from thieves,
Vagabonds and jealous invaders.
Open to approach by one and all,
The *panther-fighter* was known
And respected throughout Samarkand
For her *hard work and active commitment*
To the *security of her motherland*. [Г. Ж. 166-б]

Ата Мекенин сүйүү, ата-эненин перзентке болгон чексиз сүйүүсү, эки алп баатырдын ыйык сезимдери, сырткы сулуулугу, ички жан дүйнөнүн сулуулугу, жаратылыш кооздугу, табияттын таттуулугу, жаштыктын курчтугу, кыз баатырдыгы, кыз балбандыгы, кыз эрдиги, намыскөйлүгү, тайманбастыгы ар бир элде түбөлүк актуалдуулугун жоготпойт. Бул баалуулуктар – коомдо жетиштүү деңгээлде туура ойлонууга жана аларга туура мамиле жасоого чакырат жана бөлүшүүгө мажбурлайт. Бул айткандарыбыз төмөнкү строфадан белгилүү болот:

Турмушту сынап көрүп *Дарыйка арыстан*,

Түшүнөт бардыгына *кыз даанышман*.

Тайгалып турмуш жолу адаштырбай,

Деп ойлойт, теңим тапсам жанылбастан. [К. А. 293-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Thoughts of life has come to the *lion Dariyka*,

They spoke about how eager to embrace the *warrior sage*.

Not to mislead to slip away in a life,

Not to be mistaken to find her perfect match. [Г. Ж. 167-б]

Поэмадагы негизги идея – Дарыйка менен Аалынын эки балбандын ашыктыгы, сүйүү жана намыс темалары болуп саналат. Кыз Дарыйканын образы – аялзаттын чечкиндүүлүгүн, баатырлыгын, даанышмандыгын, сулуулугун

даңазалаган, элдин оюнан жаралган, жалпыланган образ. К. Алимановдун айтуусу боюнча Дарыйка күчтүү балбан эле эмес, Дарыйка кара күчтүн балбаны гана эмес, ал – элинин, уруусунун баатыры, акылман айым, баатыр, намыстуу жигиттин энеси.

Адабий анализде чыгарманын негизги идеясы кандай жана автор эмнени айткысы келип жатат деген маселе каралат. Идеялык маани – ошол идеялардын чечилиши. Дүйнөнү дүңгүрөткөн бир канча атактуу баатырлардын – баатыр кызга ашык болуусу. Эли-жерин ойлогон баатырлар, балбандар – ушундай намыстуу жарга түгөй болууну эңсешет. Себеби улуттун келечегин улантуу үчүн ар бир үй-бүлөнүн «эне мектебинен» өтүшү зарыл. Эл оозунда: «Атасы жиндинин бирөө – жинди, апасы – жиндинин баары – жинди», – деп айтылат. Демек, балбан, баатыр, намыстуу, ыймандуу аял, сөзсүз, эң татыктуу муунду тарбиялайт. Поэмага адабий анализ жасоо менен окуялар чечмеленет. Тексттин идеясын жакшы түшүнүүгө жетишебиз, өзгөчө эпикалык жанрды түшүнүү башка чыгармаларга караганда башкача талапты коет.

Барбаска *намыс кылат Аалы кыздан,*

Качты деп *ушак кылар уккан душман,*

Баатырдын токтобосун билди дагы,

Баргын деп *бата берди амалсыздан.*

Барба деп кантип айтам балам сени,

Эл-журтуң ойлой жүргүн бубаң мени. [К. А. 299-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Then again, if Aaly does not go,

He will be *shamed by gossip*

That he chose *to avoid fighting that girl.*

Though reluctant *to give him my blessing,*

It would be futile trying to stop him. [Г. Ж. 175-б.]

Окурмандарга өз тарыхын тулкуна сиңирген турмуштук өзгөчө окуя тематикага ээ. Элинин биримдигин сактап турган “кыпчак кызынын ар-намысы” деген

концепт менен байланышып, муундан-муунга жетип отурат. “Дарыйка” атынын этимологиялык чечмеленүүсүн изилдөөгө алсак,

Ш. Жапаровдун “Адам аттары – эл байлыгы” илимий эмгегинде, “Дарыйка” – деген сөздүн мааниси дарыядай чалкыган, суудай көлкүгөн сулуу кыз маанисин билдирет. Мындан башка адамзатка тийиштүү болгон, эң башкысы дүйнөнүн баалуулуктары болгон адамзаттын ички руханий байлыгын көрсөткөн эпикалык чыгарма болуп саналат, азыркы мезгилдин идеологиялык өнүгүп-өсүү талаптарына туура келет. **«Намыс»** деген сөздүн тарбиялык-дидактикалык мааниси абдан терең. [Караева, 2006]

Ар бир элдин, улуттун намысы бүтүндөй бир таануу, түшүнүктөрдөн турат, алардын баары «Кыз Дарыйка» элдик поэмасында камтылган. Кыргыз элине

1) Ата Мекенин коргоо; 2) Ата Журтка кызмат кылуу; 3) Эли-жерин душмандардан сактоо; 4) Ата Мекенди сүйүү; 5) Үй-бүлөнү сүйүү; 6) Жаратылышты сүйүү жана сактоо; 7) Улууну урматтап, кичүүнү сыйлоо; 9) Аялдын эне болуу бактысы. 1-мисал:

Айтыптыр Дарыйка шер менин күчүм.

Жумшалат жакшылыкка баары бүтүн.

Кармашам өзү тийген душман болсо,

Ата-журт эли-жердин намысы үчүн.

Ошентип ойлоп жүрөт ***арстан шер,***

Атактуу Самаркандык ***кыз балбан эр.*** [К. А. 293-294-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Lion Dariyka fought only for the good of her people,

Never wasting her time on battles

To protect the honor of motherland

From anyone that threatened to touch it.

Even if they had never set eyes on her,

Most illustrious ***warrior fighter girl*** of Samarkand

Soon attracted interest far beyond ***lion girl nation.*** [Г. Ж. 166-б.]

Элдик поэмалардын котормолорунун ичинен «Кыз Сайкал» кичи эпосунан биздин изилдөөбүзгө кошумча мисалдарды келтирип, англисчеге которуудагы тил каражаттарын пайдалануудагы ыкмаларын талдоого болот.

Кыл Буурул минип Кыз Сайкал,

Артынан түшүп алыптыр.

Аккула минип *Айкөл шер*,

Алдынан чыгып калыптыр.

Алдыңкы эрди албайып,

Үстүңкү эрди калбайып.

Арстан Манас баатырың,

Айбатын салып акырын.

Көргөндүн көөнү бөлүнүп,

Көк сеңир тоодой көрүнүп.

Ажыдаардай сүрү бар,

Адамдын зору билип ал.

Кызыл буурул ат минген,

Сайкалга көзүн салганы.

Айкөл шерге таңданып,

Ат оозун жыйган ал дагы.

Бир азга тиктеп турушту,

Аттарына камчы уруп,

Эки шер найза сунушту. [О. У. 172-б.]

<https://new.bizdin.kg/media/books/Gulgaaky-Kyz-Sayikal.pdf>

It was the moment that Saikal had been waiting for,

And spurring Kyl Buurul, she immediately sped toward him.

At close quarters, *the legendary Manas*,

Appeared more imposing than she had ever imagined.

His *giant stature* looked like it could move mountains,

And like a dragon, his eyes were filled with fiery violence.

He stared at Saikal, and she at him.

From the moment their eyes met,
It was clear that they understood each other well.
The time had come for the battle to commence,
Between *the two Kyrgyz lions*.

It was a spectacle that captivated everyone's attention [З. К. 300-б.]

Троптун түрлөрү же көркөм сөз каражаттары деп аталган лексикалык бирдиктер, негизинен өтмө мааниде болот. Булардын ичинен метафора, метанимия жана синекдохада маанинин өтмөлүгү даана байкалса, эпитет, салыштыруу жана литотада өтмө маанилүүлүк анча байкалбайт. Жогорудагы биз элдик эпосттун текстинен алган үзүндүдө *айкөл шер, арстан Манас, көк сеңир тоодой, эки шер* деген лексикалык каржаттар троптун ар кандай түрлөрүнө кирет: *айкөл шер, эки шер* – метафора, *арстан Манас* – эпитет, *сеңир тоодой* – салыштыруу. Троптун бул түрлөрү оригиналда (к которулуп жаткан текстте) төмөндөгүдөй функцияларды аткарды: *эки шер* деген метафора Манас менен Кыз Сайкалдын сапаттык жагын башка бир нерсенин (шердин) сапаты аркылуу берди, башкача айтканда, *шер* арстан, жолборс, илбирс сыяктуу жандыктардын күчү, кайраты (эр жүрөктүүлүгү) жагынан жогору турган жырткыч, ал эми *айкөл* сөзү – төрт тарабы төп келген адамды сыпатын билдирген сөз. Демек, Манас менен Кыз Сайкалдын жаратуучулары (авторлору) аларды кайсы бир күчтүү жандыкка салыштырбай эле (мисалы, жолборстой, арстандай, шердей деп салыштырбай эле) дал ошол нерсенин өз аты менен *шер* деп атады. Мындай метафоралар катышкан ыр саптары «Кыз Дарыйка» элдик дастанында да бар. *Ата-журт эли-жердин намысы үчүн = To protect the honor of motherland, Дарыйка шер = Lion Dariyka, арстан шер = lion girl, кыз балбан эр = warrior fighter girl* болуп, бул саптар англис тилине оригиналга дал келтирилип которулган. Ал эми «Кыз Сайкал» дастанындагы *Айкөл шер* эпитети *the legendary Manas* делип, *Көк сеңир тоодой* салыштыруусу *giant stature* жана *Эки шер* метафорасы *the two Kyrgyz lions* болуп, оригиналдагы саптарга маанилик жактан теңталаша которулганы менен, 7-саптагы *арстан Манас* эпитети котормодо которулбай калтырылып кеткен.

Ата-журт эли-жердин намысы үчүн = To protect the honor of motherland, Дарыйка шер = Lion Dariyka, арстан шер = lion girl, кыз балбан эр = warrior fighter girl, Айкөл шер = the legendary Manas, Көк сеңир = giant stature, Эки шер = the two Kyrgyz lions.

Дарыйканын Аалыны өз Ата Журтуна жөнөтүшү:

*Аалынын Дарыйка да кармап колун,
Аман жет арстан шер болсун жолуң.*

Кантейин амалсыздан калдым мында,

Жок эле айрылууга эч бир оюм.[К. А. 320-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Clutching Aaly's hand, Dariyka told him:

-Good luck, my lion-fighter;

Stay alive!

It was never my intention

To be divorced from you,

Yet now I must stay here hopeless and alone. [Г. Ж. 205-б.]

Ата Мекен – деген сөз бардыгыбыз үчүн өзгөчө кымбат. *Мекен* – бул ар кимдин киндик каны тамган жери гана эмес, ал учу-кыйырына көз жетпеген ажайып керемет өлкөбүз. *Мекен* – деген аялуу сезим дайыма адамдардын жүрөгүнөн орун алып, *Ата Мекен* – деген касиеттүү эки сөз биздин сезимде ажырагыс байланышта турганы бекеринен эмес. Ошол өчпөгөн, түбөлүктүү сезимди К.Алиманов инсандын намыстуулугу, патриоттуулугу менен салыштырган. Эл башына күн түшүп, оор сыноо шыкап келген учурда адамдар салгылашууга: *Мекен үчүн! Ата Журт үчүн,* – деп киришкени белгилүү. Туулган жерди сүйүү сезими *Ата-журт эли-жердин намысы үчүн - fought to protect her motherland* метафора каражаты кандайдыр бир деңгээлде компенсацияланып которулду. Ар бир адам өз өмүрү жана эмгеги менен мекендин тагдырына из калтырып кетет. Мекендин бакубаттыгы үчүн

эмгектенүүгө, эгерде керек болсо, колго курал алып, аны коргоого даяр болуу зарыл деген чакырык бар.

Кыргыз жана түрк тилдүү элдердин эпикалык-фольклордук поэзиясынын дээрлик баарында сүйүү темасы камтылган. Алардын ичинде баштан аяк сүйүү сюжети берилген «Олжобай менен Кишимжан», «Ак Мөөр», «Кыз Жибек», «Козу Көрпөш Баян сулуу» сыяктуу дастандар болсо калган турмуштук жана баатырдык темадагы элдик поэмаларда да махабат темасы белгилүү орунду ээлейт. Ошол сыяктуу эле «Кыз Дарыйка» элдик поэмасында да махабат темасы жогорку орунда турат, башкача айтканда, Дарыйка менен Азирети Аалынын ортосундагы махабат сюжеттин өнүгүшүндө, чиеленишинде, кульминация менен чечилишинде негизги ролду ойнойт.

Махабат темасын ачып берүүдө окуя кургак боёктуу тилдик бирдиктер менен эч качан жеткиликтүү сүрөттөлүп, баяндалбайт же сүрөттөлбөйт, лексикалык жактан эмоционалдык-экспрессивдик лексемалар, поэтизмдер, ар кандай стилистикалык каражаттарды жарата турган кубулуштук тилдик бирдиктер колдонулбаса, сүйүү темасы өз деңгээлине жетпей, кунарсыздыкка айланып калмак. Поэмада ашык болгон адамына өз сезимин билдирүүчү «инициатор» – Дарыйка. Бул – поэмадагы адаттан тышкаркы көрүнүш. Анын сөздөрүндө кадыресе жөнөкөй эле сөздөр поэтизмге айлангандыгы байкалат.

Ошентип Дарыйканын “Аалыга” айтканы,

Ар кимдин ылайыктуу болот теңи.

Көргөндө көзүм тоюп карааныңды,

Жактыргам ошол күнү баатыр сени.

Укканда кабарыңды сенин балбан,

Тынчытпай күлүк кыял ээлеп алган.

Жүрөктүн толкунуна туткун болуп,

Жүргөндө өзүң келдиң, кылдың жардам.

Алыстан атагыңа кумарланып,

Токтобой жүрөк согуп тынчымды алып,

Жүрчү элем Аалы сага жолуксам деп,

Ичимде сүйүү оту күйүп-жанып. [К. А. 312-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Үзүндүдөгү *көзү тоюу* фразеологизми *ичи жылуу, жактырып калуу* сезимин билдирип, ашыктык отунун тутанганын, андан ары окуя чиелениши *жүрөктүн толкунуна туткун болуп* сабы менен ишке ашат, сүйүүгө биротоло башы байланганы *туткун* лексемасы аркылуу ишке ашты.

Котормодо:

I took a fancy to you at a distance,

I became a prisoner of my stormy heart,

Then my wishes were granted,

And my fervor soared

When you appeared here of your own accord.

It was my dream to meet you Aaly,

And as soon as I saw you standing outside,

Love's fire flamed within me. [Г. Ж. 196-б.]

Мисалдарда маалым болгондой, аял-эркектин ашыктыгы, руханий сезим жана ысык мамилесин бөлүп кароого болот. Ашыктык сезим аркылуу инсандын сүйүү сезими, махабат сыры ачылат. Ашыктардын бири-бирине болгон мээрими, аң-сезими, ой-толгоолору, азаптары, армандары туюнтулат. Кыргыздын ичкилик диалектисинде бул жанр «ашыглык ырлары» деп аталат. Ал эми түркмөн жана азербайжандарда лирикалык ыр айткан кишини же аткаруучуну «ашуг» деп коюшат. *Көргөндө көзүм тоюп карадыңды* = *I took a fancy to you at a distance*, “*көзү тоюу*” = “*сүйүү*” – эки балбандын ашыктыгы метонимия аркылуу берилген. Ал эми англис тилинде *took a fancy to* = *to admire* метонимия идиома аркылуу которулду. Бул фраза аркылуу балбан сүйүүнүн кандай татаал, сыноосу көп турмуш болсо да, баарына көзү тоюп, жүрөгүн сүйүү толкуну каптап, күлүк ойлор ээлеп алгандыгы айтылган.

Модель 1

Метонимия = идиома

Жүрөктүн толкунуна туткун болуп = I became a prisoner of my stormy heart

– деп бул саптар дагы метонимия аркылуу которулган.

Модель 2

Метонимия = метонимия

«Ак Мөөр» поэмасынын эң негизги идеясы идея катары – армандуу сүйүү түшүнүгү чагылдырылат. Поэмадагы сүйүү, анын татаалдыгы, кыйынчылыктары, кайгысы жана ошол эле учурда анын күчү жана чындыкка болгон каалоо негизги мотив катары каралат. Ак Мөөр менен Жантайдын образы аркылуу – бул эмоционалдык тереңдикти, арманга жана аруу тилектерге толгон сүйүүнү, ал өзүнүн трагедиялык табияты менен поэманын маанисин түзөт. Алардын ортосундагы мамиле ички турмуштун толкундануусун жана ага байланыштуу сезимдердин күчтүү билдирүүлөрүн чагылдырат. Ак Мөөрдүн Жантай менен кетип бара жаткан жерин баяндаган фольклордон алынган ыр түрмөктөрү – бул чыгармада поэтика жана фольклордук элементтердин кошулушу аркылуу байкалат. Фольклордук ыр түрмөктөрү сүйүүнүн, кайгынын жана кыялдардын негизинде талданып, Ак Мөөр менен Жантайдын ортосундагы сүйүүнүн өткөөлдүүлүгүн жана трагедиялык өнүгүшүн чагылдырат. Мындай ыр түрмөктөрү эмоционалдык өзгөчөлүктөрдү жана поэтикалык ыкмаларды күчөтүп, окурмандарга ошол мезгилдин, адамдын руханий абалынын тереңдиктерин сезүүгө жардам берет

“Соң-Көлдүн башы ***тал менен***,

Соодагер өтөт мал менен,

Солкулдап ыйлап баратам,

Соолуган Жантай чал менен!...”[С. Э. 220-б.]

<https://adabiyat.kg/s-j-nbaj-eraliev-ak-m-r/>

“Song-Kul starts amongst the brushwood

Where traders pass with their cattle.

I weep because I’m leaving this place

And going with Zhantai,

Who’s far too old, to marry me!”.[А. Т. 224-б.]

«Ак Мөөр» поэмасы С. Эралиевдин чыгармачылыгындагы бурулуш десек да болот. Ыр түзүлүшү, поэзиядагы көркөм каражаттарды иштетүү чеберчилиги аталган поэманы кайра иштеп чыгууда даана көрүнөт. Чындыгын айтканда, бир строфанын которулушу анчалык көңүл жубатарлык эмес, анткени “Соң-Көлдүн башы **тал менен**” деген сапта **тал менен** деген синекдоха бар. Синекдоха троптун бир түрү, бөлүк менен бүтүндү же бүтүн аркылуу бөлүктү билдирет. Бул жерде **токой** деген түшүнүктү (бүтүндүктү) **тал** деген бир бөлүгү менен берип жатат. Кыскасын айтканда, мына ушул өтмө маанини (бадалдардын арасынан башталат) поэтика менен бере алган эмес. Тагыраагы, С.Эралиевдин таланты чет элдик окурмандарга жеткиликтүү деңгээлде которулган. Себеби, **тал менен**” деген сап англис тилинде **brushwood** деп берилген. Кыргыз тилиндеги “Ак Мөөр” поэмасындагы эң негизги идея – армандуу, аруу, ак сүйүү болуп аталат.

А. Үсөнбаевдин вариантында жазылган «Олжобай менен Кишимжан» лирика-эпикалык дастанынын англис тилиндеги котормосу түп нускада чагылдырылган доорду, каармандарды, Олжабай менен Кишимжандын таза сүйүүсүн реалисттик маанайда чагылдырылган.

Олжобай, Кишим **мүрзөсү**.

Байкаса **чынар** бипбирдей,

Болгонго окшош мүнөзү.

Эки түп чынар күн сайын

Эскирбей кайра бүрдөдү.

Бутагы сайын уялап,

Булбулдар келип түнөдү.

Олжобай менен Кишимди

Ойготуп кайра үндөдү.

Эскерип турат дайыма,

Элестеп **жааштык күндөрү**.

Жыпарын чачып жыл сайын,

Жыбырайт **сүйүү гүлдөрү!** [А. Ү. 142-б.]

Oljobai and Kishimjan lie *buried*.

Planted in memory of the lovers,

These trees appear to have similar souls.

Nourished by love,

Sweet-scented flowers

Bloom all year long,

Whilst the songs of *nightingales*,

Nesting in their branches,

Provoke memories and dreams

Of long-lost youth and moonlit nights

Lying beneath *leafy canopies*. [A. A. 134-б.]

«Олжобай менен Кишимжан» аттуу турмуштук-лирикалык эпостон мисал алган саптардагы *чынар, булбул, уялап, ойготуп, сүйүү гүлдөрү* сыяктуу тилдик каржаттар образ ачуудагы милдети өзгөчө. Мисалы, *чынар, кайың* дарактары сүйүшкөн эки жаштын образын ачууда кыргыз фольклорунан баштап, профессионалдык адабиятынын лирикаларынан баштап, эпикалык чыгармаларына чейин кеңири колдонулат. Пикирибизге:

Жан жактан жумшак жел келет,

Жалбырак, бутак термелет.

Жанаша өскөн *кайыңдар*

Жаш *бозой, селки* өңдөнөт, – деген саптардагы айрым сөздөр мисал болот.

Көпчүлүк чыгармаларда *чынар* дарагы – трагедиялуу махабаттын символу. Ага мисал катары «Олжобай менен Кишимжандагы», «Аксаткын менен Мырза уулдагы» окуяларды (мүрзөлөрүнө кош чынардын өсүп чыгышы) алсак болот. Бул өтө маанилүү кубулуш. Ушул маанилүү саптар англис тилине кандай которулду, ушул тууралуу сөз кылалы. Ошондой эле англис окурмандарына: оригиналга абдан жакын которуу аркылуу жеткирилген. Түп нуска менен котормодогу лексикалык бирдиктерди салыштырсак.

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
<i>Мүрзөсү</i> <i>Эки түп чынар</i> <i>Булбулдар</i> <i>сүйүү гүлдөрү</i>	<i>Buried</i> <i>leafy canopies</i> <i>nightingales</i> <i>Sweet-scented flowers</i>

Кыз Дарыйка поэмасынын котормолорунан дагы кошумча мисал берүүгө болот.

Мисалы: *Чырпыгы мен чынардын алыста өнгөн,*

Чоңойдум тарбия алып башка жерден.

Арабдын бир баласы Шахисиндамын,

Атайы эли-журтун издеп келген. [К. А. 354-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

I was born, grew up and educated elsewhere,

And now feel like brushwood Maple

That has been swept across the plains.

But as a true son of Arabian Shahysynda,

I had no choice but to seek my fatherland. [Г. Ж. 256-б.]

Англис тилине *“brushwood Maple”* - *“чынар чырпык”* деп которулган. Элдик түшүнүктөргө ылайык, ар бир үй-бүлөнү “Чырпык элеңер, чынар теректей” болгула деген ак батасын беришкен. Шахисында –эң белгилүү эки балбандын перзенти экендигин айгинелейт. Дарыйка, Аалы – чынар терек, ал эми алардын чырпыгы – Шахисында. Эки берендин, эки ашыктын – уулу, үй-бүлөсүнүн символу болгон. Адамзаттын түгөнбөс, чексиз маселеси болгон сүйүү темасы. Эки адамдын ортосундагы ысык сезимдер ушул поэмаларда тереңдетилип берилген. Бул – жер жүзүндө эзелтеден бери аял менен эркектин ортосундагы, жашоосундагы негизги сезим, ошондуктан ал универсалдуу, ошол эле учурда өзгөчө, ыйык маданий касиеттерге ээ деп айтууга болот. “Сүйүү”, “намыс”

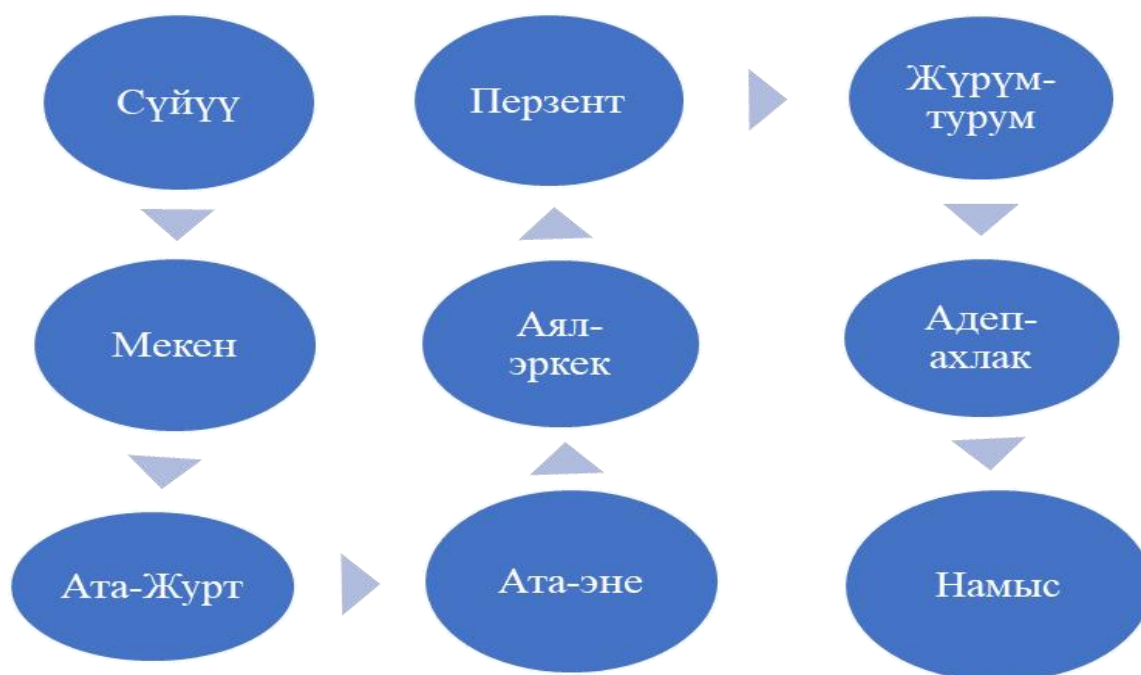
жөнүндө К. Алиманов, С. Эралиев, А. Үсөнбаевдер акындык аң-сезимдердин, ой-толгоолордун негизин түзгөн.

К. Алимановдун чыгармасында сүйүү менен намыстын ортосундагы күрөш, ошол эле учурда адамдын ички дүйнөсү жана моралдык баалуулуктары аркылуу көрсөтүлгөн. **“Сүйүү”** темасы поэманын борборунда турат. Балбандардын сезимдери, кыйынчылыктары, каалоолору жана терс жөрөлгөлөр толугу менен ачылат. Акын бул теманы эң күчтүү көркөм лексикалык каражаттар аркылуу чагылдырат. Сүйүүнүн эбегейсиз күчүн, анын адамдын ички дүйнөсүндөгү маанисин баяндап, ошол эле учурда сүйүү менен байланышкан күйүт жана толкундоолорду сүрөттөйт. «Сүйүүнүн оту», «жүрөктү күйгүзүү» сыяктуу метафоралар сүйүүнүн күчүн, адамдын сезимдери жана жашоосу үчүн кандай ролдо турганын көрсөтөт. Поэмадагы бир негизги идея — “намыс”. Намыс - адамдын руханий дүйнөсүндөгү орду, анын күчү жана табияттагы өзгөчөлүгү акын тарабынан көркөм тил аркылуу терең чагылдырылат. Сүйүү менен айкалышып, кыйынчылыктарды жеңүүгө, тарыхтагы кылмыштарды жөнгө салууга багытталган. К. Алимановдун тилдик каражаттарын колдонуу стилистикалык жактан өтө терең жана бай. Сүйүү менен намыстын күрөшү, адамдын ички дүйнөсүндөгү ошол карама-каршы, бирок бир бүтүндүктү түзгөн күчтөрдүн жыйынтыгы болуп, анын чыгармачылыгынын жекече стилинин негизин түзөт. Мисалы, сүйүүнүн бийик чокуларына жетүү — бул адамдын руханий өнүгүшүнүн символикасы, ал эми намыс — жеке эркиндик жана коомдук адилеттүүлүктүн символу. Акын дүйнөнүн көркөмдүүлүгүн коомчулукка таандык калыптанган түшүнүктөрдү жана көз-караштардын абалын айкалыштырган.

Кыргыздын намысы эли-жерин душмандардан сактоо менен, эли - жерин сүйүүгө, өлүмдөн коркпой баатыр, балбан үчүн элге кызмат кылуу ар бир баатырдын милдети деп эсептешкен. Эки адамдын сүйүүсү, туугандык сезим, ата-эненин сүйүүсү, Ата Мекенге болгон сүйүү.

Сүйүү, намыс –сезимдери схемасынын көрсөткүчү:

АДАБИЙ АНАЛИЗ

Ошондуктан поэманын негизги идеясы ошол кыпчактын намысын кантип сактоо керек, ал үчүн кандай иш- аракеттерди жасоо керек экендигин болуп саналат.

Поэманын мазмуну татаал - каргыш, арман, сүйүү, керээз, кошок, алкыш айтуудагы поэтикалык формалардын жогорку денгээлде колдонулушу байкалат жана эпикалык чыгарманын пайда болуусуна да кенен шарт түзөт деген ойдобуз жана андагы окуялар коомдогу өзгөчөлүктөрдү көрсөтөт.

3.7. «Кыз Дарыйка» поэмасынын англис тилиндеги котормолоруна

семиотикалык анализ

Поэманын котормосуна семиотикалык анализ жүргүзүүдө, биз тилдик белгилерди, ошондой эле тексттеги символдорду жана белги аспектилерин, семиотикасын изилдейбиз. Поэманы англис тилине которгондо, андагы котормолор, сөздөр, сүрөттөөлөр, метафоралар жана маданий контексттин мааниси өзгөрүшү мүмкүн, жана бул өзгөрүүлөрдү белгилүү семиотикалык жактан анализдөө зарыл. Поэмадагы семиотикалык анализдер белгилүү элементтерди жана символдорду изилдөөнү камтыйт. Бул элементтер поэманын

маанисин жана маңызын терең түшүнүүгө жардам берет. Поэманын негизги символдору сүйүү, кайгы, күрөш, намыс ар кандай тилдерде ар кандай маниге ээ болушу мүмкүн. Кыргыз, англис тилдериндеги котормолор мисалдар аркылуу далилденди. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасындагы семиотикалык белгилер топтомуна алынган мисалдарды талдоого болот.

Кыз ойлойт анык *мыкты балбан* болсо,

Айланып *ак шумкардай* колго консо.

Kam берип чакыртайын күрөшсүн деп,

Качкансып баатыр эмес келбей койсо.[К. А. 297-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Fired with excitement,

She imagined him turning up

And landing on her hand

Like a white falcon.

Heeding the elders' advice,

She invited sending *a letter* to a duel,

Convinced that if *a true hero*,

He could not refuse. [Г. Ж. 176-б.]

Поэманы которууда кыргыз тилиндеги сөздөдүн котормосун англис тилинде толук, туура дал келет. Мындай учурда сөздөр бир эквивалент менен берилет.

Мисалы: *Kam - a letter, ак шумкардай – Like a white falcon, мыкты балбан - a true hero* деп которулуп, котормочу адекваттуулукту сактоого аракет жасаган.

Индекс белгилери объекттин жакындыгы менен мүнөздөлөт, алардын ортосунда дайыма белгилүү бир себептик байланыш бар, ал объект менен жалпы мүнөздөмө түрүндө көрүнөт. *Индекс белги* - дайыма коштоп жүргөн жана анын бир бөлүгү же натыйжасы болгон кубулуштар жөнүндө маалыматты алып жүрөт. Индекстер (белгилер) коомдук жашоодо адамдардын сезимдерин билдирүүнүн бардык каражаттары болуп саналат: жаңсоолор, мимика, сүйлөө

интонацияларын, психологдор аларды “экспрессивдүү кыймылдар” деп аташат [ТС, 293]. Мисалы:

Чакырткын **кам** жиберип күрөшсүн деп,

Эр эле токтоно албай калар келип.

Адамдын балбанысың күчүң ашкан.

Экөөбүз сыр мүнөзбүз абал баштан.

Азыркы адамзаттын балбаны ошол,

Болбосо өтүп кеткен Үрүстөм дастан. [К. А. 296-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Send him **a letter**, inviting him to a fight.

As a renowned fighter,

He has a reputation to maintain,

And so, cannot afford to refuse.

Nature has imbued you with a fighter's force

And it is no secret that from the outset,

You **two have shared this characteristic**.

The legendary Urustom belongs to the past,

So, it's up to you to fight for humanity today. [Г. Ж. 170-б.]

Кыргыз тилинен англис тилине которууда **кам - a letter, Экөөбүз сыр мүнөзбүз - two have shared this characteristic** мындай учурда котормочу кошумчалоо ыкмасы аркылуу которулган.

Деп ойлоп Дарыйка шер жазат катын,

Кыз балбан кыпчак кызы Дарыйка атым.

Күрөшүп мени жыккан киши болсо,

Ошого **алал жунту** болом акыр. [К. А. 297-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

After much thought, the fighter-girl wrote:

-I am Dariyka, daughter of the Kipchaks.

My quest is *to marry* the man

Who can prove my equal

By overpowering me in a fight. [Г. Ж. 171-б.]

- I am Dariyka, daughter of the Kipchaks, алал жунту- marry the man

Коннотативдик маани аркылуу түзүлгөн ассоциациянын тегерегинде көркөм реалдуулук түзүлөт. Мисалы кыргыз поэмаларында жана алардын котормолорунда баатырдыктын образы метафорикалык образ шер – “*Кыз балбан кыпчак кызы Дарыйка атым*” [К. А. 297-б.] деп шердин образы аркылуу, “*алал жунту*” [К. А. 297-б.] деп шарыят боюнча никеленип алынган аялдын образы аркылуу деп беришкен.

Жаш деген гүл эмеспи жайнап турган,

Жаңылбас убагында турмуш курган.

Өткөзсөң убагыңды билбей калып,

Солуган гүл болосуң газан урган. [К. А. 295-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Age is like a flower that buds then blooms.

To flourish, we must live for the moment,

Otherwise, our lives become stultified,

Suspended in time then fading away

Like a flower bitten by frost. [Г. Ж. 172-б.]

Мындагы зат атооч сөздүн полисемия булагы катары да кызмат аткарып жатат.

Полисемия - грек тилинен – көп маанилүүлүк, сөздүн көп маанилүүлүгү – бир эле сөздүн баштапкы маанисинен бутактанып чыккан кошмо, кийинки маанилери дегенди түшүндүрөт. **Жаш** деген гүл эмеспи жайнап турган, деген сүйлөмдөгү **жаш** предметтик-логикалык түз маанисинде адам табиятынын кубулуштарынын белгиси катары колдонулат. Табияттын белгисин абстракттуу нерсеге *Солуган гүл болосуң газан урган* деген саптар менен берген.

Жаш 1. Дүүлүккөн, ооруксунган абалда же ыйлаганда көз чанагындагы бездер аркылуу бөлүнүп чыгуучу туздуу келген тунук суу сыяктуу суюктук.

Жаш 2. Адамдын өмүрүн бир жыл боюнча эсептөө ченеми, бир жыл мөөнөтүндөгү өмүр чени.

Жаш 3. 1. Өсүп келе жаткан өспүрүм, кары эмес. 2. Чоңоё элек, кичинекей, өсүп жетиле элек. 3. Жаңы.

Демек, кыздар турмуш курууда убакытты өткөрбөстөн өз убагында турмуш баштоосу зарыл экендигин белгилейт.

Белгилүү француз окумуштуу Фердинанд де Соссюр лингвистиканы жана семиотиканы негиздөөчүлөрдүн бири болуп саналат. Ал белгилердин структурасы жана алардын бир-бирине болгон байланышы тууралуу маанилүү ойлорду иштеп чыккан. Ф. де Соссюр үчүн белгилер – бул тилдик байланыштын негизги элементтери.

а) Disembodiment – бул белги коом мүчөлөрүнө байланыштуу процесс болгондуктан символикалык мааниге ээ. Белгинин мааниси жана анын символикалык касиеттери коомдун түшүнүгүнө, социалдык контекстке, тажрыйбага жана маданиятка негизделип, түзүлөт. Бир коомдогу адамдардын түшүнүгү, кандайдыр бир белги бир нерсени түшүндүрүп, символикалык касиетке ээ болот [Жапарова, 2022].

Көзүмдүн тирүүндө таанытайын,

Колуна *курал* берип душман элин.

Бул өзү мурунку элден калган дастан,

Картайып Катыраң шер түшүп аттан.

Куралын колундагы тапшырыптыр,

Кызына Дарыйка аттуу *бала арстан*.

Куралын колундагы тапшырыптыр, [К. А. 286-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

According to the saga,

Preserved by our ancestors,

Everyone gave their unanimous support.

The nation's flag was ceremoniously
Passed to Katyrang's daughter,
Then bowing to his old age,
Their leader dismounted his warhorse,
And handing his *arms* to Dariyka,
Told his *lion daughter*: [Г. Ж. 155-б.]

б). **Arbitrariness** – белгилерди коомдун адамдары өздөрү ойлоп чыгарышат, өзгөчө акындардын чыгармаларында берилген образдар. Белги бир гана коомчулукка кирген адамдар үчүн мааниге ээ, башка жерлерде ал андай касиетке ээ эмес, б.а. белгини коом мүчөлөрү ойлоп таап түзүшөт [Жапарова, 2022].

түшүнүгү белгилердин, сөздөрдүн, сүрөттөрдүн, символдордун, коомдун мүчөлөрү тарабынан атайын кабыл алынып, макулдашылган жана ошол коомдун социалдык жана маданий контекстте гана иштейт. Акындардын чыгармаларындагы белгилер да коомдун түшүнүүсүн таянган символдук мааниге ээ:

Дулдулду бир жыгачка байлай коюп,
Чыгыптыр мунарага тартынбастан.
Арабдын Алишери алыс жерден,
Атайы балбан кызды издеп келген.
Көрүнүп мунарадан шарты менен.

Келдим деп күрөшүүгө белги берген.[К. А. 286-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Our lion hero then tethered his *racehorse*
And without further ado,
Marched boldly towards the tower.
At the entrance of the arena,
He presented himself as Alisher,
A fighter from faraway Arabia,

Ready to take on the fighter-girl. [Г. Ж. 183-б.]

Дулдул – Азирети Аалы пайгамбардын чаалыкпас, минген күлүк аты болгон.

в) Singularity - ар түрдүү белгилер бир гана учурга же кырдаалга мүнөздүү, башка учурларда анын мааниси өзгөрүп кетет. Кыргыз тилиндеги поэмага жана алардын котормолоруна семиотикалык анализ жүргүзүүдө ушул теорияны негиз катары алабыз. Белгинин мааниси контекстке жараша өзгөрүшү мүмкүн, башкача айтканда, белгилер ошол учурдагы кырдаалга ылайык өзгөчөлөнүп, башка мааниге ээ болот.

Ар атка өз элинин атын айтып,

Кыйкырык чууга толду бүтүн талаа.

Канчалык башка аттардан мурун келди,

Таекчи чыкты деген белги берди. [К. А. 337-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Amidst the ruckus, the starter's voice could barely be heard,

Then the field filled with the renewed clamour

Of everyone cheering their peoples' horses.

When the race was finally over and the *winner*

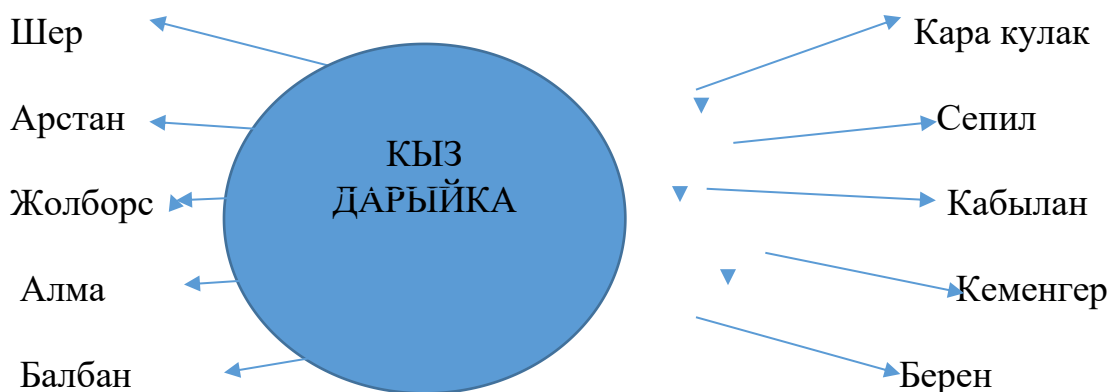
Identified by the emblems sported by its rider,

The attendant signaled for everyone to leave. [Г. Ж. 226-б.]

Таекчи – чабылган атты коштоп, сүрөп жүргөн киши. Семиотикалык анализ жүргүзүүдө орчундуу маселе-элдик, улуттук белгилерди, символдорду, образдарды камтыган белгилердин системасын ошол элдин маданиятын, социалдык коддорун жеткиликтүү түшүнүү менен чечмелөө болуп саналат. Семиотикалык анализ жүргүзүүдө эң негизги маселе – бул белгилердин, символдордун жана образдардин система формасында, элдин маданиятына, социалдык коддоруна жана дүйнө таанымына жараша түшүндүрүлүшү. Белгилер контекстке жараша өзгөрүп турган мааниси, ошол белгилерди колдонгон коомдун рухий жана социалдык ченемдери менен кандай байланышта турганы маанилүү. Ошондуктан, белгилерди жана символдорду

анализдөөнүн биринчи кадамы – ошол белгилердин түзүлгөн жана колдонулган маданий контекстти түшүнүү керек. Элдик поэмда эң негизги каарман – Кыз Дарыйка. Биздин оюбузда, булардын баары балбан кыздын образы аркылуу улуттук өзгөчөлүгү болуп саналат. Өз элинин коргоочусу, кемеңгери, даанышманы Кыз Дарыйка – бул элдин уюткусу деп сыйлашкан, мунун далилин биз элдик поэмадан билебиз.

Модель 1. Кыз Дарыйка

«Кыз Дарыйка» поэмасындагы семиотикалык белгилердин котормосун талдоого болот. Мисалы:

Кылычты таштап кетем балама арнап,

Кылычтай курч болсун деп бердим тандап.

Алтындан кобулу бар ал кылычты,

Тапшырды Дарыйкага кындан кармап.

Атаңдын кылычы деп айтып бергин,

Балама ошол болсун менин белгим.

Атасы баласына белги таштап,

Калтырган жолу экенго өткөн элдин.

Чын айтып убаданды берчи гана,

Чоңойсо аман-эсен ошол бала.

Арбака атаң Аалы эр эле деп,

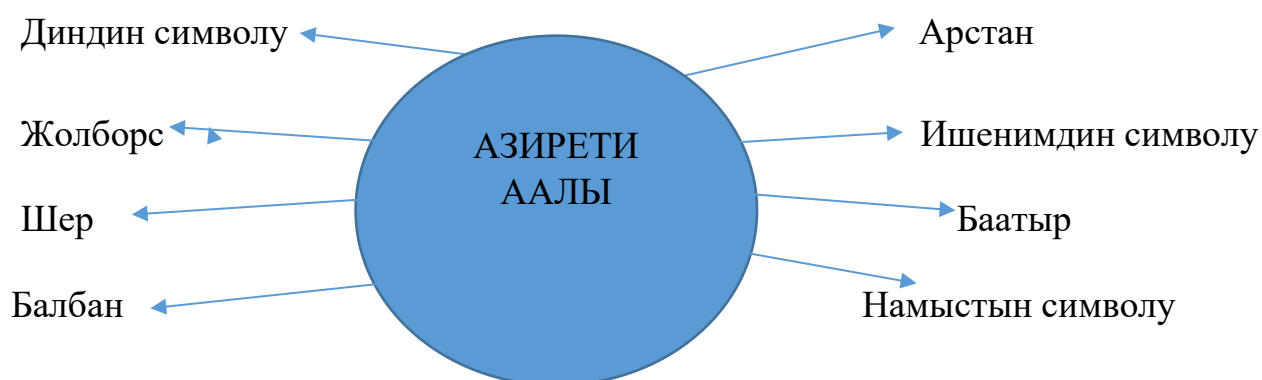
Жашырбай айтасынбы чынын ага. [К. А. 315-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Then, holding it by its *gold scabbard*,
Aaly presented Dariyka with his most treasured,
Finest ornamented sword, in saying:
May he grow up as sharp as this sword!
Tell our son this is *his father's sword*;
Evidence that though apart,
He has not abandoned his child.
It is my way of passing on *a symbol*
Of both his father's people and his *heritage*.
Give me *your oath that* if our child survives,
You will hide nothing from him
By telling him the truth about his father,
The great hero Aaly. [Г. Ж. 200-б.]

Кылычтын белгиси – бул бийлик, баатырдык, династия араб элинин тукуму кыпчак элинде калгандыгын билдирет.

Модель 2. Азирети Аалы

Азирети Аалы – диндин символу жана илимдин куттуу дарбазасы болгон азирети Али он киши сураган бир эле суроого он түрдүү жооп бергенде, уккандар таңкалып, каршы чыгуудан баш тартып, анын тобуна кошулушкан. *Кылыч- sword* - бул поэмадагы семиотикалык белги, символ болуп эсептелет. “Кылыч жана сөз, акыл жана ашыктык, берилгендик жана сабырдуулук, ыйман жана ой жүгүртүү, акыйкат жана саясат, сергектик жана такыбалык, олуттуулук

жана сүйүү, жаза жана кечирим, намыстуулук жана кичипейилдик, карапайымдыктын жана улуулуктун каарманы эле”. [Алекс Карлейл, 2017:62]
“Диндарлыгы, согуштардагы эрдиги, душмандарына карата кечиримдүүлүгү, сөзгө чечендиги менен асыл мусулман эле”. [Филипп К. Хитти, 2017:490]

Аалынын *он беш күндүк намастары,*

Окулбай каза болуп калган баары.

Намастын каса болгон себебинен,

Жыга албайм энди сени деди Аалы.

Намастын мен окуюн казаларын,

Мындай иш өмүрүмдө жасабадым.

Себепсиз *каза кылыш беш намасты,*

Мен күткөн дин кечиргис каталарым. [К. А. 309-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

They battled on for fifteen days,

Before they succumbed to fatigue.

Concerned that he had been *unable to pray,*

Aaly then declared to Dariyka:

-I must perform *missed namaz five times a day*

And have never in my life,

Neglected my prayers for so long.

My religion does not forgive such mistakes. [Г. Ж. 190-б.]

Адамзат үчүн - эң улуу ибадат намаз. Намаз – исламдын беш түпкү негиздеринин бири. Намаз – диндин тирөөчү, дубалардын дал өзү жана негизи. Намаз – адамды Аллага жакындатууда бир тараптан себепчи болсо, экинчи тараптан жакындатуунун дал өзү. Мына ушундан улам, намаз мусулман пенденин турмушунда өтө чоң мааниге ээ [Идирисов, 2019:9]. Азирети Аалы Кыз Дарыйка менен күрөшкөндө, андан жеңилип калбастыгы үчүн намаздарында балбандык намысын, эли-жерин сактоо үчүн Аллага дуба айтып,

каза намаздарын окуган. Семиотикалык анализдердин негизинде мындай чечмелөөгө болот:

Кыргыз тилинде	Англис тилинде
Азирети Аалы Көргөндө Аалы шерди таңыркады Айткандай бар экен деп араб эри Аалы арстан атырылган жолборс өңдүү Жуунуп таза сууга даарат алып. Казасын намазынын окуду да, Отурду күңгүрөнүп ойго калып. Баатырга баатыр чыгат өзү теңдеш	Haziret Aaly That he was indeed the Arabian hero Aaly launched a ferocious attack After performing his ambulation in clean water He recited the missed namazs, Then sat reflecting on what had passed. To maintain your reputation as a hero

3.8. «Кыз Дарыйка» поэмасындагы экстралингвистикалык факторлор

1. Маданий релеванттуулук. Кептин стилдеринин кайсы түрүнүн текстин түзүүдө болбосун ар биринин өзүнө жана жалпы баарына бирдей тиешелүү тилдик жана экстратилдик факторлору болот. Көркөм чыгарманын тексттеринде тилдик фактор сыяктуу эле экстралингвистикалык фактор да маанилүү роль ойнойт. Экстратилдик фактор тилдин функцияларынан тышкаркы факторлор болуп саналат. Ага улуттун маданияты, түрдүү традицияларынан баштап кийим-кечеси тутунган дининдеги, күндөлүк турмушундагы өзгөчөлүктөрдүн баары, вербалдык эмес каражаттар кирет. Көркөм текстте көпчүлүк экстратилдик факторлор деле баяндоолор, сүрөттөөлөр аркылуу ишке ашырылат.

Котормодогу улуттук маданиятты көрсөткөн оюндар, салт-санаалар көбүнчө транслитерация менен берилет.

Төрөлгөн жаш баланын урматы үчүн,
Кыпчактар акылдашты *тойдун* камын.

Уккандар жактырышып ушул кепти,

Айтылып бүт айылга кабар жетти.

Уулуна Дарыйканын *мой* берет деп,

Жаш-кары жандын баарын дүбүрөттү. [К. А. 334-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

And to honor the birth of the baby,

The Kipchaks proposed *a feast*

To celebrate his arrival.

Once alerted, everyone welcomed the notion

That Dariyka should host *a feast* for her son,

To both the old and the young went to seek her approval. [Г. Ж. 224-б.]

Поэтикалык мааниде поэмада *мой* – тилек, үмүт, тазаруу, балага деген келечек, символика. Котормодогу сөздөрдүн жана фразалардын маанисин бир тилден экинчи тилге өткөрүү менен гана чектелбестен, бул маанилердин контекстке жараша образдуулугун сактоо маанилүү. Сөздүн денотативдик маңызы, түздөн-түз, сөздүн негизги мааниси менен берилген учурда да, жалпы контекстте образдуулукту түзүү касиетке ээ болушу мүмкүн. Мисалы: кыргыз тилиндеги *мой*, ал эми англис тилинде *a feast* - traditional party to mark births, weddings and anniversaries. Котормого түшүндүрмө төмөндөгүдөй эки мааниде берилген. Поэмадагы социалдык-маданий, улуттук реалияларды которууда төмөндөгүдөй ыкмалар колдонулат:

А) транскрипция (транслитерация) ыкмасы **дутаp** -[**dutar**]; **комуз** - [**komuz**]:

Ырчы ырдап, бийчи бийлеп, *дутаp* чалып,

Наамакөй сурнай, чертмек, кыяк алып,

Айтышып акындары эл алдында,

Кыз келин темир тилдүү *комуз* кагып. [К. А. 337-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Комуз – кыргыз элинин эзелтен бери келе жаткан улуттук, музыкалык аспабы. Дарыйка баласынын төрөлгөнүнө той жарыялап, той-тамашанын көркүн чыгарган комуз жана дутар ойнотулат.

Котормодо:

Whilst entertained by singers, dancers and ghazals

Accompanied by lutes, trumpets and the *dutar*.

Bards recited poems and girls played

Their iron- tongue *komuz*. [К. А. 227-б.]

Англис тилинде **комуз** менен **дутар** болбогондуктан, которулбастан, англис тилине *dutar* жана *komuz* боюнча берилет да бул сөздөр англис тили үчүн *экзотикалык лексема* болуп калат жана бул сөздөргө түшүндүрмө берилет.

Англис тилинде кыргыз тилиндеги **комуз** жана **дутар** сыяктуу аспаптардын аттары которулбай, транслитерация аркылуу берилет. Бул сөздөрдүн маданий жана музыкалык мааниси сакталат.

Эр сайыш, балбан күрөш, башка дагы,

Ойнолду улут оюну түгөл баары.

Жамбы атмай, тыйын эңмей, улак тартуу,

Оюндун боло берди башкалары.

Ойнолду улут оюну түгөл баары. [К. А. 337-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

For winners of *wrestling matches and Kok boru*,

Guests also played *Jamby* and *tossing the coin*.

As other horses spilled out, they too, received

Prizes relevant to how they were placed. [Г. Ж. 227-б.]

Поэмадагы улуттук оюндар – *Эр сайыш, балбан күрөш, Жамбы атмай, тыйын эңмей, улак тартыш*. Бул оюндарды ойноо эрежелери жөнүндө элдик чыгармалардан таанышууга болот. Окурмандар үчүн бул маданий баалуулуктардын таасири, каада-салттар маанилүү.

Англис тилиндеги *Эр сайыш = wrestling, балбан күрөш = wrestling, Жамбы атмай = Jamby, тыйын эңмей = tossing the coin, улак тартыш - Kok boru* бул сөздөр улуттук өзгөчөлүктөр англис тилинде эквиваленти жок, ошондуктан ал транскрипция жолу менен берилген. Бул сөздөр жана сөз айкаштары англис тили үчүн экзотикалык сөздөр катары сакталып калат.

Бул – улуттун көөнөргүс баалуулуктары. Элинин акыл-ой байлыгы, тарыхы, маданияты жана күнүмдүк жашоосу чагылдырылат. Аны сүрөттөгөн адабий чыгармалар, эпостор жана уламыштар аркылуу элинин дүйнө таанымы, бай тажрыйбасы жана акылмандыгы сакталган. Жыйынтыктап айтканда, ар кандай, маданияты башка кыргыз элинин жана тектеш эмес англис тилиндеринин түзүлүшүн салыштырып талдоо аркылуу кыргыз жана англис тилдеринин эл аралык маданий мамиледе кездешкен айрым маселелерин кыйынчылыктарын, өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана аларды таанытууга, белгилүү бир даражада шарттар түзүлмөкчү.

Тарыхый релеванттуулук – белгилүү, бир өткөн заманды чагылдыргат. Поэмадагы окуялар ошол доордун күзгүсү болуп калат. Бул идея көркөм адабияттын жана тексттердин түзүлүшүн изилдөөдө экстралингвистикалык факторлордун маанилүүлүгүн көрсөтөт. Проф. Т. Маразыков “Көркөм эстетикалык дүйнө тааным, ар бир көркөм текст, анын жаралган доору жана коомдогу абалга жараша, өзүнүн эстетикалык таанымын чагылдырат. Башкача айтканда, көркөм тексттердин мааниси жана мазмуну коомдун көркөм, эстетикалык баалуулуктары менен тыгыз байланышта болот”. Мисалы, орто кылымдарда жазылган чыгармалардын эстетикалык көз караштары азыркы адабиятка караганда башкача болушу мүмкүн. Т. Маразыков бул дүйнө таанымды текст түзүлүшүнө таасир этүүчү негизги факторлордун бири катары караган. [Маразыков, 2005:132]

Поэмада архаизм, историзм, диалектизм, вульгаризм сөздөр кезигет. Ал сөздөр бир тараптан чыгармага өзгөчө боёк, стилдик түс берет, бир четинен поэмага өзгөчө түс, стилдик боёк берет, буларды которуу котормочуга кыйынчылык, өзгөчөлүк жаратат. Мисалы:

Өстүргөн алпөөчтөп мени сыйлап,
Кадырлайм ар убакта кыпчак элин.

Назилим араб экен атам Аалы,

Түшүндүм бул чындыкты энди жаңы. [К. А. 346-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

“**Назили**” сөзүнүн түшүндүрмөсү – теги, заты – бул тарыхый чыгармаларда кездешет. Ар бир улуттун тегин билүү - эң маанилүү тарыхый чындык.

Котормодо:

I shall forever respect the Kipchaks

Who coddled and raised me.

After learning the truth about my father Aaly,

I now acknowledge my Arabian **roots**. [Г. Ж. 240-б.]

Адамзат тарыхынын ким экендиги муундан-муунга сакталат. Англис тилиндеги котормосу “**roots**” сөзү менен берилди. Конкреттештирүү ыкмасы колдонулду, өз ара байланышкан, көп тараптуу жана татаал кырдаал. Мезгил-мезгили менен убакыт өтүп теги араб эли экендигин конкреттештирүү процессин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Конкреттештирүү аркылуу анын негизинде кандайдыр бир бүтүндүктү түзүү.

Кармашып кан жыттанып турган чакта,

Тууду алыр жүрүшчү экен **элдик балбан**.

Ошондой кагылышкан шум заманда,

Туу деген бир ишенич болчу аларга.

Ажалга каршы чапкан жеке чыгып,

Баатырлар көп болгон дейт аталарда.

Кантсе да тууду барып жыгып келиш,

Ошондо алардыкы болмок жеңиш. [К. А. 283-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Entering the battle field, amidst the stench of blood

And the noise of fighters colliding,

Soldiers relied upon their ***national hero*** who holds the ***flag***,

Designated to fly their ***flag***,

For confidence and leadership.

Amongst their fore fathers were many heroes

Prepared to sacrifice their mortality,

And likewise, succeeding generations

Held their ***flag*** high as they battled for victory. [Г. Ж. 151-б.]

Поэмадын бул саптарында тарыхый сөздөр менен диалектизмдерди кездештирүүгө болот. Кыргыз тилинде “Туу”-тууду–тууду деген грамматикалык диалектизмдер колдонулган. Англис тилине которулганда ***flag***. Ошондой эле “элдик балбан” – “***national hero***” – деп которулган.

Поэмада кыргыз элинин көчмөн турмушунан алынган коннотация учурайт. Азыркы окурмандарга, англис тилиндеги окурмандарга жомок сыяктуу көрүнгөн учур “***Катташып кербен жүрсүн ортобузда***” мурунку көчмөн замандын жашоосунун негизги белгилеринин бири. Мисалы:

Атынан арабдардын айтар кебим,

Дос туттук Азиянын кыпчак элин.

Катташып кербен жүрсүн ортобузда,

Айтарым ушул деди Аалы менин. [К. А. 314-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

I can assure you that the Arabs will fulfil,

Their duty to support your nation.

And by encouraging caravan trade,

And consider the Asian Kipchaks friends. [Г. Ж. 198-б.]

Көчмөн калктын тажрыйбасынан алып, кербенге салыштырган, мындай көрүнүш көчмөн элдин турмушунан түшүнүгү жок англис тилдүүлөргө экзотикалык ойду калтырат. Англис тилине которууда ойду тагыраак жеткирүү үчүн кыргыз тилиндеги эки компоненттүү **кербен жүрсүн** деген сөз лексикалык кошуу трансформациясы менен. **Кербен жүрсүн** деген сөз кыргыз маданиятында жана көчмөн турмушунда маанилүү болуп саналат. Бул сөздө эки компоненттен турган “кербен” жана “жүрсүн” сөздөрү колдонулат, ал эми “кербен” тарыхта элдердин жана товарлардын көчүп жүрүшүн, соода жана байланыш үчүн түзүлгөн жолдорду, ал эми “жүрсүн” деген сөз улантуучу, динамикалык процесс болуп, ошол процесстин улануусун, сакталышын билдирет. Бул түшүнүк көчмөн калктын жашоосунун жана маданиятынын бир бөлүгү болуп эсептелет. Англис тилинде бул сөздөрдүн түз эквиваленти жок, андыктан лексикалык кошуу, трансформация колдонулат. Бул трансформациянын максаты – кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маңызын жана контекстин сактап, англис тили аркылуу түшүндүрүү менен *by encouraging* деген сөз кошулуп, төрт компоненттүү салыштыруу менен *by encouraging caravan trade* (кербен соодасын жайылтуу менен) деп которгонго туура келген. Жыйынтыктап айтканда эскирген сөздөрдү которуу тактыкты, мүмкүн болушунча түп нускага жакын болуусун талап кылат.

3. Эстетикалык релеванттуулук – искусство жөнүндөгү, көркөм чыгармачылыктагы, жаратылыштагы, турмуштагы сулуулуктун, көркөмдүктүн формалары жөнүндөгү философиялык окуу. Кимдир бирөөнүн искусствого же анын кандайдыр бир түрүнө карата болгон көз карашынын системасы. Поэмадагы эстетикалык элементтер, анын ичинде образдуулук, көркөмдүүлүк жана элестүүлүк, чыгарманы жандандырып, окурманга терең сезимдерди жаратат. Бул сезимдер жана элестөөлөр адамдын дүйнөсүн тереңирээк түшүнүүгө жана адамдык баалуу сапаттарды өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт. Поэмада ар бир сөздүн, сүйлөмдүн жана тексттин өзүнчө мааниси жана таасири

бар. Автор өзүнүн идеясын жеткирүү үчүн сөздү тандоодо абдан так жана анык болуусу маанилүү. Бул таасир окурманга эмоционалдык жана эстетикалык дүйнөсүнө түздөн-түз кирип, анын руханий өсүшүнө жана жашоого болгон көз карашын өзгөртөт. Чыгармада эстетикалык баалуулуктарынын ролу баса белгиленет. Эстетикалык релеванттуулук автордун айтайын деген идеясын максатка ылайык ар бир сөз, сүйлөм, абзац же текст аркылуу айтылып, окурманга таасир берет. Мындай эстетикалык баалуулуктар чыгармада жазыларын ар бир окурман сөзсүз күтөт жана жолуктурат. Чындыгында, жакшы чыгарманы окуганда окурман алган эстетикалык таасир менен жашоого өрнөк сабак, жаңы дем-күч, идея алат. Түп нусканы окуганда кандай ырахат алсаң, котормо дагы ошондой ырахаттанууну тартуулаганда гана эстетикалык релеванттуулуктар сакталат. Профессор Б. Усубалиев тыбыштардын поэтикалык мааниси жөнүндө айткан оюу поэзиядагы тыбыштардын маанилүүлүгүн жана аларды көркөм чыгармаларда кандайча колдонулганын түшүндүрөт. Бүгүнкү күндө: “Тыбыштар уйкаштыкты жана ыргакты камсыз кылуу үчүн колдонулат”. Поэзия тыбыштардын мааниси көп учурда музыкалык ыргак менен байланышкан. Алар чыгарманы айтууда, музыкалык үндөрдү жаратууга жана текстти укканда эстетикалык ырахат алуу үчүн маанилүү ролду аткарат. Мындай тыбыштык ыргак жана уйкаштык окурманга чыгарманы угуу жагынан күчтүү позитивдик таасир берет. Мисалы: Ачык (эринсиз) – жоон үндүү [а] жана эринчил [о] менен рифма түзүлгөн:

Чын сүйгөн ашык үчүн күйүп жанат,

Бирөөлөр атагыңа кумарланат.

Каалашып эки жүрөк бирдей соксо,

Ошондо өз курбусун жаштар табат.[К. А. 295-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

But if people honour one another

And are joined by mutual passion,

Their two hearts beat in unison.

This is the only way the young will find

Their true and forever soulmate. [Г. Ж. 168-б.]

Кыргыз тилиндеги **т** тыбышынан түзүлгөн диссонанс аллитерация англис тилинде, тилдин алдыңкы катарынан жасалган **th** тыбышынан түзүлгөн ассонанс аллитерация аркылуу берилген. Жасалышы боюнча **th** англис үнсүз ачык тыбыш. Ошондой эле англис тилиндеги жылчыкчыл фрикативдүү фонема, коррелляциялык эквивалент жуптарды түзөт.

5. **Психологиялык релеванттуулук.** Поэмадагы мүнөздүү сөздөрдүн өтмө мааниси, троптордун (метафора, салыштыруу, гипербола жана башка фигуралар) мааниси жана алар окурманга кандай таасир тийгизери жөнүндө сөз болот. Тексттеги негизги идея – көркөм чыгармаларда троптордун ролу, автордун идеяларын терең жана таамай берүү аркылуу аныкталат. Поэтикада сөздөр өзүнүн түз маанисинен тышкары, өтмө, символикалык мааниге ээ болот. Ар кандай троптор аркылуу сөздөр терең маани алып, окурманга бир гана жай элементтерди эмес, адамдардын ички дүйнөсүн, аларга таасир эткен учурларды жана психологиялык өзгөрүүлөрдү түшүндүрөт. Котормодо деле антонимиялык маани антитеза уюштуруп нерсе менен нерсенин, белги менен белгинин же кыймыл-аракеттердин карама-каршылыгы аркылуу жыйынтык чыгарылат.

Дүнүйөдө эмнелер жок баары болгон,

Кара жер *бир бөксөрүп, бирде толгон.*

Башынан *бири келсе, бири кетип,*

Алмашып келе жатат өтүп колдон.

Бирөөлөр падыша болгон. [К. А. 282-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Автор тирүүлүктөгү ар кандай сыноолорду бир-бирине кайчылашкан нерселер катары көрсөтөт. Өмүр менен өлүм, жакшы менен жаман, кубаныч менен кайгы, тынчтык менен согуш, токчулук менен ачкачылык – булардын баары

тирүүчүлүктө кезмектешүү менен жүрөт. Алар тиричиликтин жана дүйнөнүн өзүнчө гармониясынын бир бөлүгү катары көрүнөт. Өмүр жана өлүм, жакшылык жана жамандык – булардын бири-бирине көз карашы, бири-бирин толукташы адамга тирүүлүктүн ар түрдүүлүгүн көрсөтөт. Автордун айтымында, бул адам баласы үчүн чоң сыноо, бирок ал – күчтүн булагы, мындай абал тиричиликтин өзгөчөлүгү. Кайгынын аркасында кубаныч, согуштун ичинде тынчтык жана ачкачылыктын ичинде токчулук дайыма болот. Бул дүйнөнүн бүтүндүгүн жана үзгүлтүксүз өзгөрүп туруучу адам баласынын жашоо агымында жүрөрүн стилистикалык фигуралардын антитеза, эпифора ыкмасы аркылуу “*бир бөксөрүп, бирде толгон*”, “*бири келсе, бири кетип*”, көркөм каражаттардын ичинен окказионалдык антонимдерди стилистикалык кызматы боюнча контраст жана көркөм образ жаратуучу өзгөчө поэтикалык категория катары каралат. Бул строфада кыймыл-аракеттин карама-каршылыгы аркылуу философиядагы карама-каршылык категориясы көркөм поэзия аркылуу туюнтулуп жатат.

Ушул философия котормодо:

Our world is in constant flux.

Black earth *once barren, flourishes*

When cultivated by someone's hand.

Kings are *appointed and time again,*

As they sit on their thrones,

Blood flows from swords of heroes

Prized for defending their nations, - [Г. Ж. 149-б.] болуп, “*once barren, flourishes,*

appointed and time again”, абалга байланыштуу эмпирикалык метод аркылуу

каторулду. Антоним этиштер аркылуу түзүлгөн *параллелизм* котормодогу

философиянын таасир этүүчү күчүн кемиткен жок деген ойдобуз, анткени

анлис тилдүү адамзат коомунда деле бири кетип (өлүп), бири келип (төрөлүп),

дүйнө бирде толуп, бирде бөксөрүп турат, мындан башкача болушу мүмкүн

эмес.

Тил баарлашууну ишке ашыруучу негизги байланыш каражаты болуп гана саналбастан, ошондой эле экспрессивдик, көркөм-эстетикалык мааниге ээ болуп, адамдардын жан-дүйнөсүнө жана аң-сезимине таасир этүүчү күчкө да ээ. Баарлашуу аркылуу адамдар өз ара ой-пикирлерин, позитивдик маанайларын, сезимдерин билдиришет. Тил – бул адамдардын бири-бири менен байланышып, ойлорун жана маалыматтарын алмашуусунун негизги каражаты. Тил – аркылуу жеке ойлор, көз караштар жана эмоциялар бири-бирине жеткирилет.

6. Когнитивдик релеванттуулук. Тилдин адамзат коомунун өнүгүшүндө аткарган зор кызматы когнитивдик илимде өзүнчө багыттын – когнитивдик лингвистиканын, же когнитивдик тил илиминин пайда болушуна алып келет. Демек, когнитивдик лингвистика, же когнитивдик тил илими (КТИ) – когнитивдик илимдин багыттарынын бири, ал когнитивизмдин негизинде жана базасында антропоборборлуу парадигманын алкагында адамдын таанып-билүү ишмердүүлүгүндөгү тилдин ролун аныктоого жана менталдык тилдик түзүлүштөрдү жана процесстерди сыпаттоого багытталган изилдөөлөрдүн жыйынтыгы катары пайда болгон. [Камбаралиева, 2019:24]

«Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндө» (КТКС) когнитивдик тил илими мындайча аныкталат: «Когнитивдик тил илими – бул лингвистикалык багыт, анын көңүл чордонунда тил жалпы когнитивдик механизм катары, маалыматты репрезентациялоодо жана трансформациялоодо роль ойноочу белгилердин системасы-когнитивдик аспап катары турат». [КТКС, 1996:52]

Когнитивдик лингвистиканын тилин жана анын функционалдуулугун адамдардын ой жүгүртүүсү, мээнин иштеши жана аң-сезим менен байланыштырып изилдейт. Когнитивдик лингвистиканы изилдеген негизги окумуштуулар: Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицкая, Ю. С. Степанов жана Е. С. Кубрякова сыяктуу окумуштуулар когнитивдик лингвистиканын негизги изилдөөчүлөрү болгондуктан, алар тилдин аң-сезимде кантип иштешип, кандай иш-аракеттерди жана ой жүгүртүүнү чагылдырганын изилдешкен. Алар

когнитивдик лингвистиканы таанып билүүдө, калыптанышына өз салымдарын кошкон.

Когнитивдик лингвистиканын негизги түшүнүгү болуп Россияда, Кыргызстанда, башка мамлекеттерде өтө көп сандагы эмгектер арналган. Мунун өзү бул тилдик көрүнүштүн маанилүүлүгүн далилдейт. (Выготский 1996; Николаев 2000; Вертелова 2001; Бородкина 2002; Тагаев 2004; Дербишева 2005; 2009; 2012; Лазариди 2008; Төлөкова 2012; Камбаралиева 2014 ж.б.) Бул окумуштуулардын изилдөөлөрүнүн негизинде, биз котормого когнитивдик ыкмаларды берүү менен төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот. Профессор З. Караева ар бир экстралингвистикалык релеванттуулукту өзүнчө карайт.

Тексттеги негизги идея – ар бир маданият өзүнүн когнитивдик базасына таянып, дүйнө таанымды жана аң-сезимдик өзгөчөлүктөрдү белгилейт. Бул өзгөчөлүктөр, негизги ролду аткарат. Маданияттардын өзгөчөлүгү жана когнитивдик базалар чыгармадагы улуттук өзгөчөлүктөргө, котормо тилдин окурмандарына адекваттуу, түшүнүктүү берүү менен окурмандарга жаңы жолдорду ачуу. Ар бир маданият өзүнүн дүйнө таанымын жана аң-сезимдик өзгөчөлүктөрүн негизги элемент катары карайт. Чыгарманын котормосу дайыма окурмандардын көңүл буруу чордонунда болот. Бир маданиятта бар элементтер башка маданиятта жок болушу мүмкүн. Демек котормо ишинде ушундай айырмачылыктарды туура түшүнүү зарыл. Сөздөрдүн эки тилде тең денотативдик маанилеринин дал келиши өтө аз, 40% кездешет. Кыргыз жана англис тилдериндеги туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер толук дал келген учурлары да кездешет. Мисалы:

Бир күнү кыз атасы Катыраң чал,

Көз нурум, жүрөк каным Дарыйка жан.

Өткөрбөй өз кезинде турмуш курат,

Жаралып дүнүйөгө келген адам. [К. А. 291-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

One day her aged father Katyrang,
Dariyka, you are *the light of my eyes,*
The blood that pumps from my heart.
In whom you could meet your match?
Find your soulmate, my lion-child.
Open your eyes and look around. [Г. Ж. 162-б.]

Кыргызча туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер *Көз нурум, жүрөк каным*— англис тилиндеги “*the light of my eyes, the blood that pumps from my heart*” деген туруктуу сөз айкашына туура келет, котормодогу сөз айкашынын эквивалентин табуу аркылуу которулган. Мисалы:

Кымыздан балдан ширин кыз атагы,
Жигитти кызыктырбай тынч жатабы. [К. А. 293-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Nature as sweet as kymyz and honey,
The girl attracted dzhigits from near and far. [Г. Ж. 171-б.]

Эквиваленттүүлүктүн жоктугу экстралингвистикалык факторлорду камтыган маданий-тарыхый жана социалдык абал менен түшүндүрүлөт. Анткени элдин маданияты, алардын басып өткөн жолу, көз караштары да айырмаланып, ар түрдүү болгондуктан, поэтикалык которууда мындай учурга өзгөчө көңүл бурулат. Тилдердин айырмачылыгы гана эмес, маданияттардын өзгөчөлүгү, тарыхый-социалдык шарттар дагы эквиваленттүүлүктүн жоктугуна себеп болот. Улуттук аң-сезим – адамдардын өздөрүнүн белгилүү бир улутка, этностук топко тиешелүүлүгүн түшүнүүсү. Котормодогу экстралингвистикалык релеванттуулуктун бирден-бир көрсөткүчү болуп саналат. Бул сөздөргө түшүндүрмөлөр берилет.

К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (КОС) *Кымыз* – кишинин каны, эт – кишинин жаны погов. кумыс – кровь человека, мясо-душа человека;

жуткан кызыл кымызы тамагынан көрүнгөн фольк. (тело красавицы столь нежно, что) кумыс, который она пила, просвечивал сквозь глотку; “*Кымыз*” – сөзү аркылуу кыздын, аялдын өзгөчө сулуулугу, берешендиги аныкталган. Англисче сөздүктөрдө “*kumyz*”, “*kumiss*”, “*koumiss*”, “*kumis*” сөздөрү которулган. “*Жугум*” – бой жеткен, эр жеткен эркек, боз улан. Тайманбаган, тартынбаган кайраттуу жаш адам, азамат. [КТТС, 2011:560] Тарых барактарында Орто Азиядагы — эр жүрөктүүлүгү, чыйрактыгы, туруктуулугу, ат минүү жана курал колдонуу чеберчилиги менен айырмаланган чабандес. Англисчеге которууда “*Жугум*” – fellow, guy, lad, swain

<https://tamgasoft.kg/dict/index.php?lfrom=kg<o=en&lang=ru&word=%D0%B6%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%82>

Балага *эне сүтү дары* дешип,

Кыз балбан келген сайын эмчек эмет.

Багылды жакшы шартта шердин уулу,

Тарады Дарыйканын ичте муңу. [К. А. 338-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

A mother's milk is medicine to a child,

And so, whenever he was brought to her.

Dariyka offered her breast to her little wrestler,

Through taking good care of her son. [Г. Ж. 228-б.]

Поэтикалык образдуулуктун дагы бир үзүндүсү Кыз Дарыйканын энелик ички абалы төмөнкүдөй сөздөр аркылуу айтылат:

Эне сүтү дары- A mother's milk is medicine; эмчек эмет- to breast; шердин уулу - her little wrestler. *Эне сүтү* – наристе үчүн зарыл бардык азык заттарды өзүнө камтыйт. Бул жөнөкөй гана азык эмес, наристенин муктаждыгына толук төп келген табылгыс табигый азык. Демек, котормодо Дарыйка араб элинин мураскору, уулуна абдан татыктуу, кам көрүп багат. Эненин ички сезимин, котормочу автордук чеберчилик менен берүүсү керек. Тил – бул коомдун жана анын тарыхынын өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болгон маанилүү маданий,

социалдык жана когнитивдик курал. Ар бир тил коомдун дүйнө таанымын, баалуулуктарын жана тарыхын чагылдырат. Тил аркылуу адамдар өз ойлорун, натыйжаларын, тажрыйбаларын билдиришет. Тил коомдун өз ара байланыштын негизин түзөт. Адамдар тил аркылуу өздөрүнүн тажрыйбаларын бөлүшүп, билим алмашуу, коомдук абалдарды түшүнүп, ошол эле учурда тил коомдун түзүлүшүн жана алардын өз ара иштешин жакшыртат. Коом менен тил да өзгөрүп турат, жаңы сөздөр, фразалар жана грамматикалык түзүлүштөр коомдук маанилүү өзгөрүүлөрдү чагылдырат. Элдик поэмаларды адекваттуу которуу үчүн автордун жеке чыгармачылыгы, чеберчилиги жана тилдин аткарган функциясы, экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасири маанилүү. Коннотативдик мааниде котормо көркөм жана тилдик когнитивдик артыкчылык болуп саналат. Сөздөрдүн коннотативдик маанисин колдонуу – бул психологиялык көрүнүш. Тактап айтканда, генетикалык, аң-сезимдик билимдин негизинде, менталдык процесстердин механизмдери аркылуу ишке ашырылат. *Когнитивдүүлүк* – бул тил бирдиктеринин – *маани-маңызын, маанисин, маанилүүлүгүн* аң-сезимдүү, түшүнүү. Демек, котормо “түшүнүү”, “интерпретация” аркылуу байланышат.

6. Прагматикалык релеванттуулук.

Прагматика – текстти же маалыматты которууда адресаттын менталитетин, маданиятын, тарыхый шарттарын, социалдык абалын, алардагы психологиялык менталитеттин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен которуу [Мусаев, 2000:127].

Прагматика – бул ар бир иштин практикалуулугун эске алуу дегенди билдирет. Тил илиминин бир бутагы катары, ал тилдин аткарган милдеттери жана белгилерди аткарган функциялар жөнүндөгү илим, алардын баарын которгондо адресаттын өзгөчөлүгүнө багытталат, прагматиканын пайдалуулугу сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдейт жана аларды которууда адресатка карата багыттайт. [Караева, 2019:133]

Котормодо прагматика башкача дагы бир маанилүү функцияны аткарат. Которгондо кабыл алуучуну эске алуу дегендикке жатат. Индияда траурдун символу “ак” түс болот, мындай сөздү биздин маданиятка которуп жатканда

“кара” деп которууга туура келет. Котормо процессинде кабыл алуучу тилдин жана маданияттын өзгөчөлүктөрү чоң роль ойнойт. Ар бир элдин дүйнө таанымы, каада-салты, баалуулуктары, ошол эле учурда психологиялык менталитети ар башка болушу мүмкүн. Мындан улам, бир тилде колдонулган сөз жана фразалар башка маданиятта же тилде ар башка мааниге ээ болушу ыктымал. Мисалы:

Муну мен көргөнүмө *шүгүрлүк* деп,
Күнүнө нече марта айтат муну.
Күн өтүп айга айланып, ай жыл болуп,
Баланын толук бирге жашы толуп
Белгилеп туулган күнүн баласынын,
Бата алды көпчүлүктүн малын союп.

Билинбей жыл артынан жылдар өттү,
Жетиге Шахисинданын жашы жетти.
Баланын түрүн байкап көргөн киши,
Тартар деп ата-энесин ойго кетти. [К. А. 338-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

The lion-girl's sadness abated;
A much-welcomed state for which
She *thanks God*, several times a day.
Days turned to weeks and weeks to months,
And the time soon came to celebrate
The child's first birthday.
Blessings were received and cattle slaughtered,
Then almost unnoticed, the years fled by
And Shahisynda reached the age of seven. [Г. Ж. 228-б.]

Бул учурда ар бир улуттун каада-салттарын, ырым-жырымдарын, оюн-зоок, шаан-шөкөттөрүн, нарк-баалуулуктарын, үмүт-ишенимдерин которууда айырмачылыктарды, өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен которуу абзел. Кыргыз маданиятында сөздүн маңызы жана анын күчү өтө чоң орунга ээ болгон. Илгертен кыргыздар сөзгө терең маани берип, анын күчүн сезип, сөздүн колдонулушунда өтө этият мамиле кылышкан. Сөз адамдын жан дүйнөсүн, оюн, сезимдерин жана багытын чагылдырат деп эсептеген. Кыргыздар сөздү аткаруучу күч катары карашкан. Алардын түшүнүгүндө сөз жөнөкөй билдирүү эмес, ал ошол эле учурда адамдын абалын, сезимдерин жана тажрыйбасын чагылдырып, аны өзгөртө ала турган күчкө ээ. Мындан улам, сөзгө терең маани берилген жана анын ишенимдүү, туура колдонулушу өтө маанилүү болуп эсептелген. Аллах Таала канчалык көп жакшылык берсе, пенде ошончолук көп шүгүр кылуусу зарыл. Шүгүрдүн өлчөмү – канаат, сарамжалдуулук жана ыраазычылык. Демек, поэмада Дарыйканы сыноого салган жашоосуна ал **“шүгүрлүк” = “thanks God”** айтат. Адамзат жашоосуна ыраазычылык билдирүүдө, күнүмдүк турмушунун өйдө-ылдыйына карабай дайыма “шүгүр” келтирет. Буга Дарыйканын образы дагы мисал болот.

Ак бата алуу – Blessings кыргыз маданиятынын эң бир керемет салттарынын бири. Бата алып жаткан адамга негизи үй-бүлөнүн жашоосундагы абалды же адамды жакшы билет жана поэтикалык мүнөздө «жашыл жайытты» — мал-жандыктын көбөйүшүн, «тамырдан кандын тез жүгүрүүсүн» — тез сакайып кетүүнү, «жаңы бешикти» — чүрпөлүү болууну, «бекем калканды» — ишенимдүү досту катыштырып, конкреттүү каалоо-тилектерди айтат. Поэмада элдин Дарыйканын баласы Шахисындага алакан жайып ак дилинен ак бата беришет. Себеби, кыргыз маданиятында бата берүү тазалыктын, аруулуктун, жакшылыктын, жетишкендиктин, бейпилдиктин, тынчтыктын символу болуп саналат.

«**Батанын** психика-физиологиялык да касиети бар. Ал адресатты оң жана пайдалуу жашоого ынандырып мээ нейрондорун активдештирип, дененин жана аң сезимдин максаттуу башкарылышына алып келери ыктымал. Батаны

аутогендик машыгуулардын сырткы стимулятору катары да баалоого болот. Бата өмүр үчүн өбөк да, таяныч да, жетектөөчү да боло алат» [Зулпукаров, 2021:100].

7. Семиотикалык релеванттуулук. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасынын түп нускасы менен анын котормосун салыштыруу аркылуу, поэмадагы семиотикалык белгилерди аныктоого болот:

Ал өзү бышып турган алма эмеспи,

Жүрбөйүн шактан үзүп кагып кетип.

Ачуум энди, эне, келди менин.

Сөздү кой эл күрөшөр көрсөт жерин.

Канчалык жаан балбан болсо дагы,

Басамын суу сепкендей кыздын демин.[К. А. 302-303-б.]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Like a ripe apple on a tree,

I shall shake her branch, then pluck her.

Oh, mother, I'm now too riled

To hear any more,

So, cease your warnings

And show me the battle ground. [Г. Ж. 180-б.]

Элдик поэманын саптары өзгөчө белгилерге ээ, андагы поэтикалык белгилер жана тилдик белгилердин байланышы денотациялык жана коннотациялык аспектидеги аткарган функциясында бирин-бири толук чагылдыруусу аркылуу ишке ашат. Анткени поэтикалык текстти түзүүдө тилдик белгинин коннотативдик мааниси негизги орунда турат. Мисалы, кыргыз чыгармаларында жана алардын котормолорунда жаштыктын образы - метафорикалык образ алма: “*Ал өзү бышып турган алма эмеспи*” - деп алманын образы аркылуу, “*Жүрбөйүн шактан үзүп кагып кетип*”-деп шактын образы аркылуу салыштырылат. Ошондой эле “алма” үй-бүлөгө салыштырууда,

эгер аял күйөөсүнүн үй-бүлөсүнүн бир бөлүгү боло албай калса, ал өз балдарын тамырдан кесип салат. Элестетсек, бала – бул алма. Эгер алма бактын тамыры жок болсо, алма ширелүү болуп, бышып жетилеби? -деген семиотикалык белгилерди жашоодо кездештирүүгө болот. Көп учурда, ар бир тилде жана маданиятта белгилүү бир сөздөр жана түшүнүктөр болот, алар башка тилдерде же маданияттарда түздөн-түз эквиваленттүү болбойт. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн көбү өзгөчө маданий контекстте терең мааниге ээ болуп, башка тилдерде анык бир сөз менен которулбайт.

«*Улуулар урматка арзыйт*» – кыргыз жана англис менталитеттерине тең бирдей бап келген когнитив. Улуу атрибуттук субстантиви – жашы, акыл-эси, билим-тажрыйбасы, кадыр-баркы, кызматы, статусу, күч-кубаты жогору инсандардын аталышы. Жагдайга, семантикасына карап, анын чегинде бир нече келки когнитивалар ажыратылдыгын, *улууларды сыйла/respect your elders* накыл сөзү эки этноско бирдей эле тиешелүү экендигин белгилеген. Америкалыктар да улуу адамды, өзгөчө ата-энени төргө отургузуп, сыйлаганды жакшы көрүшкөндүгүн айткан (Абдраева А. Т., док. Дисс. Автореф. – Б., 202. 27-бет). Мисалы, кыргыз тилиндеги “*аксакал*”, “*жигит*” сыяктуу сөздөрдү башка тилдерге которууда алардын мазмунун толук берүү кыйын болушу мүмкүн. Тилдин айрым лексикалык бирдикти маданий жана тарыхый контекстке байланыштуу болгондуктан, аларды башка тилдерде туура берүү үчүн, кошумча түшүндүрмөлөр жана контексттер талап кылынат. Айырмачылыктар эквиваленттүү эмес лексикада, улуттук маданий көрүнүштөрдө, фразеологиялык сөз айкаштарында, улуттук-спецификалык метафораларда жана образдарда байкалат. Которуу процессин татаалдаштырган мындай көрүнүштөр түрдүү трансформациялык ыкмаларды колдонуу менен маани-маңызын түшүндүрүүнү талап кылат. Кыргыз элинде өң-түстөргө өзгөчө көңүл бурушат, ошондой эле символикалык белгилер коомго жараша калыптанат. Мисалы кыргыздарда кызыл алма – сүйүүнүн, тазалыктын, жакшылыктын, аруулуктун, ден соолугу чың адамды, күздү, молчулукту, түшүмдүүлүктү, кооздукту, сулуулукту сүрөттөөдө колдонулат.

Мисалы:

Белегин таштан кетти арстан сага,

Бар дешет боюңузда калган бала.

Тулпардын белгисиндей ошол туяк,

Кут болсун баары бизге нишаалла. [К. А. 324-б]

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

Котормодо:

Yet part of you will always remain

In lion's most precious gift of a baby.

A racehorse is judged by its baby,

But it is God who provides the good things in life. [Г. Ж. 209-б]

Үчүнчү строфанын сабындагы ***Тулпардын белгисиндей*** ошол ***туяк*** англис тилине ***A racehorse is judged by its baby*** деп тилдин экстралингвисттик өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылып, перефраздоо менен кошумча сөздөр менен берилди. «***Туяк***» атанын артында калчу, анын жолун улоочу тукуму, уулу, мураскору, эркек баласы – туягын улайт деген маанилерин туюндурат. Кыргыздын кыздары жоокер болушкан. Ошондуктан, баалуулук, нарктуулук катары кыргыз эли “**атадан туяк**” калышына абдан чоң милдет катары эсептешет. Мисалы, кыргыз тилиндеги “**туяк**” сөзүнүн маңызы кыргыз маданиятында атанын ишеними жана символу болуп эсептелет. Ал ата-бабалардын жана эне-аталардын жолун улантуучу, тукумду улап, элге кызмат кылган муундарды билдирет. «**Туяк**» – бул адамдын жогорку тукумуна байланыштуу жана улуттук каада-салттарда чоң мааниге ээ болгон түшүнүк. Башка тилдерде түздөн-түз которуу мүмкүн эмес, анткени анын маңызы жана мааниси ошол, эле тилдин социалдык жана маданий контекстине ылайыкташкан.

8. Социалдык релеванттуулук – бул релеванттуулук коомдун өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү менен андагы башкаруу бийлигинин статусун, өлкөнүн экономикалык, социалдык жана саясий акыбалын көрсөтүү менен, өлкөлөр ортосунда кандай

карым-катнаш мамилелер болоорун жана кандай иш жолдору ачыла тургандыгы айтылат. Мисалы:

Сак болгун мен айткандар дагы эле бар,

Күтөрүм ушул деди балам сенден.

Билгизбей ич-койнуңа душман кирет,

Сырыңдын жашыруун баарын билет.

Ал куулар душманына сөздү таштап,

Койнуна котур ташын катып жүрөт.

Ошондой мекениңдин душмандарын,

Астыртан издеп жүрүп тапкын барын.

Аяба ал ***сасыган жумурткалар,***

Алышсын эл алдында жазаларын. А

Байкагын бардык иште кыраакы бол, В

Башка элге ач көздөнүп сунбагын кол. В

Ар дайым калыс болуп адал жүргүн, А

Адамга пайда берет акыйкат жол.А

Айтарым эң акыркы муну түшүн, А

Бөлүнбөй эл ортосу болсун бүтүн. [К. А. 287-б] В

https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D1%8B%D0%B7_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8B%D0%B9%D0%BA%D0%B0.pdf

My dear child,

Take careful heed of my warning

That within our own nation,

There are cunning traitors

Who will stealthily uncover your secrets,

Then disclose them to our foes.

These enemies of our motherland,

These stinking eggs,

Conceal their rotten cores within them.

So, search them out and once found,

Show them no pity and to set an example,
Ensure they are punished in public.
As you conduct your work,
Remain vigilant and observant.
Neither succumb to greed
Nor side with one group over another.
Always remain neutral and open,
For only fair play benefits humanity. [Г. Ж. 157-6]

Бул саптар аркылуу элдин коопсуздугу, тынчтыгы жана сырттан көз арткан душмандардан коргонуу максатында жалпы элдин абалы, көйгөйлөрү улуу аксакал, насаатчылар кеңеш берет. Бул фразеологизм “*Койнуна котур ташын катып жүрөт*” – жаман ойлуу, ичи арам, бирөөгө жамандык кылайын деген ниети бар, бузукулук ою бар. (КТФС, 2015)

«*Сасыган жумурткалар*» – *stinking eggs* сыяктуу туюнткан терс тилдик бирдиктер көркөм чыгармаларда өзгөчө мааниге ээ. Бул сөздөр терс энергияларды, каарды, ачууну же жек көрүүнү билдирет. Вульгаризм, сөздүн маанисинин окшоштугуна карабастан, көркөм чыгармаларда терс маалыматтарды күчөтүп көрсөтүп, каармандардын чыныгы психологиялык абалын, алардын ички дүйнөсүн, табиятын так ачуу үчүн колдонулат. Көркөм чыгармаларда терс позитивдерди билдирген тилдик бирдиктердин, анын ичинде вульгаризмдердин орду өтө маанилүү. Каармандардын ар кандай абалын, алардын ички дүйнөсүндөгү терс сезимдерди, мисалы, ачуулануу, жек көрүү, каардуулукту, түз жана таамай көрсөтүү үчүн мындай сөздөр колдонулат. Вульгаризм терс энергияларды билдирген тилдик бирдиктер каармандын психологиясын ачык көрсөтөт, окурманга каармандын жан дүйнөсүндөгү татаал абалды түшүнүүгө жардам берет.

Үчүнчү бап боюнча жыйынтык

Заман талабына ылайык изилдөөлөрдүн негизинде көркөм чыгармаларды, анын ичинде элдик поэмаларды илимий деңгээлде изилдөө биздин өлкөдө, коңшу

өлкөлөрдө жана чет өлкөлөрдө изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун жаратат. Окумуштуулар тарабынан көркөм текстти талдоонун ар түрдүү методдору жана ыкмалары иштелет. Орус окумуштуусу А. А. Липгарттын эмгектеринде көрсөтүлгөндөй, лингвопоэтикалык анализ лингвистикалык, стилистикалык, адабий, семиотикалык анализдерди камтыйт. Лингвистикалык анализ аркылуу поэманын тексттик котормосуна фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик тилдин деңгээлдери аныкталат.

Окумуштуулар тарабынан көркөм тексти талдоонун ар түрдүү ыкмалары иштелип чыккан. Алардын арасында лингвопоэтикалык анализ өзгөчө орунду ээлейт. Орус окумуштуусу А. А. Липгарттын эмгектеринде айтылгандай, лингвопоэтикалык анализ көркөм текстти терең түшүнүүгө жардам берет жана бир нече аспектиде каралат. Бул ыкма лингвистика, стилистика, адабий жана семиотикалык анализдерди камтыйт. Лингвистикалык анализ тексттин тилин жана түзүлүштөрүн изилдөө менен иштейт. Поэманын котормо тексттеринде фонетика-фонологиялык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик деңгээлдери аныкталат. Фонетико-фонологиялык деңгээлде сөздөрдүн үн компоненттерин, алардын гармониясын, саптардагы үндөрдүн ыргагын жана угулушун изилдейт. Морфологиялык деңгээлде сөздөрдүн түзүлүшүн, сөз формаларын жана грамматикалык маанисин карайт. Лексикалык деңгээлде сөздөрдүн маанисин, алардын стилистикалык образ, контекстте берген маанилери, колдонулушу каралат. Синтаксистик деңгээлде сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, алардын байланышы жана композициясы көзөмөлдөнөт.

1. Поэтикалык көркөм чыгармадагы фонетика-фонологиялык каражаттардын которуу жолдорунун өзгөчөлүктөрү, түп нуска менен котормо талдоого алынат. Поэмадагы аллитерация, ассонанс, диссонанс, уйкаштык, эстетикалык уккулуктуулугу, тыбыштардын вертикалдык, горизонталдык абалда жайгашышы, саптардын угумдуулугу жана көркөмдүүлүгү каралып, мисалдар менен моделдер түзүлөт.

2. Лингвистикалык анализ жүргүзүүдө котормонун морфологиялык бирдиктерин изилдөө, изилденүүчүнү кызыктырат. Поэма саптарындагы сөз түркүмдөрү, морфемалар, коннотативдик маанилер, фонетикадан баштап тексттик деңгээлге дейре иштетилет. Кыргыз жана англис тилиндеги морфологиялык каражаттар котормочу тарабынан изилденип, тийиштүү моделдер түзүлүп, изилденет.

3. Поэманын текстин которууда лексикалык сөздөрдү көркөм адабий, элдик оозеки чыгармалардан азыркы учурда өткөн доорду чагылдырган өзгөчө кабыл алынган сөздөрдү, диалектизмдерди, архаизмдерди, историзмдерди, диний лексика жана фразеологизмдерди, этнографизмдерди да кеңири кездештирүүгө болот. Алардын аткарган кызматы жана англис тилине которуу жолдору, компоненттери каралат.

4. Эпикалык чыгарманын котормосунда синтаксистик каражаттар поэманын экспрессивдүүлүгүн, көркөмдүүлүгүн мазмунун, маанилүүлүгүн, идеянын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Поэмадагы жөнөкөй, сөз айкашы сөздөрүнө синтаксистик деңгээлде талдоо кыргыз жана англис тилдеринин байланыштарын кандайдыр бир белгилүү мыйзам ченемдүүлүктө каралат. Поэманы англис тилине которууда бир компоненттүү жөнөкөй сөздөр – бир компоненттүү, эки компоненттүү, үч компоненттүү жөнөкөй сөз айкаштары берилет. Ошентип, тектеш эмес тилдердин котормодогу өзгөчөлүктөрү салыштырылат.

5. Поэманын англис тилиндеги котормолоруна стилистикалык анализ жүргүзүү аркылуу поэтикалык кептин көркөмдүк өзгөчөлүгү, сүйлөөнүн салттары, принциптери, күчү, кадыр-баркы бааланат. Котормонун негизинде метафоралык, метонимиялык, эпитеттик мисалдар талданат. Поэманын текстти аркылуу тил илиминдеги стилистикалык анализдер эки тилде салыштырылат.

6. Поэманын котормосуна адабий анализ жүргүзүү менен анын идеясы иликтенет. Демек, Кыз Дарыйка жашаган коомдун тарыхый баатырдык, эрдик, намыстуулук, адеп-ахлактык жагдайлары ачылат. Элдик, фольклордук поэзияларында *“сүйүү”*, *“намыс”* темасы камтылат. Натыйжада, Дарыйка

менен Азирети Аалынын ортосундагы махабат сюжети өнүгөт. Экөөнүн сезимдери поэмада терең берилет. “Сүйүү”, “намыс” жөнүндө айтылат.

К. Алиманов, С. Эралиев, Ж.Бөкөнбаев, Т. Адышева, А.Үсөнбаевдер акындык аң-сезимдердин, ой-толгоолордун негизин түзүшөт. Алсак, К. Алимановдун “Кыз Дарыйка” поэмасындагы “сүйүү”, “намыс” көркөм лексикалык каражаттар аркылуу талданат. Поэмада коомдогу өзгөчөлүктөр көрсөтүлөт.

7. Поэманын котормосуна семиотикалык анализ жүргүзүү орчундуу маселе катары каралат. Ошондой болсо да, өткөн доордогу, коомдогу элдик, улуттук белгилерди, символдорду камтыган белгилер системасы аныкталат.

8. Котормонун экстралингвистикалык факторлору – бул улуттук социалдык-маданий, саясий-экономикалык өзгөчөлүктөр тууралуу билдирүүлөрдү кабыл алуу менен кыргызчадан англисчеге кайра түзүү баалуу экендиги айтылат. Экстралингвистикалык изилдөөлөр – тилдик каражаттардын маанилерин реализациялоодо тилден башка дагы атайын кырдаалды көрсөтүүдө анын түзүлүшүнө, айтылышына башка тилдик эмес себептер да таасир беришет. Мисалы, тарыхый сөздөрдү которууда ошол мезгилдеги кырдаалды билүү шарт. Экстралингвистикалык релеванттуулук котормодо өтө жогорку орунда турат, себеби котормочу болуу үчүн жалаң гана тилди билүү аздык кылат. Котормочуга ошол которулуп жаткан тилдин тарыхын (тарыхый релеванттуулук), ошол коомдун өзгөчөлүгүн (социалдык аспект), элдин менталитетин (когнитивдик аспект), психологиясын (психологиялык аспект), тилдеги инварианттардын өзгөчөлүгүн (топологиялык аспект), маданиятын (маданий аспект), чыгарманын берүүчү таасирин (эстетикалык аспект), ошол коомдогу саясий абалды жана аны көрсөтүүчү тилдик каражаттарды ж.б. дагы көптөгөн релеванттуу маалыматтарды билүү шарт. Кыргыз маданиятында колдонулган конкреттүү сөздөр, салттар, каада-салттар, анын ичинде улуттук маанилүү символдор котормо учурунда кеңири түшүндүрмөлөрдү талап кылат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Илимий иштеги коргоого коюлуучу жоболордун негизинде жыйынтыктар чыгарылды:

Поэма-элдин каада-салтынын, үрп-адатынын, турмушунун көркөм чагылдырылышы. Ал эми анын башка тилге которулушу – элдик поэманын экинчи өмүрүнүн жаралышы. Биз изилдөөгө алган «Кыз Дарыйка» аттуу элдик поэма салыштырма жол менен иликтөөгө алынды, чечмелеп айтканда, түп нуска менен котормонун лингвопоэтикасы салыштырылды, түпнускага тең ата котормо болушу үчүн которуу учурундагы пайдаланылган ыкмалар ортого салынды жана жыйынтыктар чыгарылды. Лингвистикалык анализ аркылуу поэманын өзгөчөлүгү, кайталанбастыгы аныктай турган 1)фонетика-фонологиялык; 2) морфологиялык; 3) лексикалык; 4)синтаксистик деңгээлдери анализденди. Кыргыз тили жана англис тилинин ортосундагы айырмачылыктар, ошондой эле эки тилдин маданий жана лексикалык өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Кыргыз тилиндеги тилдик каражаттарды, көптөгөн ишенимдерди, накыл сөздөрдү жана жергиликтүү диалектизмдерди англис тилине туура которуу кыйынчылыктары кыргыз жана англис тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрү аркылуу казал - *ghazal*, дулдул- *steed*, жахан-*jahan* лексикалык окшоштуктары алынды. Кээ бир сөздөрдүн маданий контекстин аныкташ үчүн кошумча түшүндүрмөлөр берилди. Алар аксакал-*aksakal*, жигит-*dzhigit*, бата алуу-*blessing*, кымыз- *kumis* лексикалык өзгөчөлүктөрү аныкталды. Кыргыз элинин каада-салттары, түшүнүктөрү жана психологиясы англис тилине которулганда анын мазмуну жоголуп калбашы үчүн этнографиялык маанилери колдонулду. Эффективдүү, адекваттуу котормо үчүн, автордун стилиндеги өзгөчөлүктөрүн сактап, түп нусканын маанисин туура берүүгө аракет жасалды. «Кыз Дарыйка» поэмасынын мазмуну жана формасы аркылуу анын айрым өзгөчөлүктөрү эске алынды. Поэманын лирикалык мааниси, ритм жана ыргагы, ошондой эле анын түзүмү жана саптарынын өз ара байланыштары котормону өзгөчөлөнттү. «Кыз Дарыйка» поэмасын англис тилине которуу — бул тилдик жана маданий

кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңүү үчүн чыгармачылыкты жана аналитикалык жөндөмдү талап кылды. Котормодо поэманын терең философиялык маанисин, поэтикалык түпкүрүн жана маданий өзгөчөлүктөрү сакталып, эквиваленттерди туура тандоого аракет жасалып, кыргыз адабиятын англис тилдүү окурмандарга адекваттуу котормо аркылуу түшүндүрүлдү. Максатка ылайык, лингвопоэтикалык анализ аркылуу поэманын стилистикалык каражаттары иликтенди, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилери аныкталды. Кыргыз маданиятындагы поэманын тилдик баалуулуктары көрсөтүлдү. Изилдөөнүн теоретикалык-методологиялык негизи жана илимий булактары катары чет элдик, орус жана түрк тилдүү окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды. Элдик поэмадагы жана котормодогу стилистикалык каражаттардын спецификалык өзгөчөлүктөрү ачылды. Алардын коннотативдик деңгээлдеги которуу жолдору аныкталды; Котормонун стили, чыгарманы түзүүдөгү тилдик каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары жана философиялык ойлору, көз караштары ошону дал өзүндөй которуу үчүн которулуп жаткан тилден адабий мотивдерди, формулаларды, троптун түрлөрүн, стилистикалык фигураларды табууга жасалган аракеттер иликтенди. Диссертацияда чыгарманын поэтикалык тилинин өзгөчөлүгүнө көңүл буруу менен бул маселелерди лингвопоэтикалык талдоонун негизинде гана терең изилдөөгө мүмкүн болору эске алынды. Элдик поэмага жана анын котормолоруна лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү менен көркөм образдарды жаратууда колдонулган тил бирдиктеринин стилистикалык мааниси ачылып, алардын коннотативдик деңгээлдеги которуу жолдору аныкталды.

Лингвопоэтика – адабият таануу менен лингвистиканын кесилишиндеги филологиялык тармак болгондуктан, биз «Кыз Дарыйка» поэмасынын тилдик бирдиктеринин колдонуу өзгөчөлүктөрү, анын эмоционалдык-көркөмдүүлүгү, эстетикалык баалуулугу иликтенди. Поэманын жалпы адабий система структурасындагы негизги компоненттери бөлүп көрсөтүлдү. Ошондой эле «Кыз Сайкал», «Ак Мөөр», «Олжобай менен Кишимжан», «Чептен эрдин күчү

бек», «Шамдай жанган сөздөр» чыгармаларынын котормолоруна анализ жүргүзүлдү. Адабий анализде чыгарманын идеясы берилди жана экстралингвистикалык факторлордун окурманга таасир этүүсү каралды. Элдик поэманын идеясы болгон «намыс», «сүйүү» түшүнүктөрү талдоого алынды. Изилдөөнүн методдору катары компоненттик анализ жүргүзүү, семантикалык-семиотикалык, тарыхый, маданий, типологиялык-салыштырма методдору, сыпаттама, статистикалык, интроспекция ыкмасы, моделдештирүү, контекстуалдык анализ, транслитерациялык, трансформациялык методдору колдонулду.

Ошондой эле, тарыхый-маданий, социалдык-психологиялык адаптацияга байланыштуу маселелер белгиленди. Лингвопоэтиканын жана котормонун негизинде семиотикалык белгилер, тектеш эмес тилдердин өзгөчөлүктөрү, ролу аныкталды. Поэмадагы семиотикалык компоненттердин касиеттери такталды. «Кыз Дарыйка» элдик поэмасы алгачкы жолу англис тилине которулуп, ага семиотикалык анализ жасалды. Поэмада колдонулган көп сөздөрдүн коннотативдик маанисин түшүнүү маанилүү, себеби алар көп учурда элдик философияны, каада-салтты жана аң-сезимдин тереңдиги чагылдырылды. “Кыз” сөзү кыргыз тилинде жөн гана жаш кызды эмес, көп учурда маданий, социалдык жана эстетикалык мааниси кадыр-барктуу экендиги далилденди. Бул маанилерди англис тилинин котормосу аркылуу контекстти толук жеткирүү үчүн кылдаттык менен иликтенди.

Поэтикалык чыгармаларды которуудагы лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирлери белгиленди жана анализдерди ишке ашырдык. Кыргыз чыгармаларын англис тилине которуу өзгөчөлүктөрү, которуу жолдорун иштеп чыгуу, котормодо колдонулган трансформацияларды, интерпретацияларды изилдөө жана аларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү, котормо жолдоруна мүнөздөмө берүү, түп нускага жана анын котормосуна лингвистикалык, стилистикалык, адабий жана семиотикалык анализ жүргүзүү, котормонун экстралингвистикалык

факторлорун аныктоо максатында көрүнүктүү окумуштуу, илимпоздордун илимий-теориялык эмгектери колдонулду.

Жалпысынан элдик поэманын адекваттуулугуна жетишүү менен котормонун лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлору көрсөтүлдү жана алардын котормодогу ролу аныкталды. Эпикалык чыгармалардын катарында поэманы англис тилине которуу аркылуу анын мазмуну, формасы жагынан так, туура келиши, түп нусканын адекваттуулугун сактоо менен башка тилдин каражаттарын трансформациялоо милдеттерин ишке ашыруу котормочунун негизги максаттарынын жана милдеттеринин бири болду. Ошондой эле котормо илиминде экстралингвистикалык релеванттулуктардын өзгөчөлүктөрү эске алынбай келген, б.а., системага салынбай келген. Биз илимий ишибизде котормо категорияларын илимий курал катары пайдалануу менен лингвопоэтикалык каражаттардын негизинде алгачкы жолу системага салынып изилденди. Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз жана англис тилдеринде элдик поэмалар аркылуу берилген тарых, маданият, каада-салт, нарктуулук, баалуулуктардын окшоштуктарын, өзгөчөлүктөрүн ачууда аз да болсо өз салымын кошот деп эсептейбиз.

Жыйынтыгында, эпикалык элдик поэмалардын тили — бул баалуу, маанилүү, улуу тил. Тил — ар тараптуу, көп маанилүү, ар бир элдин жан дүйнөсүнө кирүүгө жардам берет. Поэмада колдонулган тил бирдиктерин изилдөө, иликтөө дүйнө элдеринин, анын ичинен кыргыз жана англис элдеринин тилдик, улуттук деңгээлине жетүү эң маанилүү экендиги каралды.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев, Т. Котормо таануу илимине киришүү [Текст] / Т. Абдиев. – Бишкек: [б-сыз], 2008. – 113 б.
2. Абдраева, А. Т., Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремиялар [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. Т. Абдраева – Б., 2022. – 45 б.
3. Абдыкеримова, А. Э. Лингвистикалык поэтика [Текст] / А. Э. Абдыкеримова. – Каракол: ЫМУ, 2008. – 205 б.
4. Абдыкеримова, А. Э. Көркөм сөздүн поэтикасы [Текст] / А. Э. Абдыкеримова. – Бишкек, 2017.
5. Адмони, В. Г. Типология предложения [Текст] / В. Г. Адмони // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 232–291.
6. Азирети Али Бин Абу Талиб [Текст] / түз. Абдулхаким Санжар, Сейитбек Идирисов, Абдулхаким Санжар. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 184 б.
7. Азнаурова, Э. С. Прагматика художественного слова [Текст] / Э. С. Азнаурова. – Ташкент: Фан, 1988. – 119 с
8. Алишова, М. К. Эпитет и стилистическая трансформация [Текст] / М. К. Алишова. – Бишкек: [б.и.], 2014. – 136 с.
9. Алишова, М. К. Кыргыз жаан англис тилдеринде дүйнөнүн тилдик сүрөтүн салыштырып изилдөө (көркөм, стилистикалык тилдик каражаттардын негизинде) [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. / М. К. Алишова. – Бишкек, 2021. – 340 с.
10. Аристотель. Об истолковании [Текст] / Аристотель // Соч. в 4 т. – М., 1978. – Т. 2. – С. 93–116.
11. Арнольд, И. В. Интерпретация пародии и стилистические функции фразеологизмов [Текст] / И. В. Арнольд // Интерпретация художественного текста в языковом вузе. – Л., 1981. – С. 3–11.
12. Асылбекова, А. Т. А. Осмоновдун чыгармаларынын англис тилдеги котормолоруна лингвопоэтикалык анализ (У. Мейдин котормолорунун

негизинде) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / А. Т. Асылбекова. – Бишкек, 2011. – 148 б.

13. Ахманова, О. С. Лингвостилистика как языковедческая проблема [Текст] / О. С. Ахманова // О принципах и методах лингвостилистического исследования. – М., 1966. – С. 355.

14. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 608 с.

15. Ахматов, Т. Кыргыз тили. Фонетика. Лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омуралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 234 б.

16. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери [Текст]: жогорку окуу жайлары ү-н окуу куралы / Т. Аширбаев. – Бишкек; Ош: [б-сыз], 2000. – 1-китеп. – 122 б.

17. Аширбаев, Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.

18. Аширбаев, Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф. / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. – 34 б.

19. Бабенко, Л. А. Лингвистический анализ художественного текста [Текст]: учеб. практикум / Л. А. Бабенко, И. Е. Васильева, Ю. В. Казприн. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 496 с.

20. Бабенко, Л. А. Филологический анализ художественного текста [Текст]: учеб. практикум / Л. А. Бабенко. – М.: МГУ, 2004. – 464 с.

21. Бакашева, Ж. Ч.Айтматовдун повесттеринде салыштыруу менен метафора [Текст] / Ж. Бакашева. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 102 б.

22. Балли, Ш. Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли; пер. с фр. К. А. Долинина. – М.: Изд. иностр. лит., 1961. – 394 с.

23. Барт, Р. S/Z [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт; под ред. Г. К. Косикова. – 2-е изд., испр. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 232 с.

24. Барт, Р. Воображение знака [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 246–252.

25. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст]: пер. с фр. / Р. Барт. – М.: Рипол Классик, 1994. – 601 с.
26. Бархударов, Л. С. О новом курсе «Теория и практика перевода» в пединститутах и на факультетах иностранных языков [Текст] / Л. С. Бархударов // Тетради переводчика: науч.-теорет. сб. / под ред. Л. С. Бархударова. – М., 1973. – № 10. – С. 97–101.
27. Бахтин, М. М. Автор и герой в эстетической деятельности [Текст] / М. М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 5–25.
28. Бодуэн де Куртенэ, И. А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст]: в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртенэ; сост.: В. П. Григорьев, А. А. Леонтьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1: Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
29. Болотнова, Н. С. Филологический анализ текста [Текст]: учеб. пособие / Н. С. Болотнова. – М.: Флинта-Наука, 2009. – 520 с.
30. Болотов, В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности [Текст] / В. И. Болотов. – Ташкент: Фан, 1981. – 116 с.
31. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст]: окуу китеби / М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б.
32. Борбугулов, М. У истоков поэтического образа [Текст] / М. Борбугулов // Лит. Киргизстан. – 1988. – № 2. – С. 119–129.
33. Будагов, Р. А. Что же лингвистическая поэтика? [Текст] / Филол. науки. – 1980. – № 3. – С.18–26.
34. Вальцель, О. Сущность поэтического произведения [Текст] / О. Вальцель // Проблемы литературной формы: сб. – Л., 1988. – С. 4–9.
35. Ван Дейк, Т. А. Стратегии понимания связного текста [Текст] / Т. А. Ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23. – С. 153–208.
36. Вежбицкая, А. Культурно обусловленные сценарии и их когнитивный статус [Текст] / А. Вежбицкая // Язык и структура знания. – М., 1990. – С. 63–85.

37. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 288 с.
38. Веселовский, А. Н. Историческая поэтика [Текст] / А. Н. Веселовский. – Л.: Гослитиздат, 1989. – 648 с.
39. Виноградов, В. С. Введение в переводоведение: (общие и лексические вопросы) [Текст] / В. С. Виноградов. – М.: Изд-во ин-та общего и сред. образования РАО, 2001. – 224 с.
40. Виноградов, В. В. Избранные труды. О языке художественной прозы [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
41. Виноградов, В. В. Проблемы русской стилистики [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1981. – 320 с.
42. Виноградов, В. В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей. От Карамзина до Гоголя [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1990. – 388 с.
43. Виноградов, В. В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования [Текст] / В. В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1995. – № 1. – С. 5–36.
44. Винокур, Г. О. Понятие поэтического языка [Текст] / Г. О. Винокур // О языке художественной литературы. – М., 1991. – С. 24–31.
45. Винокур, Г. О. Филологические исследования: Лингвистика и поэтика [Текст] / Г. О. Винокур. – М.: Наука, 1990. – 452 с.
46. Винокур, Г. О. О языке художественной литературы [Текст] / Г. О. Винокур. – М.: Высш. шк., 1991. – 448 с.
47. Волков, И. Ф. Литература как вид художественного творчества [Текст] / И. Ф. Волков. – М.: Просвещение, 1985. – 120 с.
48. Выготский, Л. С. Психология искусства [Текст] / Л. С. Выготский. – М.: Искусство, 1986. – 572 с.
49. Гальперин, И. Р. Глубина поэтического перевода [Текст] / И. Р. Гальперин // Литература и перевод: проблемы теории. – М., 1992. – С. 30–33.
50. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

51. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1: Науки логики. – 452 с.
52. Головкина, С. Х. Лингвистический анализ текста [Текст]: материалы в помощь учителю-словеснику / С. Х. Головкина, С. Н. Смольников. – Вологда: ВИРО, 2006. – 119 с. – (Сер. "Живое русское слово" / Департамент образования Вологод. обл., ГОУ ДПО "Вологод. ин-т развития образования", Лаб. рус. словесности).
53. Гореликова, С. Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке [Текст] / С. Н. Гореликова // Вестн. Оренбург. гос. ун-т (ОГУ). – 2002. – № 6. – С. 129–136.
54. Греймас, А. Ж. Структурная семантика [Текст]: поиск метода / А. Ж. Греймас. – М.: Акад. проект, 2004. – 368 с.
55. Гумбольдт, В. Характер языка и характер народа [Текст] / В. Гумбольдт // Язык и философия культуры. – 1985. – С.344–348.
56. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: Izdatel'stvo "Plus", 2011. – 404 с.
57. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст]: моногр. / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. –176 с.
58. Жапарова, Г. Т. Фонетико-лексические средства и способы перевода в поэме "Кыз Дарыйка" [Текст] / Г. Т. Жапарова, З. К. Караева // Бюллетень науки и практики= Bulletin of Science and Practice. – 2021. – Т. 7, № 9. – С. 643–649.
59. Жапарова, Г. Т. Перевод синтаксических средств в поэме "Кыз Дарыйка" на английский язык и их особенности [Текст] / Г. Т. Жапарова, З. К. Караева, М. В. Пименова // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2022. – Vol. 2-1(65). – С. 123–137.
60. Жирмунский, В. М. Методика стиха [Текст] / В. М. Жирмунский // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л., 1977. – С. 56–93.

61. Жумалиев, С. С. «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / С. С. Жумалиев. – Б., 2015. – 45 б.
62. Задорнова, В. Я. Восприятие и интерпретация художественного текста [Текст] / В. Я. Задорнова. – М.: Высш. шк., 1984. – 152 с.
63. Задорнова, В. Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В. Я. Задорнова. – М., 1992. – 48 с.
64. Задорнова, В. Я. Стилистика английского языка [Текст]: метод. указания / В. Я. Задорнова. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 32 с.
65. Залевская, А. А. Текст и его понимание [Текст]: моногр. / А. А. Залевская. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2001. – 177 с.
66. Зулпукаров, К. З., Эргешова С. Б., Абдулатов А. А., Камардинова У. Н., Кожоева Г. Ж., Эшманова С. К. Лингвопоэтика менен лингвопаремиологиянын орчундуу маселелери [Текст]: моногр. / жооптуу ред. проф. Зулпукаров, К. З. – Бишкек, 2021. – 800 с.
67. Каде, О. Проблемы перевода в свете теории коммуникаций [Текст] / О. Каде // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 69–90.
68. Кадырбекова, П. К. Маданият аралык коммуникациянын лингвомаданияттык аспекти (кыргыз жана немис тилдеринин материалдарынын негизинде) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / П. К. Кадырбекова. – Бишкек, 2013. – 335 с.
69. Кадырова, Ш. К. Англис жана кыргыз тилдеринде фонетика-фонологиялык жана фоностилистикалык системаларын эксперименттик-контрастивдик изилдөө [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / Ш. К. Кадырова. – Бишкек, 2018. – 356 б.
70. Казакова, Т. А. Практические основы перевода [Текст] / Т. А. Казакова. – СПб.: Союз, 2000. – 320 с.

71. Калиева, К. А. Кыргыз поэзиясын англис тилине которуудагы лингвопоэтикалык маселелер [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / К. А. Калиева. – Бишкек, 2010. – 156 б.
72. Камбаралиева, У. Дж. Темперальная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: моногр. / У. Дж. Камбаралиева. – 2-е доп. изд. – Бишкек: [б.и.], 2018. – 393 с.
73. Камбаралиева, У. Ж. Когнитивдик тил илими [Текст]: моногр. / У. Ж. Камбаралиева. – Бишкек: Avrasya press, 2019. – 324 б.
74. Камбаралиева, У. Ж. Концептуалдык дүйнөнүн сүрөтүндө темпоралдык категоризация (орус жана кыргыз тилдеринин мисалында) поэтика [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / У. Ж. Камбаралиева. – Бишкек, 2010. – 330 с.
75. Караева, З. К. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса «Манас» и теоретико-методологические проблемы переводоведения [Текст]: моногр. / З. К. Караева. – Бишкек: [б.и.], 2006. – 332 с.
76. Караева, З. К. Котормонун теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / З. К. Караева. – Бишкек: Фаст принт, 2019. – 176 б.
77. Карнап, Р. Значение и необходимость: Исследование по семантике и модальной логике [Текст] / Р. Карнап; пер. с англ. Н. В. Воробьева. – Биробиджан: Тривиум, 2000. – 380 с.
78. Кассирер, Э. Сила метафоры [Текст] / Э. Кассирер // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 33–43.
79. Кенжебаев, Д. О. Котормонун илимий-теориялык негиздери [Текст] / Д. О. Кенжебаев. – Бишкек: [б-сыз], 2014. – 404 б.
80. Комиссаров, В. Н. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1978. – 229 с.
81. Комиссаров, В. Н. Когнитивные аспекты перевода [Текст] / В. Н. Комиссаров // Перевод и лингвистика текста: сб. ст. – М., 1994. – С. 7–22.

82. Комиссаров, В. Н. Лингвистика перевода [Текст] / В. Н. Комиссаров. – М.: Междунар. отношения, 1980. – 167 с.
83. Комиссаров, В. Н. Перевод и языковое посредничество [Текст] / В. Н. Комиссаров // Тетради переводчика. – М., 1984. – Вып. 21. – С. 8–12.
84. Комиссаров, В. Н. Смысловая стратификация текста как переводческая проблема [Текст] / В. Н. Комиссаров // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 14–18.
85. Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение [Текст]: курс лекций / В. Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 420 с.
86. Конурбаев, М. Э. Об актерском и филологическом чтении [Текст] / М. Э. Конурбаев // *Folia Anglistica*. – М., 1997. – № 1. – С. 27–44.
87. Конурбаев, М. Э. Теория и практика тембрального анализа текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М. Э. Конурбаев. – М., 1999. – 50 с.
88. Кронгауз 2001 — Кронгауз М. А. Семантика: Учебник для вузов. М.: РГГУ, 2001. [Krongauz M. A. Semantika: Uchebnik dlya vuzov [Semantics: A manual for universities and colleges]. Moscow: Russian State Univ. for the Humanities, 2001.]
89. Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира [Текст] / Е. С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 141–172.
90. Лакофф, Дж. Когнитивная семантика [Текст] / Дж. Лакофф // Язык и интеллект: сб. – М., 1995. – С. 143–184с.
91. Левин, Ю. А. Структура русской метафоры [Текст] / Ю. А. Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. – М., 1998. – С. 457–463.
92. Левин, Ю. И. О семантическом анализе поэтического текста [Текст] / Ю. И. Левин // Проблемы лингвистической стилистики: тез. докл. науч. конф. – М., 1969. – С. 79–80.

93. Липгарт, А. А. Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика (на материале англ. литературы 16-20 вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: в 2 т. / А. А. Липгарт. – М., 1996. – 656 с.
94. Липгарт, А. А. О взаимосвязях тембологии и лингвопоэтики [Текст] / А. А. Липгарт, М. Э. Конурбаев // Общие проблемы строения и организации языковых категорий. – М., 1998. – С. 92–93.
95. Липгарт, А. А. Основы лингвопоэтики [Текст] / А. А. Липгарт. – М.: URSS Либроком, 2021. – 166 с.
96. Лихачев, Д. С. Текстология. На материале русской литературы X-XV веков [Текст] / Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1983. – 639 с.
97. Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров [Текст] / Ю. М. Лотман // Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров: ст., исслед., заметки. – СПб., 2000. – С. 150–390.
98. Лотман, Ю. М. Искусство как семиотическая система [Текст] / Ю. М. Лотман // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа: сб. – М., 1994. – С. 59–66.
99. Лотман, Ю. М. Текст в тексте [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избр. статьи: в 3 т. – Таллин, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 129–132.
100. Лысякова, М. В. Синтагматический потенциал русских синонимов и гипонимов [Текст] / М. В. Лысякова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер.: Лингвистика. – 2004. – № 6. – С. 143–150
101. Мамбаева, С. К. Проблема адекватности синтаксической номинации терминов по искусству в переводе (на материале англ. рус. и кырг. яз.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. К. Мамбаева. – Бишкек, 2002. – 30 с.
102. Мамбаева, С. К., Укубаева Б.А. Англис тилинин стилистикасы [Текст] / С. Мамбаева. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – 322 б.
103. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.

104. Маразыков, Т. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар [Текст] / Т. Маразыков; жоопту ред. С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 3 китеп. – 166 б.
105. Маразыков, Т. Текст таануунун теориясы [Текст] / Т. Маразыков; жоопту ред. С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Бийиктик, 2014. – 165 б.
106. Маслова, В. А. Лингвокультурология [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Изд. центр. Акад., 2001. – 208 с.
107. Маслова, В. А. Введение в когнитивную лингвистику [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 294 с.
108. Маслова, В. А. Коды культуры [Текст]: учеб. пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – М.: Флинта: Наука, 2016. – 180 с.
109. Мехмет, Или. Тектеш эмес тилдердеги фразеологиялык каражаттардын которуу ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / Или Мехмет. – Бишкек, 2012. – 157 б.
110. Москвин, В. П. Методы и приемы лингвистического анализа [Текст]: моногр. / В. П. Москвин. — 2-е изд., стер. – М.: Флинта, 2015. – 224 с.
111. Моррис, Ч. Из книги «Значение и означивание» [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – М., 1983. – С. 118–132.
112. Моррис, Ч. Основания теории знаков [Текст] / Ч. Моррис // Семиотика. – Благовещенск, 1998. – Т.1. – С. 36–88.
113. Мусаев, С. Ж. Тексттин коммуникативдик структурасы [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф. / С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 2000. – 36 б.
114. Мусаев, С. Ж. Текст: Прагматика, Структура [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 321 с.
115. Назарова, Т. Б. Филология и семиотика. Современный английский язык [Текст] / Т. Б. Назарова. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 191 с.
116. Найда, Ю. А. К науке переводить [Текст] / Ю. А. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 114–151.

117. Найманова, Ч. К. Сопоставительное исследование прилагательных английского и кыргызского языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч. К. Найманова. – Бишкек, 1995. – 20 с.
118. Новиков, А. И. Семантика текста и ее формализация [Текст] / А. И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
119. Оморов, А. Жолон Мамытовдун ырларынын айрым маселелери: сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү [Текст]: моногр. / А. Оморов. – Бишкек; Жалал-Абад: ЖАМУ, 2002. – 124 б.
120. Орозбаева, Г. А. Лингвосемиотический анализ перевода трагедии В.Шекспира «Отелла» (на материале перевода А. Осмонова) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Орозбаева. – Бишкек, 2011. – 160 с.
121. Орузбаева, Б. О. Сөз (сөздүн түзүлүшү) [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 259 б.
122. Орузбаева, Б. О. Лингвистикалык терминдердин кыргызча-түркчө-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б. О. Орузбаева, Б. С. Сагымбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2004. – 216 б.
123. Ормонбекова, А. Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А. Ормонбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 362 б.
124. Өмүралиева, С. Тексттин семантикасы жана структурасы (Ч. Айтматовдун көркөм чыгармалары боюнча) [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф. / С. Өмүралиева. – Бишкек, 1999. – 45 б.
125. Пименова, М. В. Языковая картина мира [Текст]: учеб. пособие / М. В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 112 с.
126. Пирс, Ч. Начала прагматизма [Текст] / Ч. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – Т. 2: Логические основания теории знаков. – 352 с.
127. Падучева, Е. В. Тема языковой коммуникации в сказках Льюиса Кэрролла [Текст] / Е. В. Падучева // Семиотика и информатика. – М., 1982. – Вып. 18. – С. 76–119.

128. Попова, Н. Б. Информативность поэтического текста [Текст] / Н. Б. Попова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 140 с.
129. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: «Истоки», 2002. – 191 с.
130. Попова, З. Д. Язык и национальное сознание: вопр. теории и методологии [Текст]: науч. изд.: моногр. / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – 313 с.
131. Язык и национальная картина мира [Текст]: вопр. теории и методологии: науч. изд.: моногр. / науч. ред.: З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2002. – 313 с.
132. Потебня, А. А. Мысль и язык [Текст] / А. А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 191 с.
133. Прозоров, В. Г. Основы теории и практики перевода с английского языка на русский [Текст] / В. Г. Прозоров. – М.: КГУ, 1998. – 234 с.
134. Реформатский, А. А. Введение в языковедение [Текст] / А. А. Реформатский: Учебник для вузов/А. А. Реформатский; Под ред. В. А. Виноградова. — 5-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.
135. Рецкер, Я. И. Пособие по переводу с английского языка на русский язык [Текст] / Я. И. Рецкер. – 3-е изд., перераб и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 159 с. – На англ. яз.
136. Рысалиев, К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 200 б.
137. Рябцева, Н. К. Текст как объект содержательного анализа и проблемы формализации перевода [Текст] / Н. К. Рябцева // Текст и перевод. – М., 1988. – С. 101–113.
138. Садыков, Т. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст] / Т. Садыков, И. Абдувалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1997. – 294 б.
139. Саматов, К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана

синхрондук аспекттер) [Текст] / К. Саматов; Ж. Баласагын атын. Кыргыз улуттук ун-ти. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 280 б.

140. Саматов, К. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке (лексико-семантический аспект) [Текст]: моногр. / К. Саматов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2017. – 108 с.

141. Саматов, К. Өң-түс лексикасынын семантика-стилистикалык жана статистикалык өзгөчөлүктөрү (Т. Касым-Бектин «Баскын» романынын негизинде) [Текст]: моногр. / К. Саматов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 128 б.

142. Саматов, К. Түс лексикасы: семантика, стилистика, статистика [Текст] / К. Саматов. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2021. – 1-т. – 280 б.

143. Саматов, К. Түс лексикасы: семантика, стилистика, статистика [Текст] / К. Саматов. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2021. – 2-т. – 240 б.

144. Сатыбалдиева, Г. А. Гипербола и средства её выражения в разносистемных языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Сатыбалдиева. – Бишкек, 2009. – 170 с.

145. Сепир, Э. Язык, раса и культура [Текст] / Э. Сепир // Сепир Э. Избранные тр. по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – С. 185–194.

146. Сыдыков, А. Н. Этнолингвистика: опыт ретроперспективы [Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: [б.и.], 2011. – 236 с.

147. Сыдыков, А. Н., Ниязалиева Р.А. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков [Текст]: учеб.-метод. пособие студентов-филологов и магистрантов / А. Н. Сыдыков, Р. А. Ниязалиева. – Бишкек, 2020. – 156 с.

148. Сыдыкова, Т. К., Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. К. Сыдыкова. – Б., 2017. – 43 б.

149. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 31–273.

150. Степанов, Г. В. Язык. Литература. Поэтика [Текст] / Г. В. Степанов. – М.: Наука, 1988. – 380 с.

151. Степанов, Ю. С. В мире семиотики [Текст] / Ю. С. Степанов // Семиотика. – М., 1983. – С. 5–36.
152. Роль человеческого фактора в языке [Текст]: яз. и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.]. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
153. Стернин, И. А. Типы значений и концепт [Текст] / И. А. Стернин // Концептуальное пространство языка. – Тамбов, 2005. – С. 257–282.
154. Стернин, И. В. Основные направления и перспективы развития когнитивных исследований в кыргызской республике [Текст] / И. В. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Ж. Камбаралиева // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-та. – Бишкек, 2005. – Т. 15, № 2. С. 2002–2004.
155. Тагаев, М. Дж. Кыргызская лингвистика на пути к когнитивной модели языка [Текст] / М. Дж. Тагаев // Вестн. Ош. гос. ун-та. Сер. Филол. наук. – 2006. – № 3. – С. 87–89.
156. Тamarченко, Н. Д. Литература как продукт деятельности [Текст] / Н. Д. Тamarченко // Теория литературы: в 2 т. – М., 2004. – Т. 1, ч. 2: Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – С. 106–473.
157. Тарский, А. Об обосновании научной семантики. Пер. с польск. Б. Т. Домбровского [Электронный ресурс] / А. Тарский. – Режим доступа: <https://katrechko.narod.ru/library/tarski/sema.html>. – Загл. с экрана. 2015.
158. Тимофеева М. К. [Текст] / М. К. Тимофеева / №6 Вопросы языкознания/ Voprosy Jazykoznanija Интроспекция в лингвистике и в языке 2015 г. – С. 33—53.
159. Токтомадова, А. С. Эралиевдин “Ак Мөөр” лирикалык поэмасынын котормосуна лингвопоэтикалык анализ [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / А. С. Токтомадова. – Бишкек, 2017. – 196 с.
160. Томашевский, Б. В. Теория литературы (Поэтика) [Текст] / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 334 с.
161. Усубалиев, Б. Антонимдерди изилдөөнүн жана окутуунун урунттуу маселелери [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек, 2021. – 530 б.

162. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 196 б.
163. Федоров, А. В. Искусство перевода и жизнь литературы [Текст]: очерки / А. В. Федоров. – Л.: Сов. писатель. Ленингр.изд-е, 1983. – 350 с.
164. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 28. – С. 52–92.
165. Шанский, Н. М. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] / Н. М. Шанский. – Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1990. – 416 с.
166. Шаповалов, В. И. Контексты перевода: статьи разных лет [Текст] / В. И. Шаповалов. – Бишкек: Просвещение, 2004. – 408 с.
167. Швейцер, А. Д. Теория перевода [Текст]: статус, проблемы, аспекты / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 214 с.
168. Шериев, Ж. Адабият теориясы [Текст] / Ж. Шериев, А. Муратов. – Бишкек: ЖЧК Айатта, 2004. – 178 б.
169. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность [Текст]: сб. работ / Л. В. Щерба. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. – 427 с.
170. Киргизско-русский словарь [Текст]: около 40 000 слов / сост. К. К. Юдахин. – М.: Сов.энцикл., 1965. – 976 с.
171. Якобсон, Р. Работы по поэтике [Текст] / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1987. – 464 с.
172. Akhmanova, O.S. The Bable of prosodic representation. Concerning the metalanguage of prosodic analysis [Text] / O. Akhmanova, L.V. Minayeva, ed.by P. Garvin // A Guide-book for the third World Congress of phoneticians. The phonetic society of Japan. Sophia, 1976. – P. 53.
173. Akhmanova, O. Concerning the logic of natural languages and the naturalness of the logical ones [Text] / O. Akhmanova // Word. – 1967. – N 23(1-3). – P. 13–16.
174. Akhmanova, O. Linguistics and Semiotics [Text] / O. Akhmanova, R.F. Idzelis. – М.: Moscow University Press, 1979. – 188 p.

175. Akhmanova, O. Optimization of Natural Communication systems [Text] / O. Akhmanova. – Mouton: The Hague-Paris, 1977. – 116 p.
176. Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax [Text] / N. Chomsky. – Cambridge: MIT press, 1965. – 131 p.
177. Fillmore, Ch. J. Remarks on contrastive pragmatics [Text] / Ch. J. Fillmore // Contrastive Linguistics: Prospects and Problems. – 1984. – P. 119–142.
178. Halliday, M.A.K. Lexis as a linguistic level [Text] / M. A. K. Halliday Bazzell et. Al. – In Memory. – 1991. – 270 p.
179. Lakoff, G. J. M. Metaphors we live by [Text] / G. J. M. Lakoff. – Chicago; London, 1980. – 120 p.
180. Leech, G. Principles of pragmatics [Text] / G. Leech. – N.Y.: Longman, 1983. – 250 p.
181. Lotman, J. M. Primary and secondary communication modeling systems [Text] / J. M. Lotman, ed. by D. P. Lucid // Soviet semiotics. – Baltimore, 1977. – P. 95–98.
182. Morris, Ch. W. Foundations of the Theory of Signs [Text] / Ch.W. Morris // Chinese Semiotic Studies. – 1938. – Vol. 15(1). – P. 1–14.
183. Nida, E. Meaning across cultures [Text] / E. Nida, W.D. Reyburn. – NY., 1981. – 90 p.
184. Riffattere, M. Hypersign [Text] / M. Riffattere // American Journal of Semiotics. – 1987. – Vol. 5, Is.1. – P.1–5.
185. Riffattere, M. Semiotics of Poetry [Text] / M. Riffattere // J. Aesthetics and Art Criticism. – 1980. – Vol. 39 (1). – P. 93–97.
186. Saussure, F. de. Course in general linguistics [Text] / F. Saussure de, ed. by R. Harris. – London; Duckworth, 1983. – 266 p.
187. Sebeok, Th. Approaches to Semiotics [Text] / Th. Sebeok. – Lnd., 1977.
188. Shapovalov, V. “Translation Enciklopaedia” as virtual textbook [Text] / V. Shapovalov, ed. by D. Ziyasheva, J. Babot // Eurasia Online’ 98: New markets for telematics products and services for education and training health care and electronic commerce International Conference. – Almatty; Luxembourg, 1998. – P. 50–55.

189. Shapovalov, V. The problem of national identification in post-soviet cultural space of Central Asia [Text] / V. Shapavalov // National Building after Independence. Ethno-social basis of in Central Asia and the Middle East. – Tashkent, 1996. – P. 108.
190. Talmy L., 2007. Introspection as a Methodology in Linguistics. In: Paper distributed at 10th International Cognitive Linguistics Conference, July, 2007, Krakow (Poland). Режим доступа: <http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/talmy/talmyweb/Handouts/introspection2.pdf> [См. 12.12.2014]

Кыргыз жана англис тилиндеги адабияттар:

191. Epic “Manas”: in two vol. [Text] / trans. by W. May. – Moscow; Bishkek, 1995. – 335 p.
192. Адышева, Т. Шамдай жанган сөздөр [Текст] = Words That Shine Like a Candle / Т. Адышева; англ. тилине котор. Караева, З. К., Калиева, К. А. – Бишкек, 2008. – 64 б.
193. Алиманов, К. Мундук Зарлык, Кыз Дарыйка, Нарикбай [Текст] / К. Алиманов. – Бишкек, 2002. – 288 б. – (Эл адабияты сер. 11 т.).
194. Бөкөнбаев, Ж. Поэзия падышасы [Текст] = The King of the Poetry / Ж. Бөкөнбаев; англ. тилине котор. Караева, З. К. – Бишкек, 2011. – 80 б.
195. Идирисов С. Эң улуу ибадат намаз [Текст] / С. Идирисов; – Бишкек: Дилазык, 2019. – 447 б.
196. Кыз Дарыйка [Текст] = “Female Warrior Dariyka”: элдик поэма / А. Акматалиев [ж.б.]; англ. тилине котор. Г. Жапарова. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2021.
197. Калиева, К. А. Көркөм сөз өнөрү [Текст] / К. А. Калиева. – Бишкек: [б-сыз], 2013. – 120 б.
198. Каримова, Ш. Кыргызча-Орусча-Улуу Англисче идиомалар сөздүк [Текст] = English-Kyrgyz-Russian Idioms Dictionary / Ш. Каримова. – Бишкек: Avrasya Press, 2018.

199. Сайкал [Текст] = Saikal: баатырдык эпос / түз.: А. Акматалиев [ж.б.]; англис тилине котор. З. Караева. – Бишкек: Турар, 2019. – 312 б.
200. Үсөнбаев, А. Олжобай менен Кишимжан [Текст] = Oljobai and Kishimjan / А. Үсөнбаев; англ. тилине котор. А. Асылбекова, К. Калиева. – Бишкек, 2022. – 135 б.
201. Эралиев, С. Ак Мөөр [Текст] = Ak Moor (poetry) / С. Эралиев; англ. тилине котор. А. Токтоматова. – Бишкек, 2017. – 244 б.

Колдонулган сөздүктөрдүн тизмеси

202. Attenberg, J. New Webster's Dictionary of the English Language. – [Text] / J. Attenberg. – Surjeet publications, 1989. – 1856 p.
203. Абдиев, Т. Котормо таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү [Электронный ресурс] / Т. Абдиев. – Бишкек, 2005. – Режим доступа: Сайт .– Загл.сэкрана.
https://new.bizdin.kg/media/books/%D0%9A%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%BE_%D1%82%D0%B0%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%83_%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B5_%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%B8%D1%88%D2%AF%D2%AF.pdf
204. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 608 с.
205. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / [И. Абдувалиев, А. Кадырмамбетова, Ж. Семенова ж.б.]; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2015. – 2-бөлүк. – 800 б.
206. Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею всевысочайшей особы [Текст]. – СПб.: Печатано в типографии у Шнора, 1787. – Отд-ние 1, ч. 1: Содержащее в себе европейские и азиатские языки. – [18], 412 с.; Отд-ние 1, ч. 2: Содержащее в себе европейские и азиатские языки. – 1789. – [8], 487 с.
207. Дыбо, А. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / А. В. Дыбо. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – Т. 9 (доп.): Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. – 616 с.

208. Карасаев, Х. Камус наама [Текст]: Карасай сөздүк / Х. Карасаев. – Бишкек: Шам, 1996. – 853 б.
209. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
210. Курманакунов, Б. Н. Кыргызча-англисче, англисче-кыргызча сөздүк [Текст] / Б. Н. Курманакунов. – Бишкек: Кут-Бер, 2016. – 800 б.
211. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
212. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1999. – 944 с.
213. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар [Текст] = Материалы к этимологическому словарю кыргызского языка / Б. Ө. Орузбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 147 б.
214. Наджип, Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века [Текст]: на материале Хосрау и Ширин / Э. Н. Наджип. – М. Наука 1979. – Кн. 1. – 480 с.
215. Надеяев, В. М., Насилов Д. М. Древнетюркский словарь [Текст] / [В. М. Надеяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев и др.]. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1969. – XXXVIII, 676 с.
216. Русско-кыргызский словарь [Текст]: 51 000 / под ред. К. К. Юдахина. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.
217. Шипова, Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке [Текст] / Е. Н. Шипова. – Алма-Ата.: Казакстан, 1976. – 392 с.
218. Шүкүров, Ж. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Ж. Шүкүров. – Фрунзе: Кыргызстан, 1969. – 154 б.
219. Webster's Dictionary of English Usage [Text] / M. Webster. - Inc. Staff. Merriam-Webster, 1989. – 989 p.
220. Russian-English Dictionary, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

- <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.expresstemplate.DicRusEng&hl=ru&gl=US>. – Загл. с экрана.
221. Oxford English Dictionary түшүндүрмө сөздүгү, 1993 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.oed.com/>. – Загл. с экрана.
222. Collins Concise English Dictionary © Harper Collins Publishers. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wordreference.com/definition/son>. – Загл. с экрана. (accessed 07.05.2021).
223. Etymology-online.com. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.etymology-online.com/son>. – Загл. с экрана. – (accessed 07.05.2021).
224. Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ldoceonline.com/dictionary/son>. – Загл. с экрана. – (accessed 07.05.2021).
225. Oxford Advanced Learner's Dictionary [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/son>. – Загл. с экрана. – (accessed 07.05.2021).
226. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / ред.: Э. Абдуллаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – Т. 1. – 622 б.
227. Квятковский, А. П. Поэтический словарь [Текст] / А. П. Квятковский. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 375 с.
228. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева; редкол.: В. А. Виноградов, И. К. Сазонова, Ю. С. Степов [и др.]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
229. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
230. Степанов, Ю. С. Стилистика [Текст] / Ю. С. Степанов // Лингвистический энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М., 1990. – С. 493.
231. ABBYY Lingvo 8.0 Многоязычная версия. ABBYY Software House, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.abbyy.com/ru->

ru/news/2002/04/abbyy-lingvo-80-slovari-na-lyuboj-vkus/#sthash.GzsHlY8n.dpbs. – Загл. с экрана.

232. Encyclopedia Britannica. Electronic edition, 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://darwin-online.org.uk/converted/pdf/1823_Encyclopedia_A770.06.pdf. – Загл. с экрана.

233. Когнитивдик лингвистиканын келип... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KNUKASYMBAEVAK.2015-6.pdf>

<https://tamgasoft.kg/dict/index.php?lfrom=kg<o=en&lang=ru&word=%D0%B6%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D1%82> . – Загл. с экрана.

Кыргыз тилинен англис тилине алынган этнографизмдер

Aksakal: Old man/respected elder

Dutar: a traditional two-stringed instrument

Dzhigit: noble youth/knight

Gaffern: old men/elders

Ghazal: Rooted in 7th century Arabia and gaining prominence in the 13th& 14th centuries through Persian poets such as Rumi and Hafiz, the ghazal is a poetic expression of the pain and loss of separation, and the beauty of love.

Hauberk: breastplate

Jahan: champion fighter жахан – вселенная - жаан

Jamby: children's game. Two teams compete with each other to shoot down stones with a ball.

Jayloo: valley pastureland

Kok Boru: traditional game similar to polo, with a goat carcass instead of a ball

Komuz: a lamellophone instrument consisting of a metal tongue attached to a frame. Also known as a jaw harp or a Jew's harp.

Kymyz: traditional drink of fermented mare's milk

Paloo: Central Asian dish of rice, spices, onions, carrots and lamb

Som: local currency

Toi: traditional party to mark births, weddings and anniversaries.